

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Засновано у 1998 р.

Науковий збірник

3(59)
2011

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Засновано в 1998 році

Науковий збірник

Засновник і видавець Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 17837-6687ПР від 18 березня 2011 р.

Збірник затверджений ВАК України як фаховий із спеціальностей:

- історичні науки – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 3-05/6.
- економічні науки – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 1-05/6.
- соціологічні науки – Постанова Президії ВАК України від 10.11.2010 р. № 1-05/7.

Виходить періодичністю чотири рази на рік

Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється лише за згодою авторів та видавця. У випадку передрукування цих матеріалів посилання на науковий збірник «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України» обов'язкові.

Рекомендовано до друку Вченою радою АПСВ ФПУ. Протокол № 3 від 10 листопада 2011 р.

Підписано до друку 23.12.2011 р.
Формат – 70x108/32. Друк офсетний.
Папір офсетний №1. Ум.-друк. арк.– 11.81
Тираж – 100 прим.
Ціна договірна.

Видавництво «Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України»
Свідоцтво ДК № 3169 від 16.04.2008 р.
Україна, 03680, МСП, м. Київ–187,
Велика Окружна дорога, 3
тел./факс (044) 526-15-45;
e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Надруковано: «Видавництво «Сталь»»
Свідоцтво ДК № 1212 від 28.01.2003 р.
Україна, 02660, м. Київ,
просп. Визволителів, 1.
тел./факс 516-45-02

Редакційна колегія:

- Котелянець В.І., доктор економічних наук, професор,
заступник голови редколегії з економічних наук
- Гавриленко І.М., доктор філософських наук, професор,
заступник голови редколегії з соціологічних наук
- Добровольська Г.О., доктор історичних наук, доцент,
заступник голови редколегії з історичних наук
- Головко Я.Д., кандидат фізико-математичних наук, доцент,
відповідальний секретар
- Андрусишин Б.І., доктор історичних наук, професор
- Бабкіна О.В., доктор політологічних наук, професор
- Бандур С.І., доктор економічних наук, професор
- Васильченко З.М., доктор економічних наук, професор
- Головко В.І., кандидат економічних наук, доцент
- Карагодіна О.Г., доктор медичних наук, професор
- Куценко В.І., доктор економічних наук, професор
- Лисенко О.Є., доктор історичних наук, професор
- Малік М.Й., доктор економічних наук, професор
- Пилипенко В.Є., доктор соціологічних наук, професор
- Реєнт О.П., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
- Романова Л.В., доктор економічних наук, професор
- Ручка А.О., доктор філософських наук, професор
- Соболева Н.І., доктор соціологічних наук
- Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор
- Судаков В.І., доктор соціологічних наук, професор
- Танчер В.В., доктор філософських наук, професор
- Тарасенко В.І., доктор соціологічних наук, професор
- Чепурко Г.І., доктор соціологічних наук

Редакція може не поділяти позиції й точки зору авторів, а також публікувати окремі матеріали у порядку обговорення.

Наукове редагування	Трубенко В.С.
Переклад	Бондар С.І.
	Тетерук С.П.
Макетування та верстка	Іоніна О.В.
Комп'ютерний набір	Карпенко В.В.

© Академія праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України, 2011

У номері

Соціологія та профспілковий рух

Барматова С.П.

Роль информационных технологий
в формировании сетевого общества 4

Ліпич Л.М., Дмитрук Н.А.

Профспілки як об'єкт соціологічного
дослідження 8

Найштитік Є.В.

Рефлексивна інноватика у соціальних
мережах 12

Нестеренко Л.М.

Студентська молодь та її музичні
преференції: тенденції вивчення 17

Пастушенко С.Г.

Задачі управління інформаційним
простором 24

Економіка.

Проблеми економічного становлення

Бужало А.М.

Тенденції розвитку страхових ком-
паній у корпоративному секторі
України 30

Буряк Р.І.

Вітчизняний досвід розвитку систем
управління якістю діяльності на під-
приємствах 38

Вірченко А.А.

Реактуалізація кейнсіанського підходу
до аналізу бюджетно-податкової
політики 44

Гуляєва Л.П.

Активізація інвестиційної діяльності
вітчизняних підприємств через меха-
нізм проектного фінансування 50

Короткевич А.І., Лапко Б.В.,

Короткевич Л.М.

Разработка модели формирования
уровня и качества жизни 59

Котелянець В.І.

Транспортний фактор у виробничій
сфері 67

Куценко В.І., Коваленко С.М.

Якісна освіта – головний компонент
сталого розвитку 71

Кушерець Д.В.

Роль соціального діалогу в процесі
реорганізації (злиття, приєднання і
захоплення) господарських
товариств 79

Махмудова Т.А.

Интеграционные процессы на
пространстве СНГ. Валютно-
финансовый аспект 86

Яременко В.А., Князева О.О.

Нормування знань в організації 90

Політика, історія, культура

Аллахвердієва Ілгاما

«Контракт століття»: азербайджанський
вимір (до 15-річчя Угоди) 97

Качмала В.І.

Особливості проведення Першого
Всеагального перепису населення
(1897 р.) в Лівобережній Україні 103

Купрієнко С.А.

Функціонування системи постійних
дворів, складів і сховищ в Імперії
інків 110

Лукашенко А.І.

У пошуках української національної
константи: сучасний вимір
*Частина 1. Анатомізація націо-
нального концепту: американсь-
кий та російський досвід* 116

Ніколаєць К.М.

Рух за захист української мови
у другій половині 1980-х років:
історіографія 121

Полухович Ю.Ю.

До питання про останнього правителя
Паленке 125

Чуткий А.І.

Київські вищі комерційні курси: від
заснування до трансформації на
Київський комерційний інститут 128

Автори номера 136

Вимоги до статей 138

Соціологія та профспілковий рух

УДК 316.324.8:004.73

Барматова С.П.,

докт. соціол. наук, п. о. декана
факультета соціального управління АТСО ФПУ

Роль информационных технологий в формировании сетевого общества

В статье рассматриваются вопросы воздействия информационно-коммуникативных технологий на процесс формирования сетевого общества.

Ключевые слова: *информационные технологии, информатизация, технологии, сетевое общество, социологическая рефлексия, микропроцессорная технология, компьютерные сети.*

Социальное пространство современного общества насыщено сложными процессами, которые вызваны трансмиссией информационных потоков и коммуникативными взаимодействиями. Имманентно присущий им динамизм, главным источником которого становится ускоренная модернизация технологий и аппаратных устройств передачи знаков и смыслового содержания, придает пластичности социальным структурам, социокультурным комплексам и ценностным практикам индивидов и сообществ. Именно поэтому институциональное и ценностно-нормативное переконструирование социально-экономических, политических и духовно-моральных областей общественных систем происходит во все более короткие промежутки времени, становясь едва ли не перманентным событием.

Информационные новации, активизировавшиеся в конце XX – начале XXI в., можно описать как процесс, состоящий из следующих этапов-элементов: информатизации (которая заключается в расширении технических возможностей общества за счет внедрения в социальное пространство новых технологий); развития самих технологий (в первую очередь – информационных), приобретения этими технологиями нового онтологического статуса (в результате чего из технологического фактора технологии становятся инициаторами и механизмом социальных изменений); формирование на базе информационных новаций нового типа общественной организации – информационного (сетевого) общества.

Каждый из этих элементов, в свою очередь, состоит из комплекса явлений и процессов, требующих адекватного научного анализа. Но сложность их социологической рефлексии заключается в том, что новые социальные реалии, порождаемые действием информационных технологий, еще только формируются, результаты – еще не свершившееся будущее. Ученые при анализе этих новаций вынуждены обращаться к интуитивным версиям, допущениям, а не к стандартизированным социологическим моделям.

Основными процессами, обуславливающими реализацию информационных новаций, являются технологизация и информатизация социального пространства.

Увеличение количества социальных объектов, их усложнение, а также усложнение связей между ними обусловило появление больших массивов информации, что и привело к качественному скачку в ее обработке и использовании. Этот процесс в социологической науке обозначается термином «информатизация», его исследованию посвящены работы Г. Шиллера, М. Кастельса, Ю. Хабермаса, Э. Гидденса и др.

Информатизация общества, таким образом, является «совокупностью взаимосвязанных организационных, правовых, политических, социально-экономических, научно-технических, производственных процессов, направленных на создание условий для удовлетворения потребности в информации граждан и общества на основании развития и использования информационных систем, сетей, ресурсов и информационных технологий» [1].

Информатизация предполагает процесс интенсивного проникновения знаний в процесс жизнедеятельности как отдельной личности, так и общества в целом на основе перерождения знаний в информационный ресурс. Она является одновременно причиной и следствием развития сетевой структуры общества, в котором информационное производство постепенно охватывает на разных условиях и при разных стартовых позициях все большее число автономных производителей товаров и информации.

Технологической основой процесса информатизации стало открытие микропроцессорной технологии и появление персонального компьютера, компьютерных сетей, коммуникаций, основанных на электронных способах переработки информации, на миниатюризации всех узлов, устройств, приборов, машин; источником производительности – технология производства знания, обработки информации и символической коммуникации.

Американский исследователь У. Дайзард выделил три сферы социального пространства, в которых последствия информатизации непосредственно проявляются. Это – становление основных экономических отраслей производства и распределения информации; расширение номенклатуры информационных услуг для других отраслей промышленности и для правительства; создание широкой сети информационных средств на потребительском уровне. Именно этот процесс, по мнению ученого, и является предпосылкой для возникновения информационного общества.

Общество, формирующееся под воздействием информатизации, представляет собой полностью открытую систему, не вмещающуюся в рамки горизонтальной пространственной структуры.

Основными социальными и технологическими признаками такого общества являются:

1. Радикальные изменения социальных структур, вследствие чего происходит расширение сферы информационных услуг и деятельности, связанной с ними; в этой сфере работает большинство трудоспособного населения, в крайнем случае, не меньше, чем 50% от общего количества работающих; при этом количество занятых в традиционных сферах производства неуклонно сокращается при условии неустанного повышения продуктивности труда и качества продукции [2].

2. Развитые государственные и коммерческие инфраструктуры, обеспечивающие создание национальных информационных ресурсов в объемах, необходимых для поддержки научно-технологического и социально-исторического прогресса, которые постоянно ускоряются; общество способно производить необходимую для жизнедеятельности информацию, в первую очередь – научную.

3. Средства автоматизированного доступа и связи, с помощью которых любой индивид, группа лиц, организации в любой точке страны, в любое время за определенную плату или бесплатно могут получить от специальных информационных систем любую информацию или знания, необходимые им для жизнедеятельности, решения личных, социально значимых и профессиональных задач.

Постепенно «...информационная» компонента начинает доминировать в любом производстве и бизнесе. Развитость информационной компоненты становится одновременно фактором, индикатором и результатом развития страны или региона. Информационные и коммуникационные возможности страны (региона) становятся движущей силой их развития» [3]. Движущей силой процесса информатизации выступают информационные тех-

нологии*, которые производятся, функционируют и являются доступными любому индивиду, группе или организации.

1. Интенсификация процессов автоматизации и работизации всех сфер социальной деятельности.

Обращаясь к проблеме влияния технологических изменений на общество, М. Постер отмечает: «В общем смысле технологическая сторона жизни общества определяется как конфигурация одних материалов, воздействующих на другие материалы.

При этом технология оказывается чем-то внешним по отношению к человеку, а роль человека заключается в том, чтобы манипулировать материалами, исходя из своих собственных предзаданных и субъективных целей» [4].

Признание ученым за технологиями потенциала, способного кардинально изменять облик современного общества стало предметом многих научных дискуссий.

По мнению одних, сверхзадачей социальных (в том числе и информационных) технологий в современном обществе является обеспечение выживания человека в информационных потоках. «Все большее значение, – пишут Ю. Сурмин и Н. Туленков в своей работе «Теория социальных технологий», – приобретает овладение... технологиями обновления общественной системы и всех составляющих ее элементов. Такой широкий социально-технический подход в максимальной степени соответствует сущности и целям современной фазы трансформации ...общества» [5]. И далее – «социальная технологизация уже начала превращаться в одну из ведущих тенденций мирового общественного развития» [6].

Структурируя особым образом взаимодействия индивидов, технологии влияют на характер их интересубъективных отношений, когнитивных структур, эмоциональных реакций и, как следствие, на систему ценностных предпочтений, включая индивидов в специфический информационный обмен. Сами информационные технологии приобретают в современном обществе глобальный и тотальный характер, что означает охват практически всего мирового сообщества информационно-компьютерными сетями и создание мирового информационного пространства, которое преодолевает пространственно-временные барьеры в международном общении между людьми.

Объектом информационных технологий является информация: воздействуя на нее, организуя ее должным образом, можно добиваться нового качества и состояния социальной системы. Движение информации, обеспечиваемое технологиями, начинает носить не «вертикальный характер», свойственный традиционному обществу, а «горизонтальный», включающий в себя самые разные узлы, находящиеся в горизонтальных плоскостях социальных структур.

Но, с другой стороны, все больше внимание исследователей обращается к негативным последствиям информационных технологий, в частности, Интернета. К ним можно отнести следующие: сокращение социального взаимодействия, сужение социальных связей (вплоть до одиночества), развитие депрессивных ситуаций, аутизация детей и подростков, формирование неадекватности социальной перцепции и т.д. Л. Ионин в работе «Социология в обществе знаний: (от эпохи модерна к информационному обществу)», продолжая перечень негативных последствий информационных технологий, отмечает: «...информационные технологии играют весьма двусмысленную роль и в политике, подрывая основные институты либеральной демократии, и в экономике, нарушая традиционные пропорции экономического развития и разрушая рынок труда. Они порождают огромные проблемы и в других сферах жизни общества» [7].

Еще более ощутима контрастность между позитивными и негативными оценками возможностей информационных технологий выступать в качестве инициаторов социальных изменений проявляется в их влиянии на политическое пространство. Как пишет в своей книге «Технологии власти» социолог М. Техранян, «...на каждый аргумент в пользу демократического эффекта информационных технологий, от иероглифов до компьютеров

* Информационные технологии можно определить как совокупность способов и методов сбора, обработки и передачи данных (первичной информации) для получения информации нового качества о состоянии субъекта, процесса или явления (информационного продукта) [4; с. 31–32].

пятого покоління, может быть найден столь же сильный аргумент в пользу их анти-демократических последствий» [8].

Таким образом, воздействие информационно-коммуникативных технологий на процесс формирования сетевого общества остается предметом живых дискуссий между представителями социологической науки на данной стадии ее развития. И это – самый главный показатель того, что сами социальные (в том числе информационные) технологии становятся одним из определяющих условий и механизмов социального взаимодействия в современном мире.

Литература:

1. Підпригорщук Я.В. Інформаційний простір України і проблема духовності суспільства / Я.В. Підпригорщук // Духовність як основа консолідації суспільства: [Міжвідомчий науковий збірник / уклад. Комарова А.І., В.Г. Табачковський. – К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини». – 1999. – Т. 15. – С. 575–581.
2. Беляков К.И. Управление и право в период информатизации: монография / К.И. Беляков. – Киев: КВШ, 2001. – 308 с.
3. Гапоненко А.Л. Стратегия социально-экономического развития: страна, регион, город / А.Л. Гапоненко. – М.: РАГС. – 2001. – 224 с.
4. Poster M. Cyberdemocracy: Internet and the Public Sphere / M. Poster / ed. by David Porter] // Internet Culture – New York: Routledge, 1996. – P. 201–217. – P. 209.
5. Сурмин Ю.П. Теория социальных технологий: учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – Киев: МАУП, 2004. – 608 с.
6. Там же. – С. 8–9.
7. Ионин Л. Социология в обществе знаний: от эпохи модерна к информационному обществу / Л. Ионин. – М.: ГУ-ВШЭ, 2007. – 432 с.
8. Там же. – С. 134.

Барматова С.П., Роль информационных технологий в формировании сетевого общества. В статье рассматриваются вопросы воздействия информационно-коммуникативных технологий на процесс формирования сетевого общества.

Ключевые слова: информационные технологии, информатизация, технологии, сетевое общество, социологическая рефлексия, микропроцессорная технология, компьютерные сети.

Barmatova S.P. The role of information technologies in the formation of network society. The article deals with the issues of influence of information and communicative technologies on the process of formation of network society .

Key words: information technologies, informatization, technologies, network society, sociological reflection, microprocessor technology, computer networks.

УДК 331.105.44:316.334.2

Ліпич Л.М.,канд. філос. наук, доцент кафедри соціології
та соціального управління АПСВ ФПУ,**Дмитрук Н.А.,**ст. викладач кафедри соціології
та соціального управління АПСВ ФПУ

Профспілки як об'єкт соціологічного дослідження

У статті представлено соціологічний аналіз профспілок як соціального інституту, організації та руху за умов трансформації соціально-трудових відносин.

Ключові слова: профспілки, соціально-трудові відносини, наймана робоча сила, капітал, інституціоналізація, деінституціоналізація, інкорпорація.

В останні десятиліття профспілки виявилися в полоні не стільки власноруч запланованих цілей, скільки об'єктивних наслідків, що підсилювалися пасивним непротивленням самих профспілок. Профспілки як соціальний інститут, що був створений з метою задоволення конкретних потреб, сьогодні виявився все менш спроможним у їх захисті та примноженні, і таким, що все більше тяжіє до заміни власних основних цільових функцій і обов'язків на механічну підтримку асоціативних цінностей, через неможливість досягнення власної абсолютної ціннісної перспективи – конструювання та захисту прав найманої праці.

По суті, з боку профспілок відбувся «обмін» їх функцій на соціальні мотивації та перетворення профспілок як організаційної структури на раціональний механізм задоволення власних ситуативних потреб, і це викликає все більш зростаюче незадоволення з боку їх членів. Наприклад, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, рівень довіри до профспілок у нашій країні є доволі низьким [1].

Таблиця 1

Який рівень Вашої довіри до профспілок?

Роки моніторингових замірів	2002	2004	2005	2006	2008
Зовсім не довіряю	23,9	20,2	14,3	18,7	19,3
Переважно не довіряю	18,5	21,4	22,4	21,7	23,7
Важко сказати, довіряю чи ні	40,0	40,8	43,7	43,9	39,9
Переважно довіряю	13,9	14,3	17,6	13,6	15,4
Цілком довіряю	3,4	2,8	1,8	2,1	1,6
Не відповіли	0,4	0,5	0,2	0,2	0,3
Середній бал	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6

Організований захист прав представників найманої робочої сили, з соціологічної точки зору, може бути представлений у кількох смислових вимірах: як специфічний соціальний рух, як множина специфічних соціальних організацій, як соціальний інститут.

Профспілки як соціальний інститут – це наймана робоча сила, що є окремою й досить організованою великою групою людей, яка постійно представлена у взаємодіях капіталу та праці, сама наявність якої так чи інакше впливає на поведінку влади та капіталу.

Як соціальний інститут профспілки формуються в сфері соціально-трудова відносин; специфіка соціально-трудова відносин, тобто те, чим цей тип соціальних відносин відрізняється від інших, визначає і те місце, яке належить профспілкам як соціальному інституту в структурі суспільства. Історія вказує на те, що активність профспілок з моменту свого зародження носила протестний характер, а захист прав представників найманої робочої сили відбувався у формі висування вимог (страйків, акцій протесту, демонстрацій). Таким чином, серед інших соціальних інститутів, своєрідність профспілок полягає у тому, що їх процес становлення відрізнявся своєю опозиційністю щодо вже сформованої на той час структури суспільства, а їх формування як інституту супроводжувалося змінами в інституціональній структурі суспільства.

Інституалізація профспілок розпочалася з того моменту, коли їх дії почали набувати системного та організованого характеру. В ході протестної діяльності відбувалося становлення профспілок як соціального руху, як руху зайнятих найманою працею великих мас людей, заради максимально можливого ступеня захисту власних інтересів під час соціальних перетворень. Для підсилення агрегації соціальних інтересів почали створюватися профспілкові організації, котрі апробували різні форми профспілкової боротьби, що приводили до найбільшого ефекту. Це й стало основою для формування системного тиску, пролонгованого в історичному часі працюючих низів на соціальні верхи – підприємців-капіталістів.

Зрозуміло, що протестний характер перших профспілок засвідчував їх дисфункціональну природу щодо суспільних засад. Та згодом профспілки були інкорпоровані (інтегровані) на інституціональну структуру капіталістичних суспільств: їх дисфункціональна позиція до соціально-економічних засад суспільства поступово змінилася на функціональну. Гранично можлива міра такої соціальної інкорпорації профспілок дала підстави для виокремлення такого роду профспілок, якими є «жовті профспілки». Процес інкорпорації профспілок є демонстрацією таких соціальних структурних змін, коли ті процеси, що виникають як протестно-дисфункціональні щодо існуючих соціальних реалій, починають діяти як функціонально-підтримуючі та такі, що мають на меті зміцнення соціального порядку.

Створення соціального руху представниками найманої праці дозволяє говорити про те, що профспілки є функціональною проекцією соціально-групової (можна сказати класової) структури суспільства, що дає змогу усвідомлювати соціальний зміст профспілок як певну сутність соціальних процесів і явищ, котра є «історичною, або похідною від дії соціальних суб'єктів» [2, с. 37]. У такому випадку профспілки як суб'єкти соціальних дій є носіями інституалізованих дій, а самі дії дають підстави для аналізу міри функціональності профспілок щодо існуючих інституціональних засад суспільства.

Падіння комуністичних режимів у соціалістичних країнах та їх заміна формами правління, запозиченими у країн Західної Європи і Сполучених Штатів призвело до деінституалізації радянського типу профспілок і, відповідно, до розриву між їх керівництвом та членами (робітниками), що мало свої наслідки: проявом відсутності взаємозв'язку між профспілками і робітниками стали страйки кінця 1980-х, коли традиційні профспілки опинилися не на боці трудящих, а на боці представників держави (зазначимо, «нової» держави) [3]. Уже за останні роки існування СРСР стає очевидною відсутність реального впливу профспілок як у політичній, так і в економічній сферах. Посиленню кризи сприяло і законодавство, яке обмежувало коло діяльності профспілок. На багатьох підприємствах вони були просто розпущені, фірми, які виникали, часто цілеспрямовано перешкоджали створенню профспілкових осередків [4].

Деінституалізація радянського профспілкового руху відбувалася цілеспрямовано, а

його мета полягала в забезпеченні того, щоб «нові» профспілки не носили протестного, щодо суспільства, характеру. Таким чином, формувався «західний» тип профспілкового руху, який мав бути з початку свого зародження, інкорпорований на нову інституціональну структуру суспільства, що щойно формувалася. А також, профспілковий рух мав бути інституалізований на принципах функціональності щодо нової політичної системи, для чого він мав бути аполітичним.

Зведення задач профспілкових організацій виключно до захисту економічних інтересів може розглядатися як технологія інкорпорації професійного руху в існуючу при капіталізмі соціально-політичну систему.

Щоправда, не обійшлося і без того, щоб саме в цей час не відбувалися і страйки та демонстрації, які носили протестний характер, і, в організації яких брали участь і профспілки. Не беремося зараз судити про те, наскільки більшість з них були дійсно протестними чи наскільки ці протести носили відволікаючий або маніпулятивний характер. Але можливість самої такої постановки питання є свідченням того, що у переході до нового або «західного» типу профспілкового руху не все так однозначно, хоча не можна заперечувати і того, що відповідь робітників на ситуацію, нав'язану їм «вільним ринком» та неоліберальною ідеологією не набула визначальної масовості. Також, необхідно зазначити, що чимало учасників протестного профспілкового руху, які виступали проти неоліберальних нововведень, було заарештовано, притягнуто до кримінальної відповідальності і засуджено.

У той самий час уряди Англії і США проводили цілеспрямовану політику на зниження впливу профспілок і обмеження сфери їх діяльності. На початку 1980-х років були прийняті закони, якими заборонялись політичні страйки, страйки солідарності, пікетування підприємств і профспілкові впливи на поведінку підприємців, ускладнювали процедуру активних дій (запроваджувалося обов'язкове попереднє таємне голосування всіх членів профспілок з питань про проведення акцій протесту). Крім того, деяким категоріям державних службовців взагалі заборонялося бути членами профспілок. Наслідком цих санкцій доля членів профспілок серед робітників Великобританії впала до 37,5% у 1991 і 28,8% у 2001 р. [5].

Ось чому, зведення задач профспілкових організацій виключно до захисту економічних інтересів – технологія інкорпорації професійного руху в існуючу при капіталізмі соціально-політичну систему.

Часто лунає думка про те, що стара класова боротьба за права робітників втратила сенс, що капіталізм подолано, і тому відбулися радикальні зміни в професійній, соціальній і віковій структурі робітничої сили, що призвели до якісної модернізації виробничих відносин, і, що, наприклад, глобалізація світової економіки відбувається саме на цій основі. Однак, не можна не помітити, що зараз відбувається активізація соціального протесту представників найманої праці – членів профспілок, а профспілкові дії набувають політичного забарвлення.

Отже, будь-який соціологічний аналіз діяльності профспілок повинен будуватися на об'єктивному знанні економічної та політичної складової профспілкової діяльності з тим, щоб можна було виявити міру їх інкорпорації.

На думку російського дослідника М. Сунарчина, «...професійні спілки в соціально-трудових відносинах ринкового суспільства виступають у ролі соціальних амортизаторів, спрямовуючи розвиток неминучих суперечностей і навіть конфліктів ринкової економіки в конструктивне русло» [6]. Як бачимо, тут йдеться про те, які функції мають виконувати інкорпоровані профспілки в сучасному суспільстві. Сучасні дослідники, які займаються проблемами профспілок, виділяють дві їх основні функції – захисну (взаємовідносини «профспілки – підприємці») і представницьку (взаємовідносини «профспілки – держава»). Деякі економісти додають до цих двох ще і третю функцію, економічну – участь у підвищенні ефективності виробництва. Фактично, профспілкам пропонується змінити власний предмет захисту, – перейти від захисту прав представників найманої робочої сили від сваволі роботодавців, до захисту суспільного порядку та капіталу.

Демонстрацією процесу інкорпорації вітчизняних профспілок є їх реформування, що відбувається за так звану міжнародними стандартами. Намагання наближення до міжнарод-

них стандартів часто створює ілюзію існування універсальних стандартів діяльності профспілок, яких бажано дотримуватися членам профспілок у захисті своїх прав, а це, в свою чергу, призводить до нівелювання об'єктивних ситуативних чинників, які можуть виступати підставами для реальної локальної ціннісної активності профспілок. Рівняння на міжнародні еталони змінює критерії легітимності дій профспілок щодо суспільства, а розв'язання соціальних проблем цивілізованими правовими заходами відбувається без додаткових рефлексій та уточнень відносно соціальної природи суперечностей що виникають.

Таким чином, профспілки поступово втрачають підстави для реальної активної соціальної дії і стають «представниками» у владі на засадах «соціальної солідарності». І не дивно, що усе частіше лунає думка про те, що стара класова боротьба за права робітників втратила сенс, що капіталізм подолано і тому відбулися радикальні зміни в структурі робітничої сили, що за нових умов і профспілковий рух повинен радикально змінитися. Тепер його метою повинна стати не класова боротьба (боротися тепер буцімто не має з ким), а соціальне партнерство.

Щоправда, не так рідко можна почути й зворотне. Наприклад, не так вже й мало соціологів стверджують, що «...форсована суспільна реабілітація інституту приватної власності породжує клас власників і загострює його ставлення до найманих працівників, а майнова диференціація відроджує верстви злидених, бідних і багатих, які відрізняються один від одного прибутками, джерелами його отримання, а також якістю життя» [7, с. 215 – 216].

Подібні розбіжності й стали соціальною основою для виникнення профспілкового руху, а те, що він зберігається і донині, є лише свідченням того, що у цій царині проблеми не лише не розв'язуються, а виникають усе нові і нові. Де є капітал, там є і наймана праця, і наймана робоча сила. Якщо є промисловість, то є і робітничий клас. Тобто в системі економічних відносин між великими групами людей, що поділяються за класовою ознакою, нічого в принципі не змінилося, а ні в «індустріальному», а ні в «інформаційному» суспільствах. Інакше ми отримуємо висновок, що капітал є, а наймана праця відсутня. Тоді за рахунок чого зростає капітал?

Найбільш інкорпорованими є, як правило, ті, з так названих незалежних профспілок, які буцімто дистанційовані від впроваджуваної капіталістичними урядами політики в сфері праці. Поняття «незалежність» підводить до думки про те, що їх лідери при цьому проводять іншу, протилежну урядовій політику. Хоча навпаки, вони, як правило, «дистанціюються від будь-якої політики», тобто навіть від тієї, яку їм у цьому випадку необхідно б було проводити. Соціологи здатні замірити величину таких дистанцій і тим самим, як зазначалося вище, виявити ступінь інкорпорованості тої чи іншої профспілки.

Отже, без урахування природи та характеру виробництва не можна дискутувати про профспілки ані як про соціальну організацію, ані як про соціальний рух, ані як про дієвий соціальний інститут, бо усі такі дискусії перетворюватимуться з наукових на виключно ідеологічні.

Література:

1. Гавриленко І.М., Поліщук А.М. Соціоструктурна зумовленість діяльності профспілок // Вісник АПСВ ФПУ. – 2005. – №4. – С. 13–19.
2. Головаха Є. Українське суспільство 1992 – 2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К., 2008. – 85 с.
3. Ніколаєнко Л. Г. Методи соціологічного пояснення / Л.Г. Ніколаєнко. Методи соціологічного пояснення. – К.: ДАККіМ, 2006. – 200 с.
4. Гіденс Ентоні Соціологія / Гіденс Ентоні; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник]. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
5. Латова Н. Профсоюзы / Н. Латова, Ю. Латов. – Режим доступу: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/PROFSOYUZI.htm.
6. Латова Н. Возникновение профсоюзного движения / Н. Латова, Ю. Латов – Режим доступу: <http://www.attac.ru/articles.htm>.
7. Сунарчина М.М. Некоторые аспекты реформирования российских профсоюзов как социального института / М.М. Сунарчина – Режим доступу: http://www.ogbus.ru/authors/Sunarchina/Sunarchina_1.pdf.

8. Акимов Д. Проблема идентификации социального содержания трансформационного процесса украинского общества / Д. Акимов // Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. праць. – К.: Інститут соціології НАН України. – 2003. – Вип. 6. – С. 207–220.

Липич Л.М. Дмитрук Н.А., Профсоюзы как объект социологического исследования. В статье представлен социологический анализ профсоюзов как социального института, организации и движения в условиях трансформации социально-трудовых отношений.

Ключевые слова: профсоюзы, социально-трудовые отношения, наемная рабочая сила, капитал, институционализация, деинституализация, инкорпорация.

Lipich L.M., Dmytruk N.A Trade unions as an object of sociological research. The sociological analysis of trade unions as social institution, organization and movement in the terms of transformation of social and labor relations is presented in the article.

Key words: trade unions, social and labor relations, employed labour force, capital, institutionalization, incorporation.

УДК 004.738.5:316.35]:[005.11:159.954

Найштетік Є. В.,

аспірант кафедри соціології та соціальної роботи КПУ

Рефлексивна інноватика у соціальних мережах

Стаття присвячена проблемі управління творчістю у соціальних мережах. Зокрема розглянуто питання створення різних форм фабрик думок, а також нової архітектури під назвою рефлексивно-інноваційне середовище.

Ключові слова: фабрики думок, соціальні мережі, рефлексивні середовища, управління творчістю.

Управління інноваційними та творчими процесами у соціальних групах стало каменем спотикання сучасних соціальних технологій. Зокрема поєднання творчості та соціально-мережевої теорії дало змогу зрозуміти прямий та інтерактивний ефекти на силу відносин, позицію у мережі й зовнішній вплив на індивідуальні творчі досягнення [1]. Спроби поєднання психологічних і соціологічних підходів до творчості відобразили теорію індивідуальної творчої дії через призму групових, організаційних, інституціональних та ринкових структур [2]. З іншого боку, намагання організувати творчі процеси у мережі Інтернет дали значний поштовх до розвитку відповідних технологій, зокрема, концепції семантичного павутиння, розробленої людиною архітектури, що спрощує машинам процес обробки та «розуміння» людської інформації. Ми перестали дивуватись тому, як пошукова система Google почала розуміти нас з півслова. Тепер не потрібне чітке формулювання пошукового запиту, за допомогою онтології людина навчила машину «мислити» людськими образами. Достатньо запитати столицю будь-якої країни і за мить отримаємо назву, мапу та багато іншої корисної інформації. Вочевидь подібні зміни позитивно вплинули на технології підтримки в інноваційних та творчих процесів. Між тим сьогодні ми бачимо дисбаланс у розвитку інструментів підтримки відносно технологій управління творчими процесами. Досі немає чіткого рецепту управління творчими процесами у соціальних групах. Більшість технологій, які використовуються для створення нових знань у групах є сучасною реінкарнацією застарілих ідей, як-то технологія мозкового штурму, форуми, конференції тощо. Все це створює вільний простір для появи принципово нових ефективніших з точки зору використання як інтелектуального, так і часового ресурсів.

Складність теми дослідження полягає у її міждисциплінарній складовій, тому різні

відображення можна побачити у працях з менеджменту, де управління знаннями набуло пріоритетного значення в епоху постмодернізму та за умов інформаційної економіки. Зокрема, Йогеш Малхотра у своїй книзі «Менеджмент знань та віртуальні організації» описує концепт управління віртуальними структурами людей, які фізично знаходяться по всьому світу для створення нових знань у бізнесі. Мережі знань розглядаються у розділах публічної політики для популяризації ідей, пошуку компромісів, опрацювання політик. Зокрема у збірці Національного інституту просування досліджень (NIRA) Даяна Стоун опублікувала статтю «Фабрики думок крізь нації: нові мережі знань»*, де описує нові тенденції до зростання кількості віртуальних фабрик думок. Що стосується соціології, то соціології інноватики та соціально-мережовим структурам останнім часом приділяється все більше уваги. Окремим питанням залишається напрям дифузії інновації у соціальних мережах.

Поява соціальних мереж та соціально-мережових сервісів різко змінила ландшафт соціальних відносин у бік експоненціального збільшення кількості соціальних зв'язків та щільності віртуальних співтовариств. Віртуальні ж співтовариства у свою чергу за допомогою прикладних конверсійних механізмів уже понад 10 років все більше стають традиційним елементом реального життя, способом комунікації та соціалізації. З кожним днем без того прозорий кордон між віртуальним і матеріальним світами розчиняється у системі соціальних зв'язків. Інтернет-сервіси все більше переходять від початкового стану «зберігання інформації» до так званого стану 2.0, тобто «взаємодії користувачів», що утворює багате розмаїття соціальних структур: від місця обміну інформацією однокласників до електронного урядування, від вузько спрямованих груп до великих промислових майданчиків. Між тим, якщо 2.0 механізми і привнесли людину в Інтернет, проблема формування якісної інформації чи знань для супроводу діяльності індивіда чи соціальних груп цим нововведенням вирішені не були. За різними оцінками, після введення в експлуатацію технологій 2.0 більше половини Інтернет контенту є «інформаційним сміттям». Крім того, і не вирішувалась повністю проблема постійної конверсії, тобто постійного переплетення між віртуальним та реальним світами. Для вирішення наведених питань було введено новий термін – мережа 3.0. Цей спосіб організації віртуального середовища став синтезом ідей зберігання інформації та соціальної взаємодії. Творець цієї ідеї Джейсон Калаканіс визначає** 3.0 концепт як високоякісний контент та сервіси, які створюються талановитими професіоналами на технологічній платформі 2.0. При цьому автор також уточнює, що проекти, які створюватимуться на ідеології 3.0, об'єднуюватимуть професіоналів, проте будуватимуться за мережовим поліцентричним принципом.

Сам термін «мережа 3.0» було опубліковано 3 жовтня 2007 р. і наразі вважається найновітнішим напрямом розвитку віртуальних соціальних структур на Заході. Разом з цим ще у 2004 р. в Україні було запропоновано альтернативну ідею відомим російським ученим-психологом С.Ю. Степановим, яка потім знайшла своє відображення у Всеукраїнській експертній мережі (ВЕМ). Неоціненним внеском цього вченого було застосування рефлексивно-психологічної теорії [14] та акмеології до роботи соціальної мережі. Таким чином, проект ВЕМ за своїми принципами поєднував методи роботи фабрик думок, рефлексивно-психологічні практики та принцип соціальних мереж [13].

Фабрика думок – організація, інститут, корпорація або група, що проводить дослідження у сферах соціальної та політичної стратегій, технологій чи озброєння. Зазвичай фінансується за рахунок держбюджету чи приватних клієнтів [3].

Історія фабрик думок починається з кінця Другої світової війни. Перші з них стали військовим відкриттям, що відображало складність сучасного озброєння. Вони використовувались для розробок безпечного середовища для військових стратегічних органів. Через це протягом першої частини «холодної війни» в 50-х роках ХХ ст. фабрики думок спеціалізувались на політиці безпеки, що вимагала використання міждисциплінарного підходу (для прикладу Корпорація RAND, що була дослідницьким підрозділом військово-повітряних сил США) [8].

* <http://nira.or.jp/past/publ/review/2000winter/07stone.pdf>

** <http://calacanis.com/2007/10/03/web-3-0-the-official-definition>

Розвиток сучасного державного управління, що базується на принципах демократії закликів до поширення технологій організації фабрик думок перш за все в соціальній й економічній політиках та у політиці навколишнього середовища.

Деякі вчені схильні висвітлювати фабрики думок через призму «ринку ідей». Так, наприклад, Джеймс Мак Ганн писав, що «...зростання кількості фабрик думок може бути обумовлено ринковими силами, що створили пропозиції різних видів фабрик думок, які виробляють нові продукти для нових ринків»*.

У широкому розумінні фабрика думок – це інститут, корпорація або група, організована для міждисциплінарних досліджень, консультативний комітет – комітет експертів, що здійснює дослідження або дає поради спеціально для органів влади.

Політологи визначають фабрики думок як незалежного гравця у політичному процесі. Багато з них вважає, що незалежні інститути політичних досліджень збирають людей, які вивчають окремі політичні сфери чи масиви політичних проблем й консультують політиків та суспільство [10].

Серед основних напрямів діяльності традиційних фабрик думок виділяють такі [7]:

- бути посередником між владою та суспільством;
- виявляти, перелічувати та оцінювати поточні або негайні вияви, проблеми чи пропозиції;
- трансформувати ідеї та проблеми на конкретні пропозиції (звіти);
- служити інформованим та незалежним голосом на політичних дебатах;
- пропонувати конструктивний форум для обміну думками між ключовими сторонами у вирішенні того чи іншого питання.

Для реалізації зазначених вище напрямів діяльності виділяють такі умови існування традиційних фабрик думок: незалежність від держави, незалежність від корпорацій, формат неурядової організації (NGO)**. Розвиток сучасної наукової парадигми вплинув й на створення нових форм фабрик думок. Сьогодні використовують кілька основних принципів класифікації та типологізації фабрик думок. Перший з них – інституційний, полягає у типологізації організацій за інституційними ознаками: юридичний статус, принципи фінансування, умови членства в організації тощо. Інший принцип полягає у класифікації фабрик думок за напрямками діяльності: контрактні дослідники, політичні консультанти, дослідники громадянського суспільства та не ангажовані дослідницькі інституції [10]. Також вивчалися розширені експертні мережі («епістеміологічні співтовариства») [5]. Але однією з найпопулярніших класифікацій традиційних фабрик думок є така [11]:

Таблиця 1

Класифікація фабрик думок (за Вейсом)

<i>Предмет дослідження</i>	<i>Роль експертів</i>	<i>Тип фабрики думок</i>	<i>Схожі інституції</i>	<i>Домінантні джерела фінансування</i>
Дані (знання)	Академічні вчені	«Університет без студентів»	Академічні дослідницькі центри	Фонди
Дані (знання)	Експерти за контрактом	Консалтингові компанії	Державні дослідницькі центри	Державний бюджет
Ідеї (ідеології), цінності	Адвокати	Неурядова організація	Фабрики думок політичних партій	Політичні партії, корпорації
Аргументи, інтереси	Посередники, лобісти	Лобіська організація	Асоційований дослідницький центр профільних груп	Підприємці, корпорації, асоціації (спілки)

У розвитку традиційних фабрик думок виділяють чотири основні покоління [12]:

1. Фабрики думок орієнтовані на ВПК. Такі фабрики думок здійснювали міждисцип-

* Джеймс Мак Ганн – засновник Інституту досліджень зовнішньої політики, директор програми «Фабрики думок та громадянське суспільство».

** Тут і далі поняття «незалежність» розглядається умовно в ідеологічному та організаційному аспектах. Не йдеться про абсолютну незалежність та відсутність зв'язків.

лінарний науково-технічний пошук у рамках оборонної стратегії країн-донорів.

2. Футурологічні інститути. Розглядали питання, пов'язані з проблематикою майбутнього, що народжена глобальною технічною взаємозалежністю.

3. Фабрики думок адвокатського типу*. Фабрики думки цього покоління займаються виявом, захистом та відстоюванням інтересів громадянського суспільства та громадськості перед іншими суб'єктами політики (державами, політичними партіями, групами інтересів тощо). Цілеспрямовано розробляють стратегії та плани просування.

4. Локально орієнтовані фабрики думок. Інститути урбаністики та регіонального розвитку. Такі організації не тільки продукують нові ідеї та рішення, а й впроваджують їх у життя на локальному рівні.

Традиційні фабрики думок розглядаються як частина політичної еліти [9], саме тому для кожної з них особливим є питання впливу на громадсько-політичний процес. У цьому випадку виникає проблема з огляду на, що жоден із наукових підходів не дає нам очевидної інформації стосовно того, чий голос став більш або менш впливовий. Через це прийнято використовувати аналітичні методи Абельсона [4], що полягають у моніторингу та вимірі впливу фабрики думок, застосовуючи прямі та непрямі показники, які пов'язані у рамках політичного циклу з різними діями, такими як:

1. Артикуляція проблеми – адресація проблеми громадськості, ЗМІ, елітам, органам влади, розповсюдження політики різними каналами.

2. Формулювання політики – дослідження, експертні оцінки, брифінги, докази, консультації, формування експертної мережі, демонстраційні ефекти.

3. Впровадження політики – підписання договорів, консультування, медіа підтримка, підтримка чиновників, тренінги, підтримка бази даних.

4. Проте вимірювання впливу фабрики думок може бути не таким очевидним, тому за методикою Абельсона у аналіз включають такі показники:

- показники попиту – доступність, рівень фінансування та укомплектованість, кількість донорів, рівень персоналу, розвинутість експертної мережі;
- показники пропозиції – поширеність у ЗМІ, доказова база, брифінги, офіційні заяви, консультації з органами влади, сприйняття політичного середовища;
- показники ефективності (виконання місії) – кількість сприйнятих та адаптованих рекомендацій чиновниками вищого гатунку / політиками, сприйняття інформації користувачами, мережеве центрування**, премії та нагороди, виконання замовлень для політичних партій, цитування та або публікації в академічних журналах, домінування в Інтернет просторі, можливість прийняття протилежних позицій.

За таким набором показників емпірично можна визначити показник впливовості фабрики думок***. Наприкінці ХХ ст. розвиток ІТ та процеси глобалізації призвели до трансформування ролі та форми традиційних фабрик думок. З'явилися перші фабрики думок п'ятого покоління, так звані транснаціональні мережі думок. Транснаціональні мережі думок [6] – віртуальні експертні мережі, що розглядають стратегічні питання динамічно в режимі реального часу. Такі фабрики думок не мають обмежень ані по кількості експертів, що беруть участь, ані за напрямками діяльності.

Що стосується ВЕМ, то на практиці синтез ідеї фабрики думок та соціальної мережі мав свої унікальні практичні прояви:

- мережа акредитованих за чітко визначеними критеріями експертів;
- Інтернет портал, який працював і за принципом ЗМІ, і за принципом самовідтворення за допомогою творчої діяльності експертної мережі;
- неурядова наукова організація, яка слугувала інструментом реального впливу экс-

* Адвокатські організації (від англ. advocacy – захист) – організації, що захищають права чи інтереси певних суб'єктів суспільних відносин.

** Користувач завжди може виміряти ієрархію зв'язків мережевого ресурсу за допомогою служби TouchGraph <http://www.touchgraph.com/TGGoogleBrowser.html>

*** Авторський метод. Мається на увазі абсолютний агрегатний показник, прорахований за всіма позиціями із використанням непараметричних методів аналізу.

пертного співтовариства на життєдіяльність країни.

За два роки прикладних досліджень роботи ВЕМ було виявлено новий рефлексивно-інноваційний принцип організації, контролю та планування діяльності фабрик думок, який пізніше було названо рефлексивно-інноваційними середовищами – фабрикою думок шостого покоління [12]. Рефлексивно-інноваційне середовище є організаційною структурою, мета якої – породжувати нові знання та технології апіорі визначеної якості, тобто із визначеним комплексом властивостей. Така методологія взаємодії учасників соціальної мережі може використовуватись при плануванні, організації та прогнозуванні роботи НДКР, у виробництві інноваційних товарів та послуг, розробці освітніх програм, організації ефективних інструментів взаємодії соціальних страт тощо. Разом із цим фабрика думки шостого покоління стала унікальним прототипом існування та функціонування соціальних мереж на принципово новому рефлексивно-інноваційному принципі, що забезпечує, по-перше, продуктивну активність, а по-друге, максимальну конверсію із матеріальним світом.

На нашу думку, за умов сучасного розвитку ІТ та наявній потребі у якісних змінах організації соціальних мереж, рефлексивно-інноваційні середовища, буде найбільш прийнятним способом організації та функціонування для практичного застосування у відтворенні якісної інформації, знань та інших інтелектуальних продуктів.

Література:

1. Jill E. Perry-Smith Social yet creative: The role of social relationships in facilitating individual creativity – 2006 – The Academy of Management Journal – Volume 49, Issue 1, p. 85-101.
2. Cameron M. Ford A Theory of Individual Creative Action in Multiple Social Domains – The Academy of Management Review – Vol. 21, No. 4 (Oct., 1996), pp. 1112-1142.
3. Dictionary The American Heritage Think Tank: Merriam Webster's Dictionary, 2000.
4. Abelson D. Do Think Tanks Matter? Assessing the Impact of Public Policy Institutes, McGill-Queens Montreal: University Press, 2000.
5. Haas Epistemic Communities and International Policy Coordination, International Organization No. 46/1, 1992. p.1–37.
6. Hayes Peter The Role of Think Tanks in Defining Security Issues and Agendas, [Журнал]. – 2004. – Global Collaborative Essay: October 21st, 2004.
7. J. McGann, R. Kent Weaver Think Tanks & Civil Societies [Book]. – New Brunswick: Transaction Publishers, 2000.
8. Schneider Jiri Globalization and think-tanks [Збірка доповідей] // SAREM International seminar. – Istanbul, 2003.
9. Smith J. A. The Idea Brokers: Think Tanks and the Rise of the New Policy Elite – [s.l.]: Free Press, 2004.
10. Stone, Diane, Denham Stone, Diane, and Andrew Denham, eds. Think Tank Traditions: Policy Research and the Politics of Ideas. [Book]. – Manchester: Manchester University Press, 2004.
11. Weiss, Carol H. Policy research as advocacy: Pro and con, Knowledge & Policy, Spring/Summer 91, Vol. 4, Issue 1/2, p.37–57 [Book]. – 1991.
12. Грановский Владимир. Современные фабрики мысли (мозговые центры, think tanks) / Владимир. Грановский – Киев, 1998.
13. Найштетик Є. В. Рефлексивна інноваційна фабрика думок шостого покоління як універсальна соціальна технологія знаходження консенсусу у суспільстві / Є.В. Найштетик –// Культура і сучасність: Альманах. – 2008. – № 2/ М-во культури і туризму України, Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. – К.: Міленіум, 2008. – С.175–179.
14. Семенов И.Н. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности /И. Н. Семенов, С.Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 35.

Найштетик Е.В. Рефлексивная инноватика в социальных сетях. Статья посвящена проблеме управления творчеством в социальных сетях. В частности, рассматривается вопрос создания различных форм фабрик мысли, а также новой архитектуры под названием рефлексивно-инновационная среда.

Ключевые слова: фабрики мысли, социальные сети, рефлексивные среды, управление творчеством.

Naishtetik Y.V. Reflexive innovation in social networks. The article reveals the problem of creativity management in social networks. The different forms of the ways of thinking as well as a new architecture, which is called the reflexive and innovative environment, are presented.

Key words: ways of thinking, social networks, reflexive environment, creativity management.

УДК 316.74.78

Нестеренко Л.М.,викладач кафедри теорії та історії музики
Луганського державного інституту культури та мистецтв

Студентська молодь та її музичні преференції: тенденції вивчення

У статті аналізуються тенденції вивчення сучасної студентської молоді та її музичних преференцій. Розглянуті оцінки та думки соціологів щодо суспільної ролі молоді, студентів, їх музичних переваг. Визначається теоретичне підґрунтя досліджень, в яких найбільше використовуються поняття молодіжної субкультури, а також культурно-дозвіллевих практик, культурного капіталу.

Ключові слова: *молодь, студенти, музичні преференції, критична, «тямуща», аналітична тенденція, рок-музика, естрада.*

Проблематику, що стосується проблем молоді, розмаїття її відносин із світом, соціумом, із різними поколіннями можна вважати «вічною» в історії людства. Однак можна стверджувати, що її актуальність сьогодні зростає ще більше. Це обумовлено кардинальними змінами, що відбуваються в усіх життєвих сферах, – соціальній, економічній, культурній, інформаційній та ін. Зрозуміло, що значний внесок у ці зміни зробили і новітні технології. Не має потреби доводити, що першою, хто сприймає ці новації, використовує їх у своє повсякденні, – це молодь. Авангардом тут можна вважати студентство. То ж вивчення проблем студентів як групи молоді, яка активно набуває культурний капітал, відкрита до всіх новацій у соціо-культурній сфері, завжди є нагальним для обґрунтування прогнозів подальших шляхів розвитку суспільства.

Підтвердженням важливості та необхідності проведення досліджень щодо потреб та уподобань молодого покоління є не лише збільшення кількості праць, об'єктом яких стала, зокрема, студентська молодь, а й аналіз різних аспектів її діяльності, змістовного наповнення повсякденного життя. Певне місце серед них належить і вивченню проблеми музичних переваг [1].

Зазначимо, що серед дослідників, які вивчають проблеми сучасної студентської молоді, немає одностайності у точках зору. Можна виявити кілька тенденцій щодо розуміння суспільної ролі студентської молоді, існують різні підходи і до визначення культурних запитів цієї молодіжної групи. Різність тенденцій і підходів, на нашу думку, фокусується значною мірою у взаємозв'язку оцінок суспільної ролі студентської молоді з аналізом проблеми її відносин із музичною культурою. Саме ці два аспекти досліджень визначають частогусто позицію того чи іншого автора щодо ролі і значення студентства у сучасному суспільстві.

Проблемою, яка порушується та вирішується в цій статті, є розбіжність думок та оцінок авторів відносно суспільної ролі студентської молоді, а також її музичних преференцій, що потребує систематизації, виявлення тенденцій вивчення цих питань.

Метою нашого дослідження є проведення систематизації тенденцій вивчення студентської молоді та її уподобань у галузі музичної культури, виявлення сутності розходжень.

Завданнями є розгляд кола питань та проблем, які постають у дослідженнях студентської молоді, виявлення теорій та концепцій, у межах яких проводиться, з одного боку, вивчення проблем студентів, а з іншого, – їх музичних преференцій, а також виявлення взаємозв'язку між думками авторів щодо суспільної ролі студентства та оцінкою його запитів щодо музичної культури.

Отже, значна кількість соціологічних досліджень, автори яких вивчають соціальну групу молоді – студентів, зумовлюється саме важливістю їх ролі та значенням у суспільстві. І це зрозуміло, оскільки саме нинішні студенти вже у найближчому майбутньому значною мірою визначатимуть вектори розвитку суспільства, забезпечуватимуть його ефективність. Адже саме вони по закінченні вузу включаються до всіх професійних груп, поповнюють трудові ресурси країни, відтворюють соціально-економічний потенціал суспільства.

У багатьох дослідженнях молодь характеризується з боку вікових ознак та пов'язаних із ними соціально-психологічними характеристиками. При цьому підкреслюється, що студентська молодь, як одна із груп молоді, відрізняється своїм освітнім рівнем як невід'ємною частиною сучасного навчального процесу, – вмінням користуватися новітніми інформаційними технологіями – комп'ютером та Інтернетом, а також обсягами та характером культурних практик [2].

Деякі науковці стверджують, що набуття освіти, професійних знань та навичок, засвоєння цінностей та норм культури, традицій та обрядів потрібно молодим людям не тільки для відтворення суспільства, прийняття та трансляції соціального досвіду, а й для процесу створення нового, внесення змін у розвиток суспільства з метою його перетворення – тобто у проведеної інноваційної, творчої діяльності [3].

Разом із тим, процес становлення молоді, студентів, набуття досвіду, засвоєння знань, що відбувається в ході соціалізації, визначає потенціал молодих людей, який реалізується в майбутній діяльності, а також зумовлює їх перспективність, творче зростання [4].

Між тим, загальне визнання соціологами значення молоді, студентів для соціокультурного поступу суспільства не виключає різного ставлення до цієї соціальної групи, що залежить від теоретико-методологічних підходів до неї та власне авторської позиції. Серед оцінок та точок зору відносно молоді, студентів вирізняються три основні тенденції. Першу з них ми б умовно визначили як позитивно спрямовану, другу – як критичну, третю – як нейтральну (або аналітичну).

Але перед тим як розглянути ці тенденції, мабуть, на нашу думку звернути слід увагу на те, що загалом вітчизняна соціологія відрізняється у своєму ставленні до цієї вікової групи від західної думки. Там молодь частіше висвітлюється як загроза суспільному ладу та порядку, сприймається як джерело неспокою, нестабільності – досить згадати молодіжні та студентські бунти 1968–1969 рр. у країнах Європи та в Америці.

Натомість у контексті вітчизняної соціології молодь довгі роки розглядалась як несамостійний об'єкт, що потребує опіки, патронажу старшого покоління. За радянських часів особлива увага приділялась формуванню світоглядних установок молоді, вихованню на соціально-значущих зразках, ідеалах старшого покоління. Теоретичне обґрунтування такого підходу до вирішення проблем соціалізації цієї вікової групи вказувало на патерналістську позицію авторів [5].

Щодо першої, виділеної нами, тенденції, то праця, у яких переважає позитивна оцінка молоді, студентів є кількісно менше, аніж таких, автори яких налаштовані більш критично. Молодь тут характеризується не тільки як об'єкт впливу, що потребує виховання, а й у ролі суб'єкта, що відрізняється соціальною активністю та діяльнісними якостями. Визнання активної суспільної ролі молоді, студентської у тому числі, є, по-перше, проявом довіри до молодих із боку дослідників, які їх вивчають, а по-друге, ставленням до неї як до самостійної сили, окремої соціальної групи, що посідає певне місце у соціальній структурі, відрізняється відповідним соціальним станом у суспільстві. Крім того, визначення особливостей та чинників, що відрізняють молодь, студентів від інших вікових та соціальних груп, надає можливість охарактеризувати їх як представників специфічної соціально-демографічної групи, тим самим підкреслюючи їх включення до суспільних відносин, входження до всі соціальних класів, груп, верств [6].

Серед соціологів, які позитивно налаштовані в оцінках молоді та студентів, слід виділити вітчизняних дослідників: І. Кона, В. Шубкіна, В. Боряза, М. Тітму, Е. Саар, С. Катаєва, Г. Чередніченко, Б. Нагорного, А. Яковенко, М. Яковенко. Серед зарубіжних авторів Д. Хебдидж, Д. Сторі, Д. Рісман, П. Вілліс та ін. У наукових доробках цих авторів визначаються пози-

тивні риси сучасної молоді, зокрема, професіоналізм, інтелектуальний та освітній рівень, що відноситься, насамперед, до студентів, значна інформаційна обізнаність та володіння навичками користування високими технологіями, бажання досягти успіху та кар'єрного зростання [7].

Виявлення різних проблем молоді, студентів відповідно до певних соціокультурних умов, засвідчує позитивне, «тямуще» ставлення до неї, дозволяє соціологам реально та об'єктивно характеризувати наявні у цій сфері проблеми [5; 6; 8].

Серед таких проблем, зокрема, вирізняється проблема молодіжної субкультури. Її дослідження також характеризується неоднозначним ставленням науковців. Так, крім позитивних рис, на які вказували дослідники, – самостійність, творчий потенціал тощо. Саме поведінка молоді у межах певних субкультур часто-густо, на їх думку, позначена негативними проявами, девіантними діями індивідів (як такими, що відхиляються від норм) [9]. Амбівалентність позиції проявляється в дослідженнях Ю. Тарабукіна, Н. Побоєди, В. Лісовського, Ю. Волкова та ін.

У межах позитивної тенденції знаходяться наукові доробки, автори яких не лише об'єктивно вивчають та описують проблеми сучасної молоді, студентів, а й займають активну соціальну позицію. Вони спрямовують свої зусилля на пошук можливостей і умов покращення становища молоді, задоволення її нагальних потреб та інтересів, визначають завдання щодо вироблення єдиної державної молодіжної політики. Також у своїх працях ці дослідники загострюють та акцентують увагу на розробці проблематики соціальної нерівності молоді за умов вступу до дорослого життя, вибору заняття, що визначає диференціацію сучасної молоді та студентів [4; 5; 10].

До таких належить дослідження вітчизняних соціологів О. Вишняка, М. Чурилова, С. Макеєва та ін., в якому розглядається соціальний «портрет» молоді України і яке стало першим цілісним соціологічним дослідженням молоді в Україні, студентської у тому числі. Автори не лише висвітлюють реальні проблеми у різних сферах життєдіяльності молоді, студентів, а й підкреслюють необхідність та перспективність їх вивчення для суспільства у цілому. По-перше, суспільству необхідно всебічно аналізувати діяльність молоді та у ній, як у дзеркалі, бачити себе не прикрашеним, без ідеологічного гриму. По-друге, пристрасний аналіз молодіжних проблем дозволить, напевно, виявити на самих ранніх стадіях розвитку нові проблеми, вчасно розпізнавати їх та вести профілактику. У цілому автори доходять до такого висновку: «У принципі молодіжне середовище ми вправі розглядати як деяку суспільну лабораторію, що виробляє та апробує невідомі раніше цінності, відносини, культурні норми та зразки, моделі поведінки» [11, с. 91].

Другу, виділену нами, тенденцію визначають, як вказувалось, представники, критично налаштовані у своїх оцінках молоді [12, с. 9]. Саме їм належить питома вага всіх досліджень у цій сфері. Ми вже згадували проблему молодіжних субкультур. Саме тут окремі автори вбачають загрозливі явища, що потребують критики, гострого аналізу. З погляду прибічників такої позиції приналежність до субкультури визначає уособлення молоді від суспільства, неприйняття цінностей та норм «батьків», відірваність від традицій, культури старшого покоління. Соціологи вказують на конкретні негативні аспекти молодіжної субкультури, що торкаються питання проведення вільного часу, зокрема, розважально-рекреаційну спрямованість дозвілля, відсутність етнопатристичної ідентичності, вестернізацію [13, с. 190-193].

У самій критичній тенденції у галузі соціології молоді, на нашу думку, спостерігається певний перекид у бік досліджень проблеми делінквентності у молодіжному середовищі, в тому числі і серед студентів, девіантної поведінки – наркоманії, алкоголізму, проституції. При цьому асоціальна поведінка молодих людей нерідко пов'язується з наслідками перебування індивідів у молодіжній спільноті. На нашу думку, причиною акцентування девіантного аспекту молодіжної субкультури є, по-перше, теоретико-методологічна позиція соціологів відносно сутності цього поняття, яке трактується ними близько за змістом та у ролі синоніма поняття «контркультура», – протидії, запереченні офіційної культури суспільства, його цінностей та норм, конфлікту з поколінням «батьків». По-друге, сприйняття молоді як загрози суспільству та порядку йде, скоріше, від західної традиції у соціології. Натомість, як

ми вже зазначали, для позиції вітчизняних дослідників більш показовим є патерналістський характер ставлення до молоді, студентів. По-третє, критичне ставлення, на нашу думку, значною мірою пов'язане із обраним науковим напрямом та проблематикою досліджень молоді та студентів.

Соціологи Ю. Волков та В. Добренев у контексті опису молодіжної субкультури вказують на певне субкультурне ядро, притаманне молодому поколінню, а саме: суб'єктивну розмитість, невизначеність, відчуження молодіжної субкультури від основних нормативних цінностей (цінностей більшості) [14, с. 193]. При цьому роль молодіжної субкультури оцінюється прямо протилежно, аніж, наприклад, авторами дослідження «Соціальний облік молоді (на матеріалах Української РСР)», оскільки вбачають специфічність ролі молодіжної субкультури бути «викривленим дзеркалом дорослого світу речей, відносин та цінностей» [15, с. 340].

У контексті критичної тенденції вирізняється також таке ставлення до молоді, студентів, що висвітлює останніх у ролі об'єкту суспільних відносин, який потребує контролю, впровадження заходів щодо виховання бажаних рис характеру, поглядів та ідеалів, формування необхідних якостей. Таке ставлення пояснюється оцінкою молоді, студентської у тому числі, з позицій розуміння її недосконалості, невідповідності суспільному ідеалу та критеріям нормативності, що взагалі є показовим радянській системі виховання гармонійної, всебічно розвиненої особистості. Критерій бажаного, відповідності певній моделі людини, а не реальним потребам та інтересам індивідів за конкретно-історичних умов, виявляє відірваність такого підходу від реальності та певне слідування усталеним догмам. Вітчизняні соціологи, аналізуючи підходи радянських дослідників до вивчення молоді, відзначають їх сутність як «нормативних». Відповідно, автори пропонують впроваджувати аналітичний підхід до вивчення молоді, студентів [16].

Ще один підхід соціологів до вивчення молоді, студентів постає як нейтральне (або аналітичне) ставлення до молоді, що характеризує, перш за все, емпіричні соціологічні дослідження [2; 7; 17;]. Проте С. Іконнікова аналізує підхід, який також визначає нейтральним, у межах якого молоді та студенти характеризуються як автономне утворення. Вказується на притаманне цьому утворенню відсутність інтересу до проблем соціуму, прагнення до гедоністично-розважальної діяльності [18]. Зазначимо, що підстави для таких висновків С. Іконнікової дали соціологічні дослідження потреб та уподобань молоді, студентів 70-х років минулого століття. Зрозуміло, що для молодого покоління 2000-х років такі риси притаманні ще більшою мірою. Для цього покоління показовим є індивідуалізм, усвідомлене прагнення до усамітнення, автономності. Одну із причин такого стану дослідники вбачають, зокрема, в урбанізації, бо саме ці прагнення відрізняють жителів великих міст та мегаполісів. А їх кількість, як відомо, значно зросла за останні десятиріччя [5].

Одним із завдань вказаної праці, як вказувалось вище, є узагальнення існуючих поглядів на особливості музичних преференцій студентської молоді, як і молоді взагалі.

Можна стверджувати, що дослідження цієї проблематики позначені такими ж тенденціями, які ми виділили для молодіжної проблематики в цілому. Хоча більш вагомим складовою всіх підходів є визначення субкультурного стрижня музичних уподобань молоді. Отже, ми знаходимо дослідників, які доволі позитивно ставляться до музичних уподобань, що репрезентують ту чи іншу субкультуру, їх опонентів, налаштованих критично, а іноді й негативно, і, звісно, тих, хто прагне бути об'єктивними і у своєму аналізі не керується власними уподобаннями.

Слід наголосити, що у дослідженнях музичних преференцій молоді та студентів поки що маємо ситуацію домінування установок, згідно з якою аргументація цінності ставлення до музики будується навколо художньо-естетичних критеріїв. Звісно, що еталонними зразками для наслідування при цьому є твори класичної музики. Проте з'являються публікації, в яких функціонування музики розглядається в широкому соціокультурному просторі, до якого включені і потреби повсякденного життя молоді [19].

Так, Н. Победа вказує на винятково важливе значення музики для сучасної молоді, студентів, яка становить один із основних способів їх життєдіяльності. Напевно, вперше за умов суспільства, що змінюється, автор з'ясовує функціонування різних музичних суб-

культур молоді в Україні, аналізує особливості напрямів музики – хард-рок, хеві-метал, блюз-рок, диско, панк-культуру, музичні напрями «нової хвилі» [20, с. 87; 21].

Такий напрям досліджень визначає і страхову розвідку Р. Шульги. Автором запропонована концепція функціонування мистецтва як складової культури в її визначальному розумінні – як явища, що визначило становлення людського співтовариства, створюючи механізми для задоволення базових потреб його виживання. Ця праця являє собою поки що рідкісний на вітчизняних наукових теренах зразок утвердження необхідності вивчення реальних потреб, інтересів та уподобань широкої аудиторії, її різних груп. У ній обґрунтовується цінність існуючих практик сприйняття мистецтва. При цьому автор доводить, що відсутність естетичного та художнього як усвідомлених критеріїв ставлення і сприяння музики, далеко не завжди позначається на якості спілкування з нею, а тим більш значенні у життєдіяльності реципієнта. Тим самим дослідник розкриває сутнісну рису мистецтва – його дієвість як засобу психологічного виживання за нових соціокультурних умов. [22].

Щодо виділеної нами нейтральної, об'єктивної тенденції досліджень проблем молоді, то найбільш репрезентативно сьогодні її представляють дослідження, проведені науковцями Інституту соціології НАН України. Дані моніторингу «Українське суспільство», який проводиться майже два десятиліття, віддзеркалюють картину дозвілєвих практик різних груп молоді, музичних у тому числі, репрезентують тенденції розвитку цих практик, виявляють стан культурного капіталу сучасної молоді. Завдяки цьому масштабному у часі дослідженню є можливість побачити динаміку змін у споживанні музичного продукту, новацій, що сприяють розширенню жанрового діапазону цього споживання [23].

Для дослідників, критично налаштованих у своєму ставленні до молодіжної культури, значний інтерес мають праці відомого французького соціолога П. Бурдьє. Він з'ясовує два типи культури в межах запропонованої ним концепції «культурного поля», тобто поля виробництва культури, відповідно до якого формуються і смаки молоді. Ліворадикальна спрямованість поглядів та позиції дослідника визначають акцентування на економічній складовій його теорії, зумовлюють вибір відповідних термінів та понять. Так, є «поле обмеженого виробництва» культури, музичної також, тобто елітарної культури, що визначає її непопулярність та нерозповсюдження, та «поле необмеженого виробництва» – масової культури, що і передбачає її розповсюдження серед широкої аудиторії [24].

Щодо вітчизняних критиків молодіжної культури, то у загальному масиві наукової літератури, де з'ясовується ця проблематика, вони значно переважають за кількістю. У більшості концепцій соціології молоді музичні уподобання молоді, студентів підкреслюються негативні та, навіть, радикально-негативні риси цих уподобань. Основним об'єктом критики дослідників стають рок- та поп-музика, або естрада як зразки уподобань переважної більшості молодих людей, студентів у тому числі. Наприклад, З. Сікович у оцінці рок-музики відзначає, що зміст текстів рок-пісень містить, по-перше, сни, ірреальне, алкоголь, наркотики, секс – синдром наркотичного гедонізму, по-друге, агресивну активність, по-третє, «синдром песимізму та загибелі», по-четверте, «присутність у них психологічного комплексу, близького психопатологічному феномену некрофільї (любові до смерті), описаному американським соціальним психологом Е. Фроммом (егоїзм, насильство, радикальний гедонізм, втрата сенсу буття).» Автор вказує на негативний, «руйнівний» вплив музики, який позначається на ідеології покоління: «Багатьох мислячих людей ґрунтовно турбують «руйнівні мотиви» в музиці. Формується ідеологія покоління з девіантними тенденціями» [25, с. 345, с. 337]. Аналогічні характеристики процесу сприйняття рок-музики молоддю, студентами пропонує М. Саркітов, порівнюючи її вплив із «ефектом одурманювання» [26].

Дослідники молодіжної субкультури також критично оцінюють і уподобання більшості студентів, які віддають перевагу та обирають естрадну музику, яка з'явилась майже саме у той період, що і рок, хоча і має іншу сутність та умови свого походження. Негативне ставлення соціологів, що вивчають проблеми молоді, студентів, до масової музики, особливо до слухання естрадних пісень, пояснюється їх позицією відносно масової культури взагалі, яка визнається як породження «чужої» західної та американської культури. Нато-

мість, на думку авторів, відбувається нехтування та незацікавленість з боку молодих людей прикладами національної музичної культури, народною музикою, що в результаті призводить до явища вестернізації [27].

Крім того, висловлюючи критичне ставлення до споживання творів рок- та поп-музики, науковці посилаються, по-перше, на дані експериментальних досліджень психологів, які вказують на шкоду здоров'ю, що наноситься психофізіологічній та емоційній сфері людини, особливо молоді, зокрема, пам'яті та центральній нервовій системі, на погіршення самопочуття в процесі сприйняття цієї музики. По-друге, на невисокі художньо-естетичні якості рок- та поп-музики. По-третє, на певні наслідки нівелювання зусиль педагогів та вихователів, заподіявання втрати духовної сфері людини, її культурному рівню [28].

Отже, у межах вивчення студентської молоді та її музичних переваг загальною є оцінка авторів щодо провідної ролі молоді, студентів у перетворенні майбутнього суспільства. Різні аспекти дослідження студентів відповідають позитивній та критичній тенденції, що зумовлюється обраною теорією, концепцією молодіжної субкультури. Критиці підлягають розрив із цінностями та нормами «батьків», позаестетичні критерії вибору зразків рок- та естрадної музики. Позитивні оцінки ґрунтуються на розумінні проблем, складностей процесу становлення молоді та студентів, на визначенні потенціалу, високого професійного та освітнього рівня, на підході до вибору музичних прикладів як засобу виживання в соціумі. Нейтральна (аналітична) позиція вирізняє авторів, що використовують поняття дозвілля, культурно-дозвіллевих практик, культурного (освітнього) капіталу в процесі характеристики студентів та їх музичних уподобань.

Аналіз наявних тенденцій у працях, присвячених вивченню сучасної молодіжної культури, узагальнення отриманих результатів, допоможе, на нашу думку, посприяти пошуку більш ефективних шляхів у подальшому розгортанні роботи в цьому напрямі, допоможе розробці адекватного соціальної практиці наукового інструментарію досліджень.

Література:

1. Исхакова Н. Р. Музыкальные предпочтения молодежи / Н. Р. Исхакова, Р. Р. Болтачев // Социс. – 2006. – № 6. – С. 103-106; Ширин Д. В. О восприятии духовной музыки студентами гуманитарного вуза (по данным социологического наблюдения) / Д.В. Ширин // Социс. – 2006. – № 6. – С. 98-102; Лебедев П. О типах слушателей современной российской поп-музыки в молодежной аудитории / П. Лебедев // Вестник общественного мнения. – 2007. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/vestnic91.html>; Семенов В. Е. Ценностные ориентации современной молодежи / В.Е. Семенов // Социс. – 2007. – № 4. – С. 37-43; Носорев Ю. А. Предпочтения студентов-музыкантов. О возможности формирования музыкального вкуса / Ю.А. Носорев // Социс. – 2008. – № 1. – С. 115-118.
2. Ручка А. О. Дисперсия культурного капитала в современном украинском социуме: порівняльний аналіз / Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / А.О Ручка / За ред. докт. екон. наук В.Ворони, докт. соціол. наук М. Шульги. – К., 2005. – С. 312-321.
3. Нагорний Б. Г. Студентство і сучасність / Б. Г. Нагорний, М. Л. Яковенко, А. В. Яковенко. – К., 2005. – 164 с.
4. Головатий Н. Ф. Социология молодежи: Курс лекцій / Н. Ф. Головатий. – К., 1999. – 224 с.
5. Семенова В. Социология молодежи / Социология в России / Под ред. В. А. Ядова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.socio.msu.ru/l/library?e=d=000>.
6. Социальный облик молодежи (на материалах Украинской ССР) // А. И. Вишняк, Н. И. Чурилов, С.А. Макеев и др., отв. ред. А. И. Вишняк, Н. И. Чурилов. – Киев, 1990. – С. 51 – 212; Молодежная субкультура. – Одесса, 1998. – 282 с.
7. Подольська Є. Вища освіта як ресурс кар'єрного зростання молоді / Є. Подольська, Н. Шевченко // Соціологічні дослідження: методологія, теорія, методи / Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, № 800/2008. Вип. 22. – С. 167-171; Арбеніна В. Професійно-статусні домагання сучасного студентства та їхні суб'єктивні чинники / В. Арбеніна, Л. Профатілова // Соціологічні дослідження: методологія, теорія, методи // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 23. – С. 251-259.
8. Руткевич М. Н. Общественные потребности, система образования, молодежь / М.Н. Руткевич, Л.Я. Рубина. – М., 1988. – 222 с.; Волков Ю. Г. Социология молодежи: Учеб. пособ. / Под ред. проф. Ю.Г. Волкова. – Р-н/Д., 2001. – 576 с.; Черноволенко В. Ф. Престиж профессий и проблемы социальной-профессиональной ориентации молодежи: (опыт социологического исследования) / В. Ф. Черноволенко, В. Л. Оссовский, В. И Паниотто. – Киев, 1979. – 214 с.
9. Молодежные субкультуры в социальной работе с молодежью / Социология молодежи в контексте социальной работы. – Саратов, 2004 / В. Н. Ярская, Л. С. Яковлев, А. Ю. Слепухин, Д. В. Петров, К.Ю. Добрин, Е.Н. Барябина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://>

- www.ecsocman.edu/ru/db/msg/279378/yarskaya_gl5.pdf.html; Омельченко Е.Л. Молодежные культуры и субкультуры. – М., 2000. – 264 с.; Волков Ю. Г. Социология молодежи: Учеб. пособ. / Ю. Г. Волков, В. И. Добренъков, Ф. Д. Кадария, И. П. Савченко, В. А. Шаповалов / Под ред. Ю. Г. Волкова. – Ростов-н/Д, 2001. – 576 с.
10. Чередниченко Г. А. Молодежь России: социальные ориентации и жизненные пути (Опыт социологического исследования) / Г. А. Чередниченко. – СПб., 2004. – 504 с.
 11. Социальный облик молодежи (на материалах Украинской ССР) // А.И.Вишняк, Н.И. Чурилов, С.А. Макеев и др., Отв. ред. А. И. Вишняк, Н. И. Чурилов – Киев, 1990. – С. 91.
 12. Давыдов Ю. Н. Социология контркультуры: (Инфантилизм как тип мировосприятия и социальная болезнь) / Ю. Н. Давыдов, И. Б. Роднянская. – М., 1980. – 264 с.; Социология молодежи: Учеб. / Под ред. доктора социол. наук, проф., чл.-корр. РАН В. Н. Кузнецова. – М., 2005. – 335 с.
 13. Социология молодежи: Учеб. / Под ред. доктора социол. наук, проф., чл.-корр. РАН В.Н. Кузнецова. – М., 2005. – 335 с.
 14. Там само. – с.193.
 15. Сикович З. Социология культуры и межнациональных отношений / Социология молодежи: Учеб. / Под ред.проф. В. Т. Лисовского. – СПб., 1996. – С. 340- 348.
 16. Социальный облик молодежи (на материалах Украинской ССР) // А. И. Вишняк, Н. И. Чурилов, С.А. Макеев и др., отв. ред. А. И.Вишняк, Н. И. Чурилов. – Киев, 1990. – 212 с.
 17. Бойко Н., Скокова Л. Громадянські й соціокультурні орієнтації молодих користувачів Інтернету / Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. докт. екон. наук В. Ворони, докт. соціол. наук М. Шульги. – К., 2005. – С. 394–416; Лебедев П. О типах слушателей современной российской поп-музыки в молодежной аудитории // Вестник общественного мнения. – 2007. – № 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/ vestnik91.html>; Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – Киев, 1988. – 144 с.
 18. Иконникова С. Н. Молодежь. Социологический и социально-психологический анализ / С.Н. Иконникова. – Л., 1974. – 166 с.
 19. Катаев С. Л. Содержание и интонация молодежной песни // Социс. – 1987. – № 1. – С. 77-80; Левикова С. И. Феномен молодежной субкультуры: социально-философский аспект: дис...докт. филос. наук / С. И. Левикова. – М., 2002. – 358 с.; Победа Н. В. Социология культуры / Н. В. Победа. – Одесса, 1997. – 224 с.
 20. Победа Н. Социология культуры / Н. В. Победа. – Одесса, 1997. – С. 87.
 21. Молодежная субкультура. – Одесса, 1999. – 282 с.
 22. Шульга Р. Искусство в практиках культуры. Социокультурологический очерк / Р. Шульга. – Киев, 2008. – 240 с.
 23. Українське суспільство 1992-2010: Соціологічний моніторинг / За ред. докт. екон. наук В. Ворони, докт. соціол. наук М. Шульги. – К., 2010. – 636 с.
 24. Бурдые. Рынок символической продукции / Бурдые // Вопросы социологии. – 1993. – № 1/2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sociologos.net/vopros-i-sociology-1993>.
 25. Сикович З. Социология культуры и межнациональных отношений / З. Сикович / Социология молодежи: Учеб. / Под ред.проф. В. Т. Лисовского. – СПб., 1996. – С. 345, 337.
 26. Саркитов Н. Д. От хард-рока к хэви-металлу: эффект оглушения / Н. Д. Саркитов // Социс. – 1987. – № 4. – С. 93-94.
 27. Волков Ю. Г. Рок-музыка – часть молодежной субкультуры / Социология молодежи: Учеб. пособ. / Ю. Г. Волков / Под ред. проф. Ю. Г. Волкова. – Ростов н/Д, 2001. – С. 166-170; Семенов В.Е. Ценностные ориентации современной молодежи / В. Е. Семенов // Социс. – 2007. – № 4. – С. 37–43.
 28. Семенов В. Е. Искусство как межличностная коммуникация: (Социально-психологическая концепция) / В. Е. Семенов. – СПб., 1995; Новицкая Л. П. Влияние рок-, диско и классической музыки на динамику психического состояния человека / В. Е. Семенов. // Развитие музыкального слуха учащихся общеобразовательной школы: Сб. тезисов. – М., 1982. – С. 171–175.

Нестеренко Л.Н. Студенческая молодежь и её музыкальные предпочтения: тенденции обучения. В статье анализируются тенденции изучения современной студенческой молодежи и ее музыкальных предпочтений. Рассмотрены мнения и оценки социологов в отношении общественной роли молодежи и студентов, их музыкальных предпочтений. Определены теоретические основания исследований, в которых наиболее используются понятия молодежной субкультуры, культурно-досуговых практик, культурного капитала.

Ключевые слова: молодежь, студенты, музыкальные предпочтения, критическая, «понимающая», аналитическая тенденция, рок-музыка, эстрада.

Nesterenko L.M. Student youth and its preferences in music: tendencies of teaching. The article analysis the tendencies of the modern student and its preferences in music. Different opinions and sociological estimations referring to the role of the youth and their music attitudes are revolved. The theoretical background of the research within the youth subculture concepts, leisure practices, cultural heritage are defined

Key words: youth, students, music preferences, critical, analytic tendency, «understanding» analytical tendency, rock-music, pop-music.

УДК 004.73-047.64:316.776.33

Пастушенко С.Г.,

канд. техн. наук, доцент кафедри соціології
та соціального управління АПСВ ФПУ

Задачі управління інформаційним простором

У статті розглядаються питання побудови системи управління інформаційним простором, що впливає на суспільство, його адаптації, аналізу, вибору критеріїв і моделей оцінки та формування відповідної ефективної реакції.

Ключові слова: *центр, інформаційний простір, суспільство, вплив, управління, система, інформаційна війна, протидія.*

За умов глобалізації всіх сфер життя суспільства, криз, що відбуваються в світі та їх впливу на суспільство, продовжує формуватися глобальний інформаційний простір. Він стає самостійним ефективним інструментом для вирішення масштабних політичних, економічних та соціальних задач. У цьому просторі всі країни із своїми політичними та соціально-економічними особливостями є об'єктами впливу інформаційного простору. Тому перед кожною країною постає задача побудови системи управління інформаційним простором, що впливає на суспільство, його адаптації, аналізу, вибору критеріїв і моделей оцінки та формування відповідної ефективної реакції. Інформаційний вплив здійснюється не тільки в інтересах бізнесу. Практично вся міжнародна політика використовує інформаційний простір для просування своїх інтересів проти інтересів інших країн. Участь України в інформаційній війні не є винятком. Як приклад можна навести алгоритм фінансової дестабілізації Промінвестбанку (Україна) в період літо–осінь 2008 р., інформаційна війна навколо проблем з постачанням російського газу до Європи (січень 2009 р.), втручання закордонних ЗМІ у президентську передвиборчу кампанію (початок 2010 р.), публікація фрагментів висловлювань іноземних послів на адресу українських політиків на сайті Wikileaks (2010 р.) та ін. Україна була не готовою до нейтралізації такого впливу. Провідні українські політики протидіяли неохоче та не зовсім професійно. Тому очевидним є практичний висновок: для держави, політичної партії, корпорації необхідним є серйозне відношення до інформаційного простору і свого місця в ньому. Як мінімум необхідно враховувати можливість цілеспрямованих недружніх інформаційних впливів, а як максимум – необхідно прогнозувати цей вплив, протидіяти і використовувати простір для просування своїх інтересів. Для цього необхідно розуміти загальну систему управління і процеси взаємодії інформаційного простору як об'єкту управління в цій системі.

Традиційно управління полягає у конкретній, чітко визначеній ролі кожного із учасників цього процесу. Розглянемо цю задачу з системних позицій.

Системний менеджмент не є концепцією, яка складається з певних положень, становить спосіб мислення стосовно об'єкту управління.

Ключовими ідеями системного менеджменту є такі:

- інформація розглядається як сукупність взаємопов'язаних елементів, які взаємодіють з навколишнім середовищем;
- менеджмент повинен взаємодіяти з навколишнім середовищем, знаходити в ньому необхідні ресурси і повертати до нього інформаційну продукцію;
- регулювання середовища на виході є зворотним зв'язком системи управління, що враховується в подальших діях;
- організована система свідомо встановлює і досягає певних цілей;
- організаційні цілі мають включати ефективність і результативність.

За сучасних умов будь-який процес або об'єкт можна розглядати як логічне об'єднання різних елементів з їх певними складними причинно-наслідковими зв'язками. Розлад будь-якого з елементів приведе до порушень у цілому у процесі або об'єкті. Такі процеси чи об'єкти називають складними і для їх дослідження застосовують теорію складних систем. Розглянемо детальніше ключові аспекти цього підходу (Рис.1.):

Системний підхід – це підхід, при якому будь-яка система (процес/об'єкт) розглядається як сукупність взаємозв'язаних між собою та взаємозалежних компонентів, які мають вихід (мету), вхід (ресурси), зв'язок із зовнішнім середовищем і зворотній зв'язок [1].

Система мінімального рівня ієрархії – організована множина підсистем, які ще здатні виконувати задачі системи більш високого рівня.

Підсистема – це організована множина елементів, які здатні виконувати одну із задач системи більш високого рівня ієрархії.

Середовище системи – це множина всіх процесів і об'єктів з їх властивостями, зміна яких впливає на систему, або змінюються внаслідок функціонування системи.

Якість системи – це сукупність кількісних характеристик, якими визначається здатність системи до використання відповідно до призначень.

Ціль системи – це вигідний речово-енергетичний обмін, тобто максимальна ефективність при мінімальних витратах.

Функція цілі – це узагальнений функціональний критерій оцінки якості системи через її параметри.

Показник якості – це кількісна оцінка функції цілі.

Головними складовими будь-якого управління є (Рис.1):

- наявність цілі;
- наявність ресурсів – необхідного для управління потенціалу (людського, фінансового, сировинного, інформаційного, інтелектуального, матеріального, інноваційного, професійного та ін.);
- зворотній зв'язок – постійний моніторинг внутрішнього та зовнішнього середовищ, аналіз і коригування дій осіб, що приймають рішення, зменшення похибок на шляху до цілі;
- об'єкт впливу – суспільство із його соціальними групами.

Інформація, покликана забезпечити прийняття рішень, вносить істотний вклад у рішення. Вона стає фактором виробництва і подібно праці, матеріалам і капіталу створює багатства. У цій своїй функції інформація є елементом конкурентоспроможності, рівним за значенням умілості менеджменту.

Інформація складається з об'єктивних фактів і припущень, що впливають на прийняття людиною, що приймає рішення, сутності і ступені невизначеностей, пов'язаних з цією проблемою або можливістю. Усе, що потенційно дозволить знизити ступінь невизначеності, будь-то факти, оцінки, прогнози, узагальнені зв'язки або чутки, повинно вважатися інформацією [1].

Існує різноманіття типів інформації, які використовуються управліннями в прийнятті рішень. Це – факти, оцінки, прогнози, узагальнені зв'язки, чутки.

Факт – подія або умова, що спостерігається прямо (найпростіший вид інформації).

Оцінки – відрізняються від фактів тим, що базуються скоріше на висновках і (або) статистичних прийомах, чим на прямому спостереженні і підрахунку. Така оцінка може відрізнитися від справжнього факту по двох напрямках, оскільки вона базується на вибірці, на неї впливає помилка вибірки; крім того, на неї впливає також помилка виміру, оскільки вона базується не на безпосередньому спостереженні. Наслідки обох помилок можуть бути зведені до мінімуму: перша – шляхом збільшення розміру вибірки, друга – за допомогою більш точних методів виміру.

Оцінки пов'язані з минулим і сьогоденням, тоді як прогнози – з майбутнім. Частково вони засновані на екстраполяції тенденцій, частково на аналогії і частково на здоровому глузді.

ЗОВНІШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ (ЗМІННЕ ДОВКІЛЛЯ)

(Соціально-економічний і політичний стан держави, чинне законодавство, екологія, демографія та ін.)

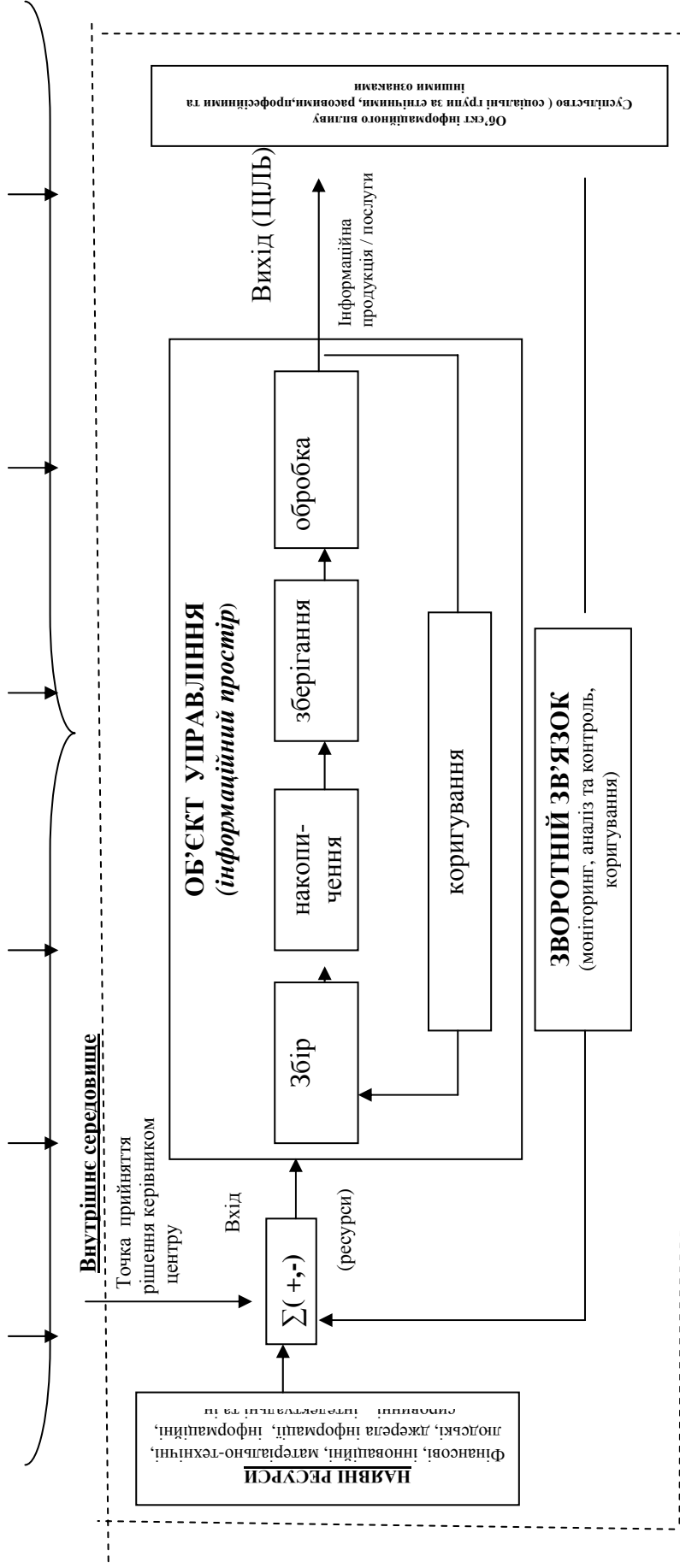

Рис. 1. Системний підхід до управління інформаційним простором

На практиці часто використовують узагальнені зв'язки як основу для оцінки і прогнозу. Наприклад, вони встановлюються між обсягом продажів і таких факторів як національний дохід, довіра споживача, план витрат корпоративного капіталу та ін.

Чутки відрізняється від факту тільки тим, що джерело інформації менш надійне. Але чутки можуть бути єдиним доступним джерелом окремих видів інформації, наприклад, планів конкурентів. Таким чином, чутки займають належне місце в інформаційній системі будь-якої компанії.

Велика частина інформації, на підставі якої щодня приймаються рішення, отримується неформальним шляхом. Кількість інформації, що з'являється в результаті діяльності і яка має вплив на успіх справ, а також швидкість, з якою ця інформація змінюється, робить необхідним застосування формальних методів збору й обробки інформації.

Освоєння нової технології може привести до зміни швидкості, з якою споживається сировина і випускається готова продукція.

Інформація формує інформаційний простір.

Інформаційний простір – це сукупність повідомлень, які вивчають члени суспільства. В цих повідомленнях висвітлюються проблеми, які для членів суспільства є приводом для аналізу і пошуку шляхів їх вирішення, або в повідомленнях вже надається оцінка явищ у житті суспільства.

Розвиток науки і техніки, поява якісно нових інформаційних потреб підвищують роль інформаційного чинника у процесах прийняття рішень. Україна інтегрується в європейське співтовариство. Сьогодні рівень зрілості суспільства визначається рівнем розвитку його інформаційної структури. Пріоритетним напрямом інформатизації є створення єдиних інформаційних просторів як високоорганізованих інфраструктур, що забезпечують якісно нові технології і високий рівень інформаційного обслуговування. У механізмах реалізації інформаційної політики держави інформаційне забезпечення відіграє надзвичайно важливу, а інколи й вирішальну роль. Можна виділити три основні функції такого забезпечення, кожна з яких потребує специфічних, притаманних їй обсягів і змісту інформації, відрізняється переважанням різних джерел та напрямів її потоків. Перша з них полягає у реалізації зворотного зв'язку між суб'єктами та об'єктами інформаційної політики, друга – у задоволенні інформаційних потреб вчених та інженерів, фахівців, професіоналів, тобто у забезпеченні процесу інформаційного пошуку. За останні роки все більшого значення набуває також третя функція – забезпечення інформацією маркетингу інновацій для українських підприємств і організацій, починаючи від попиту на дослідження й розробки та закінчуючи вивченням ринку нових технологій і товарів.

При цьому інформаційний простір постійно взаємодіє з психологічним та проблемним просторами [1].

Психологічний простір – це цілісна система цінностей, пріоритетів, поглядів соціальних груп суспільства на історію, повсякденне життя, шляхи та перспективи розвитку держави і суспільства. Психологічний простір можна вважати синонімом «Громадської думки». Пріоритети соціальних груп можуть бути сталими, чітко усвідомленими або аморфними. Громадська думка є інерційною – зміна пріоритетів відбувається поступово, а сталі можуть швидко руйнуватися.

Проблемний простір складається з проблем держави та його суспільства, навколо яких формується психологічний простір. Кожна проблема має кілька шляхів вирішення, а пріоритети суспільства формуються на множині цих варіантів. Сюди входять політичні та економічні сили – головні гравці інформаційного простору.

Інформаційний вплив є сукупністю інформаційних акцій політико-економічних сил, які узгоджені з цілями. Кожна сила обирає цілі інформаційного впливу відповідно до своїх інтересів і політики. До цих сил входять держави, їх коаліції, транснаціональні корпорації, політичні партії. Їх цілями можуть бути такі як:

- створення образу зовнішнього ворога для відвертання уваги суспільства від внутрішніх проблем;

- залякування вищого керівництва держави з метою схилення його до компромісів у вирішенні зовнішніх та внутрішніх проблем.

Однак головною метою інформаційного впливу є зміна системи пріоритетів та цінностей об'єкту впливу (суспільства) для досягнення максимального збігу з системою пріоритетів політико-економічних сил.

Таким чином, виходячи з аналізу взаємодії інформаційного простору з психологічним і проблемним з урахуванням їх взаємозв'язків і взаємозалежності в системі управління інформаційним простором необхідно вирішити такі задачі:

- постійний моніторинг інформаційних джерел, збір повідомлень їх накопичення та первинну оцінку;
- виявлення випадків інформаційних впливів (політико-економічних сил, що організували цей вплив, їх наміри, глибину проробки, інтересів, цілей, об'єктів впливу – соціальних груп, проблемного поля);
- прогнозування глибини і небезпеки змін у системі цінностей соціальних груп, ступенем суперечностей які можуть виникнути;
- визначення небезпечних сторін ризику (соціальних груп та проблем), розробка заходів запобігання негативних наслідків при реалізації ризиків;
- планування власних інформаційних впливів (протидій): цілей, задач, об'єктів впливу, проблематики термінів впливу, необхідної кількості матеріальних ресурсів;
- контроль за реалізацією планів;
- накопичення інформації щодо аналогічних ситуацій в інформаційному просторі.

Виходячи із складності цих задач, доцільно їх вирішувати в межах цілісної організаційно-технічної системи, яка стане складовою загальної системи управління, а її задачею буде аналіз, організація і підготовка рішень щодо формування поведінки суспільства, дій (протидій), створення «комфортних» умов в інформаційному і психологічному просторі.

У ролі такої системи пропонується створення Ситуаційного центру (надалі – Центр) контролю і управління інформаційним простором. Центр є аналітичним підрозділом, який має виконувати задачі безперервної інформаційної роботи й адміністративного управління на єдиній методологічній і технологічній базі [2]. Результати роботи призначені для інформування керівництва і підготовки оперативних і обґрунтованих рішень, контролю їх виконання. При зниженні напруги і ризиків в інформаційному просторі передбачається зосередженість роботи Центру на моніторингу окремих напрямів, виявлення нових ризиків, своєчасне планування своїх дій і мінімізація ризиків. Планування власних дій має здійснюватися за критерієм ефективність/вартість. Організаційна структура Центру представлена на рис. 2.

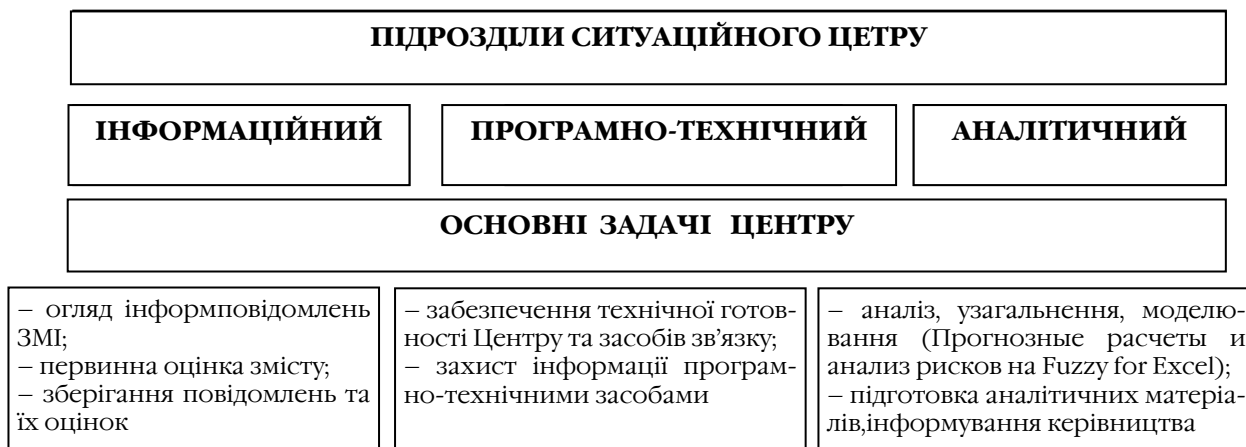

Рис 2. Організаційна структура Ситуаційного центру

Ситуаційний центр може працювати в трьох режимах:

- *моніторингу* – постійне стеження за ситуацією в інформаційному просторі, оперативне інформування керівництва про актуальні події і тенденції, підготовка добо-

вих довідок за встановленим регламентом;

- *плановому* – розробка і коригування стратегії, планів, програм, моделювання ситуацій, мозковий штурм, контроль виконання;
- *надзвичайному* – інформаційно-аналітична підтримка прийняття рішень у непередбачених змінах ситуації, мінімізації негативних наслідків, формування термінових шляхів протидії.

З викладеного вище доходимо висновку, що перелік задач та їх результатів може збільшуватись та модифікуватися для покращення точності та якості прогнозування довгострокової стратегії, середньострокового планування та організації постійного моніторингу інформаційного простору.

Література:

1. Пастушенко С.Г. Організація та управління нововведеннями: [навчальний посібник] / Сергій Пастушенко. – К.: АПСВ ФПУ, 2006. – 576 с.
2. Бочарников В.П. Прогнозные коммерческие расчеты и анализ рисков на Fuzzy for Excel / Владимир Бочарников, Сергей Свешников, Сергей Возняк. – Киев, 2000. – 159 с.

Пастушенко С.Г. Задачи управления информационным пространством. В статье рассматриваются вопросы построения системы управления информационным пространством, которое воздействует на общество, его адаптации, анализа, выбора критериев и моделей оценки и формирования ответной эффективной реакции.

Ключевые слова: центр, информационное пространство, общество, воздействие, управление, система, информационная война, противодействие.

Pastushenko S. H. Management tasks of information space. The article deals with the problem of creation of the system of information space management and its influence on the society. Its adaptation, choice of the criteria, patterns of estimation and formation of the corresponding effective reaction are also investigated.

Key words: center, information space, society, influence, management, system, information warfare, counteraction.

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 368.03:334.012.324](477)

Букало А.М.,

аспірантка кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Тенденції розвитку страхових компаній у корпоративному секторі України

У статті розкривається сутність страхових компаній та визначаються основні тенденції їх розвитку у корпоративному секторі України. Проаналізовано роль страхових компаній у корпоративному секторі України та розглянуто основні проблеми їх функціонування та розвитку.

Ключові слова: страхові компанії, корпоративна сфера, корпоративний сектор, фінансові посередники, акції, інвестори, державне регулювання.

Забезпечення ефективного розвитку економіки України значною мірою залежить від рівня концентрації капіталу в корпоративному секторі та інвестування його в напрями, які зумовлюють підвищення конкурентоспроможності як окремих суб'єктів, так і національної економіки загалом. За умов обмеження інвестиційних ресурсів розвиток корпоративного сектора України залежить від багатьох чинників, основними з яких є стан та можливості розвитку інституційних інвесторів, серед яких необхідно виокремити страхові компанії як одних із найпотужніших постачальників фінансових ресурсів у корпоративний сектор. Хоча за останні роки наявна тенденція до швидкого зростання відносних кількісних показників розвитку страхового ринку України, проте його якісні показники так і не досягли рівня високорозвинутих країн. Страхові компанії поки що не стали потужними інституційними інвесторами, спроможними акумулювати заощадження населення та трансформувати їх на інвестиційні ресурси.

Дослідження цієї сфери не є традиційними для вітчизняної економічної літератури. Суттєвий теоретичний вклад у розробку даної проблематики зробили такі вітчизняні та російські вчені як В. Д. Базилевич, С. М. Гольдштейн, В. А. Євтушевський, Р. В. Пікус, В. Н. Салін, А. Д. Шеремет та ін. Серед іноземних вчених великий внесок у розробку питань залучення коштів страхових компаній у корпоративний сектор зробили Ф. Бікнелл, К. Борх, Д. Дікінсон, Г.Лукарш, Т. Менсон.

Інвестиційна діяльність страхових компаній може створити ефективний механізм для розвитку ринку цінних паперів, розподіл капіталу серед галузей економіки, забезпечити стабільність функціонування корпоративного сектора. Проте наявність таких перешкод як слабка законодавча база, нерозвинутість фондового ринку, непрозорість фінансової діяльності відсутність гарантій для інвестора, тобто страхувальника, стримують розвиток інвестиційної діяльності страхових компаній, і як наслідок – вітчизняного корпоративного сектора.

Діяльність вітчизняних страхових компаній довгий час залишалась законодавчо неврегульованою, а початок діяльності страхових компаній після розпаду СРСР призвів до втрати довіри страхувальників, які, в свою чергу, є індивідуальними інвесторами для корпоративного сектора.

Метою нашої статті є визначити основні тенденції розвитку страхових компаній України та їх роль у розвитку вітчизняного корпоративного сектора.

В сучасній економіці страхування є стабілізатором процесу суспільного виробництва, а економічне значення страхування полягає не лише у гарантійній функції та функції відшкодування. Фінансові ресурси, що акумулюються страховими компаніями, є досить вагомим джерелом інвестицій у корпоративний сектор. У країнах із високим рівнем розвитку фінансового сектора та високою довірою громадян до його інструментів вагоме місце належить компаніям зі страхування життя як одним із інституційних інвесторів корпоративного сектора. Мобілізуючи страхові внески юридичних та фізичних осіб впродовж тривалого періоду (термін дії кожного договору страхування життя – від 3 до 20 і більше років), страховики мають у своєму розпорядженні «довгі кошти», які і вкладають в інструменти фінансового ринку. Тому деякі іноземні вчені навіть розглядають страхові компанії зі страхування життя як суб'єктів фінансового ринку, основною функцією яких у суспільному відтворенні є мобілізація капіталу за допомогою страхування, а надання страхових послуг виступає другорядною функцією.

Проте є й інші погляди, відповідно до яких страхові компанії покликані насамперед надавати усім категоріям економічних суб'єктів страхові послуги, пов'язані з відшкодуванням збитків унаслідок нещасних випадків, стихійних лих та інших катастрофічних подій. Крім цього, мобілізуючи значні фінансові ресурси через продаж страхових полісів, страхові компанії є постачальниками довгострокових капіталів на фінансовий ринок. На них припадає третина світових активів інституційних інвесторів. Можна стверджувати, що страхові компанії, виконуючи роль фінансових посередників, перетворюють одні фінансові активи, такі як акції, облігації, позики, на інші – страхові поліси, забезпечуючи надання страхових послуг.

В Україні розвиток страхових компаній розпочався з 1991 р. країна стала на шлях самостійного вирішення усіх питань щодо організації страхової діяльності. Розвиток страхового ринку в Україні відбувався за умов формування страхового законодавства, яке умовно поділяють на два періоди:

- 1991–1996 роки – період створення базових законодавчих актів. Перших два роки страховий ринок України функціонував на базі нормативних документів, що регламентували діяльність господарських товариств, не враховуючи особливостей страхового бізнесу, а також був відсутній контролюючий орган за діяльністю страхових організацій. Тільки 10 травня 1993 р. Кабінет Міністрів України видав Декрет «Про страхування», а у липні 1993 р. – Постанову «Про ліцензування страхової діяльності». Цими двома документами передбачалось створення системи державного регулювання та нагляду за страховою діяльністю, включаючи реєстрацію страхових організацій та ліцензування цієї діяльності, створення відповідного органу виконавчої влади – Комітету у справах нагляду за страховою діяльністю. Однак у грудні 1999 р. у ході адміністративної реформи його було ліквідовано, а функції передано одному з підрозділів Міністерства фінансів.

Цей період характеризувався зростанням кількості страхових компаній на ринку. Так, на початок 1996 р. зареєстровано близько 700 страхових організацій [2, с.74], причому більшість з них будувала свою діяльність або за принципом «фінансових пірамід», або за рахунок інфляційних процесів (на зразок трастових та банківських установ). Багато страхових компаній опинились на грані банкрутства в основному через малий статутний фонд та відсутність сформованих належним чином страхових резервів, чималу роль при цьому відіграло і некваліфіковане керівництво.

- 1996–2002 рр. – другий період, започаткований прийняттям 7 березня 1996 р. Закону України «Про страхування». Також було розроблено та прийнято близько 20

постанов Уряду, 11 інструкцій та нормативних актів, які безпосередньо визначали умови діяльності у сфері страхування. Після прийняття Закону ситуація на ринку страхових послуг відчутно змінилася: чисельність страхових організацій зменшилась утричі і становила 241, при цьому обсяг страхових премій зріс на 30%. Далі було визначено форми та зміст державного регулювання діяльності страхових організацій, яке здійснюватиметься Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг, створення якої передбачено Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг».

Проте, незважаючи на велику законодавчу базу, залишаються ще не вирішені проблеми у регулюванні страхового ринку, а саме: 1) недостатній розвиток нормативно-правової бази та узгодженість вже прийнятих нормативно-правових актів; 2) недостатня узгодженість дій державних органів між собою, а також саморегулятивними організаціями (об'єднаннями страховиків); 3) низький рівень професійної підготовки з питань страхування; 4) відсутність прозорого законодавства та якісної системи обліку, звітності, розкриття інформації та нагляду за діяльністю страхових організацій.

Світовий досвід вказує на те, що страховики є важливим джерелом фінансових ресурсів для корпоративного сектора, оскільки страховик має змогу акумулювати значні фінансові ресурси у страхові резерви на термін дії договору страхування. Крім коштів страхових резервів, страховик має у своєму розпорядженні власні кошти у вигляді вкладів засновників, а також спеціальних фондів, які сформовані за рахунок прибутку та суми нерозподіленого прибутку. Тому кошти страховика, які перебувають у його розпорядженні, є сукупністю ресурсів, за рахунок яких він виконує свої зобов'язання при настанні страхового випадку та забезпечує ефективне функціонування компанії. Основними джерелами формування фінансів страхових компаній є власний капітал, страхові премії, дохід від інвестиційної діяльності (рис.).

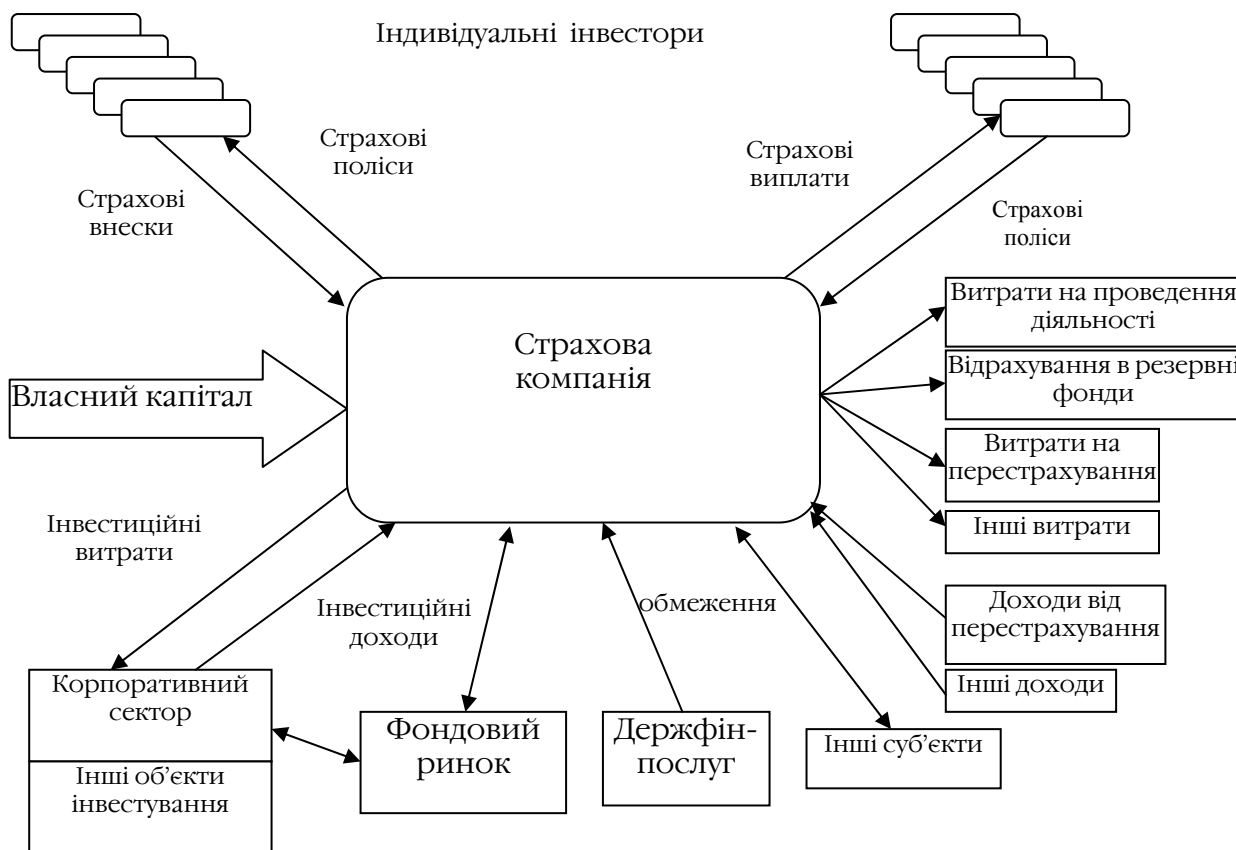

Рис. Формування та використання фінансів страхових компаній*

*Складено автором

Особливості страхової діяльності зумовлюють різні підходи при здійсненні інвестицій страховими компаніями. Так, компанії зі страхування життя вкладають кошти переважно у довгострокові інвестиційні інструменти, оскільки їх доходи перевищують страхові виплати та витрати, а останні можуть бути сплачені з доходів від премій та інвестицій. Водночас ануїтети потребують іншого підходу до інвестицій, а саме – вкладень у короткострокові інвестиційні інструменти. На відміну від інших посередників, страхові компанії, що здійснюють страхування життя, мають змогу залучати вільні кошти страхувальників під значно менший відсоток річних, оскільки таке залучення відбувається на підставі забезпечення страхового захисту.

Інвестування та розміщення коштів страхових резервів відбувається на основі законодавчо регламентованих напрямів розміщення, нормативів розміщення та принципів розміщення. Так, Законом України «Про страхування» встановлюються принципи та напрями розміщення страхових резервів; Правила розміщення страхових резервів із страхування життя, затверджені Розпорядженням Держфінпослуг від 22.12. 2004р. № 2875. До запровадження цих законодавчих вимог, у період з 2003 до 1 жовтня 2005 р. переважна більшість страхових компаній розміщувала кошти страхових резервів на депозитах у національній та вільно конвертованій валюті, що становило 43 – 52% від загального обсягу страхових резервів компаній зі страхування життя. Така ситуація склалася під впливом таких чинників: робота з банками з питань розміщення коштів на депозитних рахунках характеризується низькими витратами, оскільки умови депозитного договору є стандартними для багатьох банків, а обслуговування такого договору здійснює сам банк; банківські депозити у порівнянні з іншими інструментами фінансового ринку приносять гарантований і досить високий доход, який буде виплачено страховій компанії у будь-якому випадку, навіть у разі банкрутства банківської установи. В Україні банківський сектор, на відміну від фондового ринку, має більш потужний наглядовий орган (Національний банк України), який чітко виписав процедуру та методологію розрахунку доходності коштів, залучених банківською установою шляхом укладання депозитної угоди. А переконливим моментом при виборі банку найчастіше є одержання комплексу послуг від одного банку, в тому числі й послуг банку як керуючого активами страховика.

Проте Правилами розміщення страхових резервів із страхування життя [8] дозволено представляти лише 70% страхових резервів із страхування життя у вигляді банківських вкладів, у тому числі не більше 20% – до зобов'язань одного банку. До того ж кредитний рейтинг банківської установи, в якій розміщені кошти страхових резервів, повинен відповідати інвестиційному рівню за національною шкалою. Такі законодавчі обмеження мають на меті створити умови, що змусять страховиків більш активно діяти на фондовому ринку України, інвестуючи кошти в менш консервативні та більш ризиковані активи у вигляді облігацій та акцій. Проаналізуємо обмеження у розміщенні страхових резервів, затверджені у Правилах розміщення страхових резервів із страхування життя [8] та у Змінах до Правил розміщення страхових резервів із страхування життя [6, 7] (табл. 1).

Реальна зацікавленість компаній зі страхування життя як випадкових інвесторів в інструментах без фіксованої доходності (акціях вітчизняних емітентів корпоративного сектора, на нашу думку, є невисокою, оскільки перелік емітентів акцій, які згідно з вимогами Держфінпослуг (пройшли лістинг та перебувають в обігу на фондовій біржі або у торговельно-інформаційній системі, зареєстрованих у встановленому порядку, обсяги торгів на яких становлять не менше 25% від загальних обсягів торгів на організаційно оформлених ринках цінних паперів), є обмеженим. Також частка торгів акціями в ПФТС як торговельній системі, що відповідає вимогам, є низькою.

Однак при грамотному розміщенні коштів страхових резервів у цей фінансовий інструмент та розумному й систематичному управлінні портфелем доходність може становити 50% річних при незначному ризику. Особливо привабливими для страхової компанії можуть бути так звані акції «блакитні фішки», емітентами яких є підприємства-лідери певної галузі, дивіденди по яких є високими і стабільними. Але для цього страховій компанії

необхідно або утримувати власного спеціаліста, або нести додаткові витрати на отримання професійних консультацій у сфері управління активами.

Таблиця 1

Обмеження інвестицій страхових компаній*

№ з/п	Вид активу	Обмеження в інвестуванні (у відсотках до загальної кількості страхових резервів)
1.	Грошові кошти на поточному рахунку	20
2.	Банківські вклади (депозити) та валютні вкладення згідно з валютою страхування	70 (але не більше 20% в одному банку)
3.	Нерухоме майно	30 (але не більше 10% в один об'єкт нерухомого майна)
4.	4.1. Акції	30 (але не більше 10% у цінні папери одного емітента)
	4.2. Облігації емітентів, що здійснюють свою діяльність не менше 5 р.	40 (але не більше 10% у цінні папери одного емітента)
	4.3. Облігації емітентів, що здійснюють свою діяльність менше 5 р.	10 (але не більше 3% у цінні папери одного емітента)
	4.4. Акції, облігації іноземних емітентів, цінні папери іноземних держав	20
	4.5. Облігації місцевих позик	10
	4.6. Іпотечні сертифікати та іпотечні облігації	10
5.	Цінні папери, що емітуються державою	80
6.	Права вимоги до перестраховиків	40 (але не більше 20% до кожного перестраховика-резидента)
7.	Права вимоги до перестраховиків – нерезидентів	25
8.	Інвестиції в економіку України за напрямами, визначеними Кабінетом Міністрів України	20 (але не більше 5% в один об'єкт інвестування)
9.	Довгострокове фінансування житлового будівництва	10
10.	Банківські метали	15
11.	Кредити страхувальникам	20

*узагальнено автором на основі джерел [6–8].

На сучасному етапі розвитку фондового ринку України найбільш розвинутим та активним є сектор ринку корпоративних та муніципальних облігацій. Облігації обертуються виключно на організованому ринку, а тому проходять процедуру лістинга і відповідають всім вимогам, висунутим до біржових інструментів, що підтверджує їх вищу надійність та захищеність у порівнянні із акціями аналогічних підприємств. Для страховиків вкладення в облігації вітчизняних емітентів є більш доходними у порівнянні із банківськими депозитами та державними облігаціями з однаковими термінами обігу. А в разі недостатності грошових коштів для здійснення страхової виплати чи необхідності переведення певного обсягу страхових резервів в інші активи (з урахуванням принципів диверсифікованості) страхова компанія має можливість продати облігацію на фондовому ринку ще до настання терміну її погашення. При цьому завчасно відомі доходність облігації та строки виплати по ній дозволяють точно проводити фінансове планування, своєчасно організувати виплати викупних та страхових сум, тим самим підвищуючи доходність активів.

Доходність від вкладень у вищезначені фінансові інструменти на сучасному етапі є досить незначною у структурі загальних доходів страхових компаній, а депозити все ще

становлять значну частину інвестицій, проте можна спостерігати і позитивні тенденції у розвитку страхових компаній (табл. 2).

Таблиця 2

Структура доходів страховика від фінансової діяльності з 2008 до 2010 р. *

Стаття доходу	Перше півріччя 2008 р.	Друге півріччя 2008 р.	Перше півріччя 2009 р.	Друге півріччя 2009 р.	Перше півріччя 2010 р.
Загальні доходи, тис. грн.	16171501,2	15222396,5	19714472,2	19553342,5	16520069,9
У тому числі фінансові доходи, у % до загальних доходів	3,22	5,45	3,23	3,08	2,81
У тому числі, у % до фінансових доходів:					
1. доходи від участі в капіталі	3,2	25,7	10,4	4,3	0,4
2. доходи за облігаціями	6,2	5,3	8,1	8,9	15,9
3. доходи від депозитів	51,6	43,9	59,5	58,6	73,5
4. доходи за акціями	0,5	2,5	0,6	0,9	0,1

* розраховано автором за даними [5].

Що стосується вкладення страховиків у нерухомість, то слід зазначити, що страхові компанії не є активними учасниками ринку нерухомості, не займаються купівлею-продажем об'єктів нерухомості й інвестують кошти переважно у власні офісні приміщення. Позитивною особливістю таких інвестицій є те, що вони мають матеріальний носій, який за умов знецінення грошової одиниці зберігає свою справжню вартість, забезпечуючи інвестору надійний захист від інфляції. Проте цей вид інвестицій є менш ліквідним і більш ризикованим, на відміну від банківського депозиту, тому і ліміти дозволеного страховим компаніям інвестування набагато менші.

Найменш доходними для страхової компанії є такий актив як «права вимоги до перестраховиків», яким дозволено покрити не більше 25% страхових резервів компаній зі страхування життя. Відносно новим напрямом вкладень є банківські метали. Такі інвестиції захищені від інфляційних коливань вітчизняної та іноземних валют. Ціни на дорогоцінні метали на світовому ринку з кожним роком зростають, а отже, росте і вартість банківських зливків та монет із цих металів. Якщо до того ж покласти такі метали на депозитний рахунок, то після його продажу можна досягти досить високої прибутковості операції за рахунок різниці між ціною купівлі і ціною продажу, а також за рахунок отриманих відсотків за депозитним вкладом.

Проте в Україні роль страховика-інвестора недооцінена як на загальнодержавному рівні, так і на рівні менеджменту самої страхової компанії. Чинні законодавчі обмеження щодо правил інвестування страхових резервів, які уособлюють залучені від страхувальників кошти та інші суб'єктивні та об'єктивні причини, поки що не дозволяють «лайфовій» страховій компанії ефективно управляти тимчасово вільними коштами.

Щодо аналізу основних показників динаміки розвитку страхових компаній в Україні можна виділити два періоди: перший – 1991–1996 рр. та другий – 1997–2003 рр. Часові межі цих періодів фактично співпадають із часовими межами періодів формування страхового законодавства. Це ще раз підтверджує важливість нормативно-правового забезпечення для розвитку фінансової галузі. Далі проаналізуємо інвестиційну діяльність страхових компаній в Україні. Проаналізуємо структуру активів, якими представлено кошти страхових резервів страхових компаній у 2010 р. (табл.3).

Так, станом на 30.06.2010 р. обсяг загальних активів страховиків становив 43166,2 млн. грн., що на 2,8% більше, ніж на відповідну дату 2009 р., Щодо наявності цінних паперів у

структурі активів страхових компаній, то станом на 30.06.2010 р. порівняно із 30.06.2009 р., відбулись такі зміни:

- у структурі активів: зменшилась частка акцій і становила 9878,7 млн. грн., зменшилась частка облігацій і становила 427,5 млн. грн.;
- у структурі активів, якими представлені технічні резерви та резерви зі страхування життя: зменшилась частка акцій, що становило 1324,7 млн. грн.; збільшилась частка акцій, що становило 1324,7 млн. грн., збільшилась частка цінних паперів, що емітуються державою, що становило 833,2 млн. грн.;
- у структурі активів, якими представлені технічні резерви: зменшилась частка акцій, якими представлені технічні резерви, що становило 1194,4 млн. грн., збільшилась частка цінних паперів, що емітуються державою, що становило 302,2 млн. грн.;
- у структурі активів, якими представлені резерви зі страхування життя: збільшилась частка цінних паперів, що емітуються державою, і становила 531,0 млн. грн., зменшилась частка облігацій і становила 54,1 млн. грн., зменшилась частка акцій і становила 130,4 млн. грн. [3].

Таблиця 3

Структуру активів, якими представлено кошти страхових резервів страхових компаній у 2008–2010 рр. (%)*

№ з/п	Напрямок інвестування	01.01. 2008	01.07. 2008	01.01. 2009	01.07. 2009	01.01. 2010	01.07. 2010
1.	Інвестиції в економіку України	0,0	0,4	0,3	0,3	0,3	0,4
2.	Кредити страхувальникам	0,0	0,005	0,004	0,003	0,02	0,04
3.	Довгострокові кредити для житлового будівництва	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.	Права вимоги до перестраховиків	13,0	13,5	14,6	12,0	13,0	12,0
5.	Нерухоме майно	6,0	7,2	7,9	8,0	8,0	8,0
6.	Банківські вклади	32,0	29,4	29,1	25,0	26,0	26,0
7.	Банківські метали	0,001	0,3	0,6	0,4	0,4	0,4
8.	Грошові кошти на поточних рахунках	7,0	8,5	8,1	6,0	7,0	7,0
9.	Облігації	3,0	3,7	3,5	3,0	2,0	2,0
10.	ДЦП	1,0	0,9	1,6	2,0	4,0	4,0
11.	Акції	37,0	36,0	34,2	44,0	41,0	41,0
12.	Іпотечні сертифікати	0,0	0,02	0,1	0,1	0,1	0,1

*узагальнено автором на основі джерел [3; 4].

Незважаючи на високі темпи зростання кількісних показників, інституційні та функціональні характеристики вітчизняного страхового ринку в цілому не відповідають реальним потребам держави та європейським стандартам. Відставання якісних параметрів вітчизняного страхового ринку та гальмування інвестиційної активності страхових компаній зумовлені проблемами, основними серед яких є: недосконалість нормативно-правового регулювання у сфері страхування, невідповідність чинного законодавства вимогам європейських стандартів; недостатність ліквідних фінансових інструментів для проведення ефективної політики інвестування коштів (особливо гострою є проблема забезпечення довгострокових зобов'язань за договорами страхування життя); низький рівень капіталізації вітчизняних страховиків; відсутність законодавчих засад для впровадження інвестиційного й пенсійного страхування; непрозоре державне регулювання; непрозорість фінансової звітності страхового сектора; низький рівень розвитку ринку страхування життя та інших видів особистого страхування; недотримання законодавства з агрострахування, низький рівень розвитку сфери страхування екологічних і катастрофічних ризиків та медичного

страхування; недостатність ліквідних фінансових інструментів для проведення ефективної політики інвестування коштів у зв'язку з призначенням тимчасової адміністрації у банківських установах, у яких відкриті депозити страховиків; зростання ризику невиконання зобов'язань перестраховиками-резидентами.

Отже, розвиток страхового ринку в Україні може сприяти активізації діяльності вітчизняних підприємств у корпоративному секторі, оскільки за умов обмежених ресурсів такі підприємства потребують додаткових фінансових ресурсів. Саме страхові компанії можуть забезпечити необхідний обсяг фінансових ресурсів для вітчизняного корпоративного сектора, а отже, і стати запорукою покращення загального стану економіки країни.

Подальші дослідження з цієї проблематики необхідно проводити у напрямі пошуку додаткових механізмів стимулювання появи нових видів посередників у вітчизняному корпоративному секторі, активізації розвитку фондового ринку шляхом вдосконалення законодавчого забезпечення, підвищення довіри населення до використання фінансових інструментів та розроблення комплексного підходу до аналізу стану посередництва у корпоративному секторі України.

Література:

1. Євтушевський В. А. Корпоративне управління: підруч. / В. А. Євтушевський. — К.: Знання, 2006. — 406 с.
2. Залетов А.Н. Страхование в Украине / Под ред. О.А. Слісаренко / А.Н. Залетов. — Киев: Международная агенция «Bee Zone», 2002. — 452 с.
3. Інформація про стан і розвиток страхового ринку України [Електронний ресурс] // Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг в Україні. — 2010. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.dfp.gov.ua/734.html>
4. Інформація про стан і розвиток страхового ринку України на 30.06.2010 р. [Електронний ресурс] // Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг в Україні. — 2010. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.dfp.gov.ua/734.html>
5. Консолідовані звітні дані страхового ринку України «Звіт про доходи та витрати страховика» [Електронний ресурс] // Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг в Україні. — 2010. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.dfp.gov.ua/734.html>
6. Про затвердження Змін до Правил розміщення страхових резервів із страхування життя: Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг в Україні від 22.05.2007 N 7354 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 42. — Ст. 85. — С. 1678.
7. Про затвердження Змін до Правил розміщення страхових резервів із страхування життя: Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг в Україні від 23.07.2009 N 576 // Офіційний вісник України. — 2009. — № 81. — Ст. 67. — С. 2756.
8. Про затвердження Правил розміщення страхових резервів із страхування життя: Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг в Україні від 26.11.2004 № 2875 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 51. — Ст. 302. — С. 3399.
9. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 N 85/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 33. — С. 471.

Букало А. Н. Тенденции развития страховых компаний в корпоративном секторе Украины. В статье раскрывается сущность страховых компаний и определяются основные тенденции их развития в корпоративном секторе Украины. Проанализировано роль страховых компаний в корпоративном секторе Украины и рассмотрено основные проблемы их функционирования и развития.

Ключевые слова: страховые компании, корпоративная сфера, корпоративный сектор, финансовые посредники, акции, инвесторы, государственное регулирование.

Bukalo A.M. Main trends of the insurance companies development in the corporate sector of Ukraine. The article deals with the essence of insurance companies. The main trends of their development in the Ukrainian corporate sector are indicated. The role of insurance companies in the Ukrainian corporate sector as well as the main problems of their activity and development is analyzed.

Key words: insurance companies, corporate sphere, corporate sector, financial intermediaries, stocks, investors, state regulation.

УДК 658.5:631.14

Буряк Р.І.,

канд. екон. наук, доцент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Вітчизняний досвід розвитку систем управління якістю діяльності на підприємствах

У статті проаналізовано вітчизняний досвід розвитку систем управління якістю діяльності на підприємствах. Обґрунтована необхідність його застосування поряд із зарубіжними напрацюваннями при розробці та впровадженні систем управління якістю на вітчизняних підприємствах АПК.

Ключові слова: *якість, якість продукції, управління якістю, системи управління якістю, критерій управління, об'єкт управління, Комплексна система управління якістю продукції.*

Наразі, більшість вітчизняних фахівців у сфері управління якістю та керівників підприємств орієнтуються на європейський і світовий досвід у цьому питанні, часто не враховуючи значні напрацювання щодо розробки та впровадження систем управління якістю, які були створені за часів Радянського Союзу. Модель досконалості Європейського фонду управління якістю, яка використовується для оцінки рівня ділової досконалості підприємств у Західній, Центральній і Східній Європі та країнах СНД містить багато концептуальних положень Комплексної системи управління якістю продукції, впроваджені на радянських підприємствах ще у 1975 р., зокрема, у виробничій, сільськогосподарській та торговельній сферах. Для успішного руху українських підприємств на шляху до ділової досконалості, безумовно, варто вивчати та застосовувати не тільки світовий, а й вітчизняний досвід щодо системного управління якістю.

Великий внесок у розробку застосовуваних нині систем управління якістю внесли вітчизняні вчені І. Г. Венецький, А. М. Довжин, Й.С. Завадський, П.Я. Калита, С.К. Фомічов, В.С. Хилевич, М.І. Шаповал та ін.

Ця проблема ґрунтовно вивчалась у працях відомих зарубіжних вчених: Е. Демінга, Д. Джурана, Ф. Кросбі, А. Фейгенбаума, К. Ісікави, Г. Тагучі, Д. Харрінгтона, О.В. Глічева, В.В. Єфімова, С.Д. Ільєнкової, О.М. Карпенко, М.Г. Круглова, В.Ю. Огвоздіна, В.В. Окрепілова, В.Є. Сицко, П.Л. Чебишева та ін.

Однак, питання застосування радянського досвіду у сфері управління якістю поряд із зарубіжними напрацюваннями при розробці національної системи управління якістю в Україні є малодослідженими та потребують подальших досліджень.

Метою цього дослідження є аналіз радянського досвіду у сфері управління якістю, а також обґрунтування необхідності його застосування поряд із зарубіжними напрацюваннями при розробці та впровадженні систем управління якістю на вітчизняних підприємствах АПК.

Розглянемо основні етапи розвитку систем управління якістю у колишньому СРСР. Минуле Радянського Союзу — це боротьба якості з кількістю. Централізоване планування виробництва та встановлення держпланів із строком здачі негативно впливали на якість виробленої продукції, хоча комплексні системи «випуск якісної продукції» були головним гаслом виробництва.

Ще в 20-ті роки ХХ ст. в декретах РНК «Загальне положення про тарифи» та «Основні положення з тарифного питання» були викладені основні принципи преміювання та визначені показники, за досягнення яких відбувалася виплата премій.

Дещо пізніше формується служба технічного контролю, яка отримала свій подальший розвиток під час Другої світової війни та у повоєнні роки. Починаючи з середини 50-х років, у країні розробляються програми, спрямовані на створення систем бездефектного виробництва продукції, підвищення надійності виробів і впроваджуються системні методи підвищення якості продукції.

Розглянемо основні системи управління якістю продукції, які були розроблені та впроваджені на підприємствах колишнього СРСР (таблиця).

Таблиця

Характеристика радянських систем управління якістю

Назва системи	Дата та місце створення	Основна суть системи	Критерій управління	Об'єкт управління	Сфера застосування
1. БВП	1955 р., м. Саратов	Суворе виконання технологічних операцій	<u>Одиничний:</u> відповідність якості результату праці вимогам нормативно-технічної документації <u>Узагальнений:</u> відсоток здачі продукції з першого пред'явлення	Якість праці індивідуального виконавця. Якість праці колективу через якість праці окремих виконавців	Виробництво
2. ЯНАРЗ ПВ	1958 р., м. Горький	Високий рівень конструкції і технологічної підготовки виробництва	Відповідність якості перших промислових виробів встановленим вимогам	Якість виробу і якість праці колективу	Проектування + технологічна підготовка виробництва, виробництво
3. НОРМ	1962 р., м. Ярославль	Підвищення технологічного рівня і якості виробів	Відповідність досягнутого рівня моторесурсу запланованому значенню при ступеневому плануванні	Якість виробу і якість праці колективу	Життєвий цикл продукції
4. СБП	1967 р., м. Львів	Високий рівень виконання операцій всіма працівниками	<u>Одиничний:</u> відповідність якості результату праці встановленим вимогам <u>Узагальнений:</u> коефіцієнт якості праці	Якість індивідуального виконавця. Якість праці колективу через якість праці окремих виконавців	Будь-яка стадія життєвого циклу продукції
5. КС УЯП	1975 р., м. Львів	Управління якістю на основі стандартизації	Відповідність якості продукції найвищим досягненням науки і техніки	Якість виробу і якість праці колективу	Життєвий цикл продукції
6. КСПЕ В КС УЯП і ЕВР	1975 р., м. Краснодар, 1978 р., м. Дніпропетровськ	Управління якістю продукції і ефективністю виробництва	Ефективність виробництва, яка досягається за рахунок підвищення якості	Якість продукції, економічні показники підприємства	Життєвий цикл продукції
7. КС ПЕВ і ЯР	1979 р.	Удосконалення господарського механізму підприємства	Ефективність виробництва і якості роботи, яка досягається за рахунок поліпшення вико-	Ефективність виробництва і якість роботи	Життєвий цикл продукції

Назва системи	Дата та місце створення	Основна суть системи	Критерій управління	Об'єкт управління	Сфера застосування
			ростання виробничих потужностей, матеріальних, трудових і фінансових ресурсів		
8. СУ ВО і ПП		Виконання планів, завдань, угод і соцзобов'язань з виробництва і поставок високоякісної продукції при мінімальних сумарних затратах на її дослідження, виготовлення, обіг, експлуатацію (споживання)	Забезпечення комплексності управління об'єднаннями (підприємством) шляхом створення єдиної системи управління на основі наукових методів проектування системи	Процеси дослідження, проектування, виготовлення, обігу, експлуатації чи споживання продукції	Життєвий цикл продукції
<p>Умовні позначення систем:</p> <p>БВП – бездефектне виготовлення продукції; ЯНАРЗПВ – якість, надійність, ресурс із перших виробів; СБП – система бездефектної праці; НОРМ – наукова організація робіт з підвищення моторесурсу двигунів; КС УЯП – комплексна система управління якістю продукції; КС УЯП і ЕВР – комплексна система управління якістю продукції і ефективним використанням ресурсів; КС ПЕВ – комплексна система підвищення ефективності виробництва; КС ПЕВ і ЯР – комплексна система підвищення ефективності виробництва і якості роботи; СУ ВО і ПП – система управління виробничим об'єднанням і промисловим підприємством на базі стандартизації.</p>					

Джерело: розроблено автором на основі [4, с. 76-77]

Розглянемо більш детально зазначені вище системи управління якістю продукції, розроблені та впроваджені на підприємствах СРСР:

1. У 50-х роках ХХ ст. отримала поширення саратівська система організації бездефектного виготовлення продукції і здавання її з першого пред'явлення (БВП). Ціль системи – створення умов виробництва, які забезпечують виготовлення робітниками продукції без відхилення від проектною документації. В основі саратівської системи використовується критерій кількісної оцінки якості виготовлення продукції. Особливістю дії саратівської системи є виробництво такої продукції, яка може групуватися в партії [2, с.31].

Характерними особливостями цієї системи є такі: впровадження кількісної оцінки якості праці за одиничним показником – відсотком здавання продукції з першого пред'явлення; планування технічних, організаційних та ідеологічних заходів, спрямованих на виключення суб'єктивних заходів, і зменшення об'єктивних причин дефектів; підвищення особистої відповідальності виконавців за якість виготовленої продукції; зростання ролі самоконтролю у процесі праці.

2. У 1957–1958 рр. виникає система «ЯНАРЗПВ» (якість, надійність, ресурс з першого виробу), розроблена та впроваджена на машинобудівних підприємствах м. Горького та якою передбачалось створення комплексних бригад з наукових дослідників, конструкторів, технологів та ін. Система мала широкий спектр використання щодо життєвого циклу продукції, тобто включала процеси проектування, технологічної підготовки виробництва та виробництво. Основним управлінським критерієм було досягнення відповідності якості виробленої продукції встановленим вимогам. Об'єктами управління стали якість продукції та організація праці всього колективу. Характерні особливості цієї системи такі: підвищення

ролі вирішення проблем якості продукції на стадіях проектування і постановки на виробництво; використання об'єктивних методів оцінювання надійності продукції на стадіях її розроблення і постановки на виробництво.

3. Наступним етапом розвитку систем управління, спрямованих на вдосконалення якості продукції, стала система «НОРМ» (наукова організація робіт по збільшенню моторесурсу), розроблена на Ярославському моторному заводі у 1962 р. Ціль системи – підвищення надійності й довговічності двигунів, які випускає підприємство. Основою системи «НОРМ» є принцип послідовного і систематичного контролю рівня моторесурсу і періодичного його збільшення на базі підвищення надійності і довговічності деталей і вузлів, які лімітують моторесурс, основним показником у системі є ресурс двигуна до першого капітального ремонту, виражений у мотогодинах. Характерні особливості цієї системи: систематичне підвищення надійності деталей і складальних одиниць за рахунок підвищення вимог до чинної технологічної документації; створення на підприємстві спеціального відділу (бюро) надійності, відповідального за збирання і обробки інформації про експлуатаційну надійність виробів та розроблення пропозицій з підвищення довговічності деталей і складальних одиниць; підвищення ролі вирішення проблеми якості продукції на стадії її експлуатації (створення експлуатаційно-ремонтної служби).

4. Система бездефектної праці (СБП) була розроблена на Львівському заводі телеграфної апаратури у 1967 р. Основним критерієм, яким характеризується якість праці і визначав розмір матеріального заохочення, був коефіцієнт якості праці, що обчислювався для кожного працівника підприємства, кожного колективу, за встановлений проміжок часу шляхом врахування кількості і значущості допущених виробничих порушень. У системі встановлювався класифікатор основних видів виробничих порушень: кожному дефекту відповідав певний коефіцієнт зниження. Оцінка праці робітників всіх категорій проводиться з допомогою коефіцієнта якості праці:

$$K = 1 - \sum_{i=1}^n q_i,$$

де q_i – коефіцієнт зниження за i порушення; n – загальна кількість показників, за якими оцінюється якість праці.

Бездефектна робота приймається за одиницю.

Система СБП спрямована на підвищення відповідальності кожного працівника і дозволяє управляти якістю праці, використовуючи гнучку систему морального й матеріального стимулювання [2, с.31-32].

5. На основі досвіду створення і впровадження вказаних вище та інших систем деякими великими підприємствами Львівської області у співпраці з НДІ Держстандарту на початку 70-х років ХХ ст. була розроблена Комплексна система управління якістю продукції (КС УЯП). Це було черговою спробою привернути увагу керівників до проблеми якості продукції та праці, система була розповсюджена в межах всього колишнього СРСР. Система базувалась на необхідності обліку всіх стадій життєвого циклу продукції. КС УЯП поєднувала організаційно-економічні, техніко-технологічні, політико-виховні заходи та способи впливу на будь-які елементи сільськогосподарського виробництва. Підвищення якості праці і виробництво продукції вищої якості було метою системи. Характерні особливості цієї системи такі: комплексність, системність управління якістю продукції; чітке визначення змісту управління якістю продукції через встановлений склад функцій управління якістю; широке використання в управлінні якістю продукції стандартизації; створення передумов для автоматизованого управління якістю продукції.

6. У 1975 р. була створена Краснодарська комплексна система підвищення ефективності виробництва (КС ПЕВ), метою управління якої стало підвищення ефективності виробництва (підвищення рівня якості продукції, поліпшення використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів), об'єктом управління – ефективність виробництва, а показниками управління – показники ефективності виробництва. Характерні особливості системи: розроблення комплексного плану підвищення ефективності виробництва, який

містить перспективні й поточні завдання для кожного підрозділу підприємства; впровадження нового методу оцінювання праці на основі принципу «зароблених премій»; розроблення ідеологічного забезпечення системи; розширення сфери використання стандартів підприємства (СТП).

У 1978 р. була створена Дніпропетровська комплексна система управління якістю продукції і ефективним використанням ресурсів (КС УЯП і ЕВР), метою управління якої було поліпшення господарської діяльності підприємства, об'єктом управління – рівень якості продукції та ефективність використання ресурсів, а показниками управління – показники якості продукції і ефективність використання ресурсів. Характерні особливості цієї системи: розширення змісту спеціальних функцій; введення нових спеціальних функцій управління якістю продукції; науково-технічний розвиток підприємства, забезпечення умов праці, побуту, охорона довкілля та ін.; встановлення в планах і доведення до цехів, дільниць і бригад госпрозрахункових показників [4, с. 66-69].

Крім вищезазначених загальновідомих систем управління якістю існували також Комплексна система підвищення ефективності виробництва і якості роботи (КС ПЕВ і ЯР) і Система управління виробничим об'єднанням і промисловим підприємством на базі стандартизації (СУ ВО і ПП).

7. Комплексна система підвищення ефективності виробництва і якості роботи (КС ПЕВ і ЯР) створена у 1979 р. Метою управління системи було удосконалення господарського механізму підприємства, об'єктом управління – ефективність виробництва і якість роботи, а показниками управління – показники ефективності виробництва і якості роботи. Характерні особливості цієї системи такі: поліпшення використання виробничих потужностей, матеріальних, трудових і фінансових ресурсів; укріплення господарського розрахунку, впровадження бригадних методів праці та підсилення ролі соціальних факторів; організація соціалістичного змагання за підвищення ефективності виробництва і якості роботи.

8. У 1980 р. виникла Система управління виробничим об'єднанням і промисловим підприємством на базі стандартизації (СУ ВО і ПП), метою управління якої було виконання планів, завдань, угод і соцзобов'язань з виробництва і поставок високоякісної продукції при мінімальних сумарних затратах на її дослідження, виготовлення, обіг, експлуатацію (споживання), об'єктом управління – процеси дослідження, проектування, виготовлення, обігу, експлуатації чи споживання продукції, а показниками управління – система показників діяльності підприємства. Характерні особливості цієї системи такі: забезпечення комплексності управління об'єднаннями (підприємством) шляхом створення єдиної системи управління на основі наукових методів проектування системи; забезпечення підвищення цілеспрямованості управління шляхом формування у складі системи об'єднання (підприємством) цільових підсистем; підсилення лінійного керівництва виробничими процесами на основі удосконалення виробничої й організаційної структур; виділення сукупностей конкретних функцій управління як відокремлених видів управлінської праці, і формування для їх реалізації спеціалізованих функціональних підсистем; підвищення наукової обґрунтованості управлінських рішень і поліпшення стилю керівництва; охоплення заводською стандартизацією усіх аспектів управлінської діяльності об'єднань (підприємств); оцінювання ефективності управління об'єднанням (підприємством) за допомогою системи кількісно виражених критеріїв [4, с. 69–70].

У комплексній системі управління якістю продукції у сільському господарстві передбачались перспективні рівні конкретних показників якості та способи їх досягнення з подальшим підтриманням та регулюванням. У систему входили як основні елементи – планування, стандартизація, матеріально-технічне забезпечення, стимулювання якості, її інформаційне й ідеологічне забезпечення [3].

Формально система була впроваджена на всіх підприємствах СРСР, але як тільки Держстандарт припинив реєстрацію інформації щодо показників праці в рамках цього напрямку, на більшості підприємствах про неї просто забули. Основними причинами відторгнення системи управління якістю стали: ігнорування системи керівництвом, яке розглядало її як наступну короткострокову кампанію, що не дає змоги виконати планові

завдання; відсутність у більшості випадків обліку особливостей підприємств; низька зацікавленість працівників у підвищенні якості.

Наступним етапом у діяльності держави щодо вирішення проблем якості стало введення у 1985 р. держприймання, яке на деякий час припинило зливу бракованої продукції, що надходила до споживачів, але разом з тим цей процес погіршив економічні показники діяльності підприємств. Подібне зниження ряду показників, перш за все, пов'язувалось з необхідністю переробки виявлених бракованих виробів. На багатьох українських підприємствах досі побутує думка, що вдосконалення якості спричиняє значне зростання витрат.

Поряд з наведеними вище процесами здійснювалось удосконалення державних стандартів, розроблялись та впроваджувались заходи щодо збільшення зацікавленості підприємств у підвищенні якості продукції. Для цього були введені знижки та надбавки до оптової ціни. Однак позитивних результатів цей захід не дав.

Однією із спроб залучення рядових працівників підприємств до процесу підвищення якості виробленої продукції стало створення гуртків з якості. Але з огляду на різні об'єктивні і суб'єктивні причини вони не одержали широкого розповсюдження, а з розпадом СРСР практично припинили свою діяльність. Таким чином, гуртки якості сьогодні можна вважати найбільш поширеною формою мотивації працівників до творчого підходу при вирішенні проблем якості продукції. Але загально визнаним є те, що діяльність гуртків дає бажаний ефект лише тоді, коли зарубіжний досвід впроваджується з урахуванням національних особливостей.

Міжнародні стандарти ISO серії 9000 і 10000 – не винахід, не щось принципово нове, а результат узагальнення накопиченого, у тому числі і у колишньому Радянському Союзі, передового досвіду в сфері управління якістю на підприємстві. Тому багато вимог та положень, регламентованих стандартами ISO і вітчизняною Комплексною системою управління якістю продукції (КС УЯП) співпадає. Таким чином, впровадження стандартів ISO серії 9000 на вітчизняних підприємствах АПК є фактично подальшим розвитком та удосконаленням КС УЯП, шляхом суттєвого поглиблення основних складових системи – управління якістю, забезпечення і контролю якості.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що саме позитивний досвід КС УЯП слід застосовувати при розробці та впровадженні на підприємствах АПК України систем управління якістю відповідно до вимог міжнародних стандартів ISO 9000.

Література:

1. Окрепилов В.В. Всеобщее управление качеством: учеб./ В.В. Окрепилов. – СПб.: Изд-во СПб УЭФ, 1996. – Кн. 1. – 454 с.
2. Управление качеством продукции: генезис теории и практики системного подхода/ Б.И. Герасимов, А.Л. Денисова, Е.В. Зайцев, Г.И. Берстнев; под науч. ред. докт. экон. наук, проф. Б.И. Герасимова. – М.: Машиностроение, 2000. – 116 с.
3. Харитончик І.С. Управління якістю сільськогосподарської продукції/ І.С. Харитончик. – К.: Знання, 1984. – 46с.
4. Шаповал М.І. Менеджмент якості: Підруч. – 3-тє вид., випр. і доп. / М.І. Шаповал. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2007. – 471 с.

Буряк Р.И. Отечественный опыт развития систем управления качеством деятельности на предприятиях. В статье проанализирован отечественный опыт развития систем управления качеством деятельности на предприятиях. Обоснована необходимость его применения наряду с зарубежными наработками при разработке и внедрении систем управления качеством на отечественных предприятиях АПК.

Ключевые слова: качество, качество продукции, управление качеством, системы управления качеством, критерий управления, объект управления, Комплексная система управления качеством продукции.

Buriak R.I. National experience in the development of quality management activity systems on enterprises. The national experience in the development of quality management activity systems on enterprises is analyzed. The necessity of its application together with foreign works in the developing and implementing of the quality management systems on the national enterprises in agro-industrial complex is proved.

Key words: quality, quality of products, quality management, quality management systems, test management, facility management, integrated system of quality management product.

УДК 336.02:330.362

Вірченко А.А.,

аспірантка кафедри економічної теорії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Реактуалізація кейнсіанського підходу до аналізу бюджетно-податкової політики

У статті досліджуються особливості та доведено актуальність застосування кейнсіанського підходу до підвищення ефективності фінансового регулювання економіки. Виокремлено основні фінансові концепції у межах кейнсіанського напрямку. Подано формалізований опис впливу фіскальних імпульсів на економічне зростання та макроекономічну стабілізацію. Обґрунтовано доцільність застосування заходів бюджетно-податкового регулювання з метою подолання наслідків глобальної фінансово-економічної кризи.

Ключові слова: фінансова політика, фіскальний імпульс, державні закупівлі, податки, сукупний попит, відсоткова ставка, курс національної валюти, рахунок руху капіталів, чистий експорт.

Як відомо, протягом ХХ ст. чільне місце в інструментарії макроекономічного регулювання займала то фінансова, то грошова політика, чергування яких співпадало зі змінами теоретичного лідерства кейнсіанського й неокласичного напрямів. У період Великої депресії та розгортання кейнсіанської революції фіскальна політика розглядалася як ключовий засіб досягнення макроекономічної рівноваги. Протягом 1960–1970-х років, коли кейнсіанський напрям розгалужувався, а неокласика почала відновлювати втрачені позиції, обидва види політики розглядалися рівноцінними в контексті досягнення головної мети – зовнішньо- та внутрішньоекономічної рівноваги. В останні десятиліття ХХ ст., коли відбувся перехід кейнсіанства в опозицію до неокласики, значення фінансової політики применшувалося. Однак розгортання глобальної фінансово-економічної кризи у 2008 р. посилювало увагу науковців до фінансових заходів економічного регулювання, змусило переосмислити роль і значення фінансової, зокрема бюджетно-податкової, політики як засобу макроекономічного регулювання. За цих обставин дослідження механізму дії фіскальних імпульсів на макроекономічне становище набуває важливого теоретичного та практичного значення.

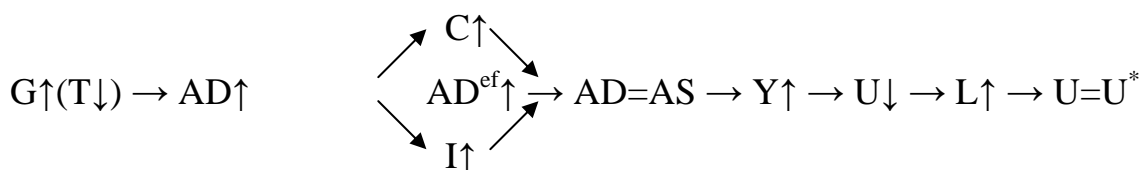
Аналіз засвідчує, що проблеми сутності, складових та вагомості бюджетно-податкового регулювання для економічної стабілізації привертають увагу багатьох дослідників, зокрема: В.Д. Базилевича, О.І. Барановського, Р. Барро, Ш. Бланкарта, О. Бланшара, О.Д. Василика, В.А. Лепушинського, Г. Манківа, Р. Масгрейва, В.І. Міщенко, І.О. Луніної, В.М. Опаріна, І.Ф. Радіонової, Д. Ромера, А.М. Соколовської, А.В. Сомика, В.М. Федорова, А.А. Чухна та ін. Водночас, незважаючи на вагомості теоретичні здобутки у цій царині, певні проблеми, пов'язані з ефективністю та доцільністю застосування фіскальної політики, залишається недостатньо розробленими.

Метою цієї статті є висвітлення кейнсіанського тлумачення механізму фіскальної трансмісії та значення заходів бюджетно-податкової політики за умов розгортання глобальної фінансово-економічної кризи.

Загальновідомо, що вперше на ефективності фінансової політики у процесі забезпечення макроекономічної стабілізації наголосив Дж. М. Кейнс [2]. Саме завдяки йому теорія державних фінансів почала розглядатися як складова частина теорії зайнятості та доходів, а фінансова політика – як невід'ємна частина економічної політики. Саме Дж. М. Кейнс почав розглядати державні видатки як головний інструмент урядового втручання в циклічний розвиток економіки і подолання кризи.

В основу механізму макроекономічної моделі вченого покладено фіскальний імпульс, який можна схематично зобразити за допомогою логічного ланцюжка:

(Складено за [1, с. 873])

Йдеться про те, що стимулююча фінансова політика у вигляді збільшення державних закупівель та (або) зменшення податкового навантаження призводить до зростання сукупного попиту (і у його складі споживчого й інвестиційного попиту), а відтак і ефективного попиту. Внаслідок цього встановлюється ринкова рівновага й відбувається вихід економіки з кризового стану, на що вказує зростання обсягу випуску, скорочення безробіття та, відповідно, збільшення зайнятості.

У подальшому теорія бюджетно-податкового регулювання розвивалася в межах посткейнсіанства, неокейнсіанства (моделі IS-LM, Манделла-Флемінга, IS-LM-BP) та нового кейнсіанства.

Важливо наголосити, що формалізованого вигляду фіскальний імпульс вперше набув у межах моделі IS-LM, поданої у праці Дж. Хікса [6], яка визначає умови досягнення сумісної рівноваги на ринках благ, грошей та праці та наочно представляє процес переходу від одного рівноважного стану до іншого.

Згідно з моделлю Дж. Хікса, шоки, пов'язані з ринком благ, зумовлюються екзогенними змінами попиту на товари і послуги. Рівняння рівноваги на ринку має вигляд $Y = C(Y - T) + I(i) + G$, тому на обсяг випуску можуть впливати зміни у споживанні домогосподарств, підприємницького сектора (інвестиціях) та держави. Останній чинник слід розглянути більш детально.

Нехай держава збільшує свої закупівлі на обсяг ΔG . У такому випадку обсяг випуску збільшиться на величину, що відповідає добутку ΔG та значення мультиплікатора державних витратків: $\Delta Y = m_G \Delta G$.

$$G \uparrow \rightarrow AD \uparrow \rightarrow Y \uparrow$$

Після збільшення ВВП матиме місце дефіцит на ринку грошей, який спричинить подорожчання грошей та, як наслідок, зростання відсоткової ставки. За більшої відсоткової ставки обсяг інвестицій скоротиться, а відтак зменшиться і сукупний попит, і валовий випуск:

$$Y \uparrow \rightarrow i \uparrow \rightarrow I \downarrow \rightarrow AD \downarrow \rightarrow Y \downarrow$$

Відповідно, матиме місце ефект витіснення, оскільки обсяг випуску спочатку збільшився, а потім зменшився. Це відбулося тому, що грошовий ринок знижує мультиплікативний ефект зростання автономних витрат.

Подальше вивчення ефективності фінансових імпульсів відбулося в межах моделі Манделла-Флемінга, а також моделі IS-LM-BP.

Модель Манделла-Флемінга стала результатом досліджень Р.Манделла [8] та Дж.М. Флемінга [5]. Об'єднання цих двох моделей здійснив Р.Дорнбуш, здобутком якого стала розробка моделі IS-LM-BP.

Модель Манделла-Флемінга дає можливість пояснити механізм загальної рівноваги як взаємодію внутрішньої і зовнішньої рівноваги. Також ця модель пояснює ефективність фінансової, грошової та зовнішньоекономічної політики. Одним із ключових припущень цієї моделі є абсолютна мобільність капіталів, що забезпечується рівністю світової та національної ставок відсотка.

Згідно з цією моделлю, ефективність фінансової політики суттєво залежить від режиму курсоутворення. Відновлення рівноваги після застосування стимулюючих фіскальних

інструментів за плаваючого курсу здійснюється згідно з такою логікою:

$$G \uparrow (T \downarrow) \rightarrow AD \uparrow \rightarrow Y \uparrow \rightarrow i \uparrow \rightarrow I^f \uparrow \rightarrow q \uparrow \rightarrow NX \downarrow \rightarrow Y \downarrow$$

Цей логічний ланцюжок відображає те, що збільшення державних закупівель або зменшення податків стимулює сукупний попит і ВВП. Одночасно зростає ставка відсотка, що у відкритій економіці з абсолютною мобільністю капіталу сприяє припливу іноземних інвестицій ($I^f \uparrow$). Відповідно зростає попит на національну валюту, що збільшує її курс (відбувається ревальвація) та зменшує чистий експорт і ВВП. У такий спосіб скорочення чистого експорту, спричинене ревальвацією, нівелює зростання обсягу випуску за рахунок додаткових внутрішніх витрат.

Якщо ж валютний курс фіксований, то застосування фінансових інструментів матиме зовсім інші наслідки. Загальна рівновага після застосування фінансових інструментів за такого режиму курсоутворення відновлюється у такий спосіб:

$$G \uparrow (T \downarrow) \rightarrow AD \uparrow \rightarrow Y \uparrow \rightarrow i \uparrow \rightarrow I^f \uparrow \rightarrow q \uparrow$$

$$M \uparrow \rightarrow \left(\frac{M}{P} \right) \uparrow \rightarrow q \downarrow \rightarrow NX \uparrow \rightarrow AD \uparrow \rightarrow Y \uparrow$$

Друга частина цього логічного ланцюжка, що починається з $M \uparrow$, пов'язана з діями національного банку, спрямованими на непорушність фіксованого курсу. Ці дії стимулюють сукупний попит і збільшення ВВП. Тому після фінансового стимулювання не відбувається витіснення за рахунок зменшення чистого експорту [4, с. 60 – 63].

Отже, згідно з моделлю Манделла-Флемінга, фіскальна політика може бути ефективною лише за умов встановлення фіксованого валютного курсу.

Модель IS-LM-BP розроблена на основі моделі Манделла-Флемінга, однак її відмінністю є врахування випадків різної мобільності капіталів [9]. Відповідно, і результати здійснення фінансової політики будуть різними: залежно від режиму курсоутворення та залежно від мобільності капіталу. Ця модель дає можливість пояснити формування загальної рівноваги з урахуванням не лише зовнішньої торгівлі, а й рахунку руху капіталів у зовнішньому балансі.

Що стосується відновлення рівноваги за абсолютної немобільності та невисокої мобільності капіталу та фіксованого курсу, то вона супроводжується повним витісненням приватних інвестицій. У такому випадку фінансова політика не матиме жодного позитивного ефекту, адже випуск залишиться на попередньому рівні. Відновлення рівноваги за таких умов можна формалізувати такими двома логічними ланцюжками.

1. Після того, як економіка отримала поштовх у вигляді зростання державних закупівель, відбувається наступне:

$$G \uparrow \rightarrow AD \uparrow \rightarrow Y \uparrow \rightarrow Im \uparrow \rightarrow BP < 0 \rightarrow q \downarrow$$

Збільшення сукупного доходу від зростання сукупних витрат призводить до зростання імпорту і формування від'ємного сальдо торгового балансу. Попри зростання національної ставки відсотка, що відбувається одночасно зі збільшенням Y , приплив іноземних інвестицій не компенсує зменшення NX , оскільки маємо ситуацію з низькою мобільністю

капіталів: $\frac{\partial Im}{\partial Y} > \frac{\partial KAB}{\partial i}$. Від'ємне сальдо платіжного балансу створює передумови девальвації національної валюти. Оскільки гроші знецінилися, центральний банк змушений зменшити обсяг грошової маси для запобігання змінам курсу валюти за умови фіксованого курсу. Останнє спричиняє підвищення ставки відсотка і часткове витіснення внутрішніх інвестицій. Відповідно зменшується сукупний попит і ВВП:

$$M \downarrow \rightarrow i \uparrow \rightarrow I \downarrow \rightarrow Y \downarrow$$

2. Відновлення рівноваги за високої та абсолютної мобільності капіталу й фіксованого курсу відображає такий логічний ланцюжок:

$$G \uparrow \rightarrow AD \uparrow \rightarrow i \uparrow \rightarrow KAB \uparrow \rightarrow BP > 0 \rightarrow q \uparrow$$

У цьому випадку збільшення сукупного попиту сприяє зростанню ВВП та збільшенню національної ставки відсотка i . За умов високої мобільності капіталів це збільшує сальдо рахунка капіталу. Зміни чистого експорту через зростання доходу є меншими, ніж обсяги

припливу капіталу: $\frac{\partial Im}{\partial Y} < \frac{\partial KAB}{\partial i}$, тож платіжний баланс має позитивне сальдо, що створює передумови для підвищення курсу валюти. Реакція грошового ринку спричиняє такі зміни:

$$M \uparrow \rightarrow q \downarrow \rightarrow NX \uparrow \rightarrow Y \uparrow$$

За цих обставин дії центрального банку, спрямовані на утримання курсу на незмінному рівні, мають наслідком збільшення чистого експорту і ВВП.

Таким чином, на відміну від ситуації з низькою мобільністю капіталу, за умов його високої мобільності відбувається зростання ВВП без часткового витіснення у зв'язку зі зменшенням внутрішніх інвестицій.

Відновлення рівноваги при плаваючому курсі та абсолютній немобільності або невисокій мобільності капіталу пояснюються трьома логічними ланцюжками. Спочатку економіка одержує фіскальний імпульс за рахунок впливу додаткових витрат через продукт та імпорт на платіжний баланс і курс валюти:

$$G \uparrow \rightarrow AD \uparrow \rightarrow Y \uparrow \rightarrow Im \uparrow \rightarrow BP < 0 \rightarrow q \downarrow$$

Девальвація національної валюти, якій національний банк не запобігає за умов плаваючого курсу, стимулює чистий експорт і спричиняє зростання сукупних витрат:

$$q \downarrow \rightarrow NX \uparrow \rightarrow AD \uparrow \rightarrow Y \uparrow$$

Реакція платіжного балансу на попередні зміни така:

$$q \downarrow \rightarrow Y \uparrow \rightarrow BP = 0.$$

Відновлення рівноваги при плаваючому курсі і високій мобільності капіталу пояснюються такими трьома логічними ланцюжками:

$$G \uparrow \rightarrow AD \uparrow \rightarrow i \uparrow \rightarrow KAB \uparrow \rightarrow BP > 0 \rightarrow q \uparrow$$

Йдеться про те, що в разі відсутності дій центрального банку, спрямованих на незмінність курсу національної валюти, відбувається зменшення чистого експорту і, відповідно, сукупних витрат. Останнє втілюється у зменшенні результату, отриманого від стимулювання сукупного попиту фінансовими інструментами.

$$q \uparrow \rightarrow NX \downarrow \rightarrow AD \downarrow \rightarrow Y \downarrow$$

Реакція платіжного балансу на попередні зміни буде такою:

$$q \uparrow \rightarrow Y \downarrow \rightarrow BP = 0.$$

Таким чином, випадок за умов плаваючого валютного курсу та абсолютної мобільності капіталу є особливим, оскільки відбувається повне витіснення: зменшення сукупних витрат повністю нівелює попереднє зростання обсягу випуску за рахунок фінансового стимулювання. Загальні висновки щодо ефективності здійснення фінансової політики за моделлю IS-LM-BP можна подати у вигляді таблиці (табл.).

Модель фіскальної політики за версією *нових кейнсіанців* [7] враховує ринок праці. З метою ліквідації безробіття, держава збільшує обсяги закупівель на ринку благ, фінансуючи при цьому дефіцит бюджету за рахунок продажу облігацій населенню. Приріст

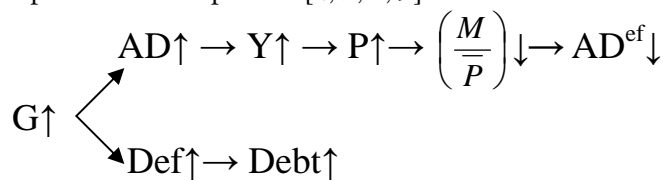
державних видатків стимулює зростання сукупного попиту AD, при цьому рівень цін зростає. Це призводить до скорочення обсягів реальних касових залишків і, як наслідок, до зменшення ефективного попиту:

Таблиця

Ефективність фіскальної політики відповідно до моделі IS-LM-VP*

Режим курсоутворення \ Мобільність капіталу	Абсолютна немобільність	Невисока мобільність	Висока мобільність	Абсолютна мобільність
	Фіксований	Неефективна	Ефективна, однак є витіснення	Дуже ефективна
Плаваючий	Дуже ефективна	Дуже ефективна	Ефективна, однак є витіснення	Неефективна

*Розроблено автором за [4; 5; 8; 9].

Внаслідок підвищення рівня цін на ринку праці зростає цінність граничного продукту праці, що означає збільшення обсягу зайнятості і сукупного попиту.

Отже, збільшення державних закупівель зумовлює збільшення національного доходу і обсягу зайнятості. Однак при цьому відбувається зростання рівня цін і ставки процента, внаслідок чого виникає «ефект витіснення»: приріст державних витрат супроводжується скороченням інвестицій підприємницького сектора та зростанням дефіциту державного бюджету.

Схожа ситуація відбулася б і у випадку скорочення податкового навантаження. Проте під час вибору між зміною обсягів державних видатків або ж податків слід враховувати різницю між відповідними мультиплікаторами (видатковим і податковим відповідно), а також між збільшенням ступеня втручання держави у процес перерозподілу національного доходу (у випадку зростання закупівель) та відходу держави від економіки (у випадку скорочення податків).

Як відомо, з часом кейнсіанська модель фіскального імпульсу зазнала *розширення* за рахунок включення до неї поряд з автономними індукційованих інвестицій: $I = I(i, y)$;

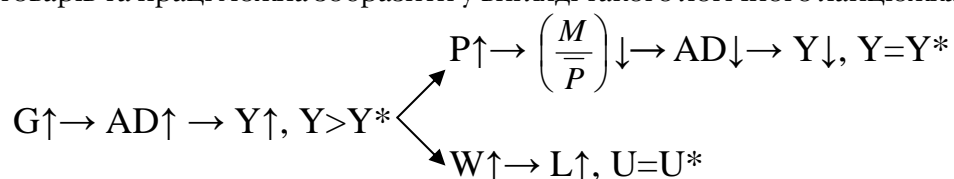
і врахування реакції споживання домогосподарств на зміни їхнього реального майна:

$$C = C\left(\frac{y}{P}, y\right) \quad [7, \text{с. 367}].$$

Згідно із зазначеним підходом, зростання державних закупівель призводить до одночасного зростання процентних ставок та випуску, то фіскальний імпульс може не супроводжуватися витісненням інвестицій. Щоб визначити умови, за яких разом зі зростанням державних видатків збільшиться обсяг інвестицій, слід з'ясувати, за яких значень поєднання ставки процента й випуску підприємці здійснюватимуть один і той самий обсяг інвестицій. У випадку підвищення ставки відсотку обсяг автономних інвестицій зменшиться. З метою збереження загального обсягу інвестицій на початковому рівні слід збільшувати індукційовані інвестиції за рахунок збільшення обсягу національного доходу.

Принцип дії фіскального імпульсу в розширеній кейнсіанській моделі з урахуванням ринків товарів та праці можна зобразити у вигляді такого логічного ланцюжка:

Йдеться про те, що держава здійснює закупівлі на ринку благ, що призводить до збільшення обсягу випуску. Це супроводжується зростанням сукупного попиту на товарному ринку. На цьому етапі обсяг випуску перевищує рівноважний. При початковому рівні цін на ринку благ виникає дефіцит і рівень цін підвищується. Як наслідок, скорочується обсяг реальних касових залишків і скорочується споживчий попит, що дозволяє відновити рівновагу на товарному ринку. За таких умов на ринку праці встановиться нова рівновага з вищою заробітною платою. Остаточним наслідком зростання державних закупівель у цій моделі буде зростання зайнятості та обсягу пропозиції на ринку благ за умови досягнення рівноваги на усіх ринках.

Отже, значення фінансової політики з точки зору кейнсіанської теорії є позитивним. Традиційний кейнсіанський підхід відстоює позицію повної ефективності фінансового регулювання без будь-якого витіснення. Модель Дж. Хікса привертає увагу до ефекту витіснення, який спричинений реакцією грошового ринку на бюджетно-податкове стимулювання, тим самим спростувавши повну ефективність фіскальної політики (на чому наголошується у традиційному підході).

Висновком моделі Манделла-Флемінга є те, що фіскальна політика може бути ефективною лише за умов встановлення фіксованого валютного курсу. Однак ця модель враховує випадок лише абсолютної мобільності капіталів. Цей недолік долає модель IS-LM-BP, яка, окрім режиму курсоутворення та мобільності капіталу, враховує також рахунок руху капіталів. Враховуючи висновки цієї моделі, необхідно зауважити, що за умов високої або абсолютної мобільності капіталу слід встановлювати фіксований режим курсоутворення, а якщо мобільність капіталу низька або відсутня – плаваючий. У теорії нових кейнсіанців стверджується низька ефективність фінансової політики з частковим витісненням.

Саме тому основними напрямками макроекономічного регулювання повинні бути макроекономічна стабілізація та стимулювання сукупного попиту. Подальші розробки в цій галузі повинні містити розроблені правила фіскального регулювання та рекомендації щодо їх оптимального поєднання.

Література:

1. Історія економічних учень: Підручник / [Базилевич В.Д., Леоненко П.М., Гражевська Н.І. та ін.]; за ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с.
2. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Джон Мейнард Кейнс; пер.с англ. Н.Н. Любимов. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 352с.
3. Манків Гр. Н. Макроекономіка. Підручник для України / Гр. Н. Манків. – К.: Основи, 2000. – 736 с.
4. Радіонова І.Ф. Макроекономіка-2: Навч. посіб. / І.Ф. Радіонова, Т.В. Бурлай, Є.В. Алімпієв. – К. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 424 с.
5. Fleming J.M. Domestic Financial Policies under Fixed and under Floating Exchange Rates/ J.M. Fleming // IMF Staff Papers. – 1962. – p. 369–379.
6. Hicks J. IS-LM: An Explanation / John Hicks // Journal of Post Keynesian Economics. – 1980. – vol. 3. – p. 139–155.
7. Mankiw N.G. New Keynesian Economics. / N. Gregory Mankiw, David Romer. – MIT Press, 1991. – Vol. 2: Coordination Failures and Real Rigidities. – 1991. – 462 p.
8. Mundell R.A. The Appropriate Use of Monetary and Fiscal Policy for Internal and External Stability / Robert A. Mundell. // IMF Staff Papers. – 1962. – №1. – P. 70–79.
9. Young W. IS-LM-BP: an inquest. / Warren Young, William Darity. // History of Political Economy – Volume 36, Annual Supplement. – 2004. – P. 127–164.

Вірченко А.А. Реактуализация кейнсианского подхода к анализу бюджетно-налоговой политики. В статье исследованы особенности и доказана актуальность применения кейнсианского подхода к повышению эффективности финансового регулирования экономики. Вычленены основные финансовые концепции в рамках кейнсианского направления. Подано формализованное описание влияния фискальных импульсов на экономический рост и макроэкономическую стабилизацию. Обоснована целесообразность применения мер бюджетно-налогового регулирования с целью преодоления последствий глобального финансово-экономического кризиса.

Ключевые слова: финансовая политика, фискальный импульс, государственные закупки, налоги, совокупный спрос, процентная ставка, курс национальной валюты, счет движения капиталов, чистый экспорт.

Virchenko A.A. Reactualization of Keynesian approach to fiscal policy. The article examines special features and confirms an urgency of Keynesian approach to the efficient financial regulation. The major financial theories within Keynesian school are pointed out. A formalized description of the effect of fiscal impulses on the economic growth and macroeconomic stabilization is given. The necessity of application of the budgetary-tax adjusting measures with the aim of overcoming the global financial and economic crisis consequences is substantiated.

Key words: financial policy, fiscal impulse, government purchases, taxes, aggregate demand, interest rate, exchange rate, capital account balance, net export.

УДК 336.71.061.1:330.322

Гуляева Л.П.,

канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ

Активізація інвестиційної діяльності вітчизняних підприємств через механізм проектного фінансування

У статті досліджуються сучасні тенденції розвитку ринку банківського проектного фінансування України. Проаналізовано підходи українських банків та вчених до розуміння економічної сутності проектного фінансування. Робиться висновок про наявність у проектного фінансування вагомого потенціалу щодо активізації інвестиційних процесів в економіці України.

Ключові слова: проектне фінансування, фінансування інвестиційних проектів, ринок банківського проектного фінансування.

За умов кризи, що охопила світ, для вітчизняної економіки настав складний період, коли можливості підприємств залучати кошти шляхом традиційного кредиту чи емісії цінних паперів особливо для великих та інноваційних інвестиційних проектів істотно знизилися. За таких обставин надзвичайно актуальним для забезпечення інвестиційних потреб підприємств України може стати проектне фінансування, що передбачає розробку індивідуальних умов фінансування кожного інвестиційного проекту і може поєднувати у собі різноманітні фінансові інструменти фінансового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання.

У зв'язку з активним розвитком проектного фінансування останні десятиріччя та зростанням його ролі у фінансовому забезпеченні сучасних підприємств як у розвинутих країнах світу, так і країнах, що розвиваються, дослідженню окремих теоретичних та практичних аспектів проектного фінансування нині присвячують свої праці вітчизняні й зарубіжні дослідники, серед яких А.А. Пересада, Т.В. Майорова, О.О. Ляхова, В.В. Жуков, Г.О. Бардиш, Т. П. Куриленко, А.Е. Баринов, І. Мазур, В. Шапіро, Н. Ольдерогге, Е. Р. Йескомб. Однак, незважаючи на підвищення інтересу до проектного фінансування, його дослідження вітчизняною наукою носить фрагментарний характер, внаслідок чого поза увагою вчених залишається обґрунтування теоретичних засад проектного фінансування як нового фінансового продукту для підприємств на інвестиційному ринку України; узагальнення зарубіжного та вітчизняного досвіду проектного фінансування; оцінка можливостей практичного застосування цієї фінансової технології в економіці України.

Метою цієї статті є аналіз сучасного стану ринку проектного фінансування України та його ролі у забезпеченні інвестиційної діяльності вітчизняних підприємств, що передбачає досягнення таких цілей: охарактеризувати сучасні тенденції розвитку ринку проектного

фінансування України; проаналізувати підходи українських банків до розуміння економічної сутності проектного фінансування; визначити перспективи активізації інвестиційної діяльності вітчизняних підприємств через механізм проектного фінансування.

Викладені у статті результати дослідження доповнюють теоретичне підґрунтя для реалізації вагомого потенціалу проектного фінансування у активізації інвестиційних процесів на підприємствах України.

Активний розвиток проектного фінансування у світі засвідчив широкі можливості його застосування для реалізації проектів соціальної та виробничої інфраструктури, що характеризуються значною капіталомісткістю, низькою комерційною ефективністю, але мають стратегічне значення для економіки країни. Зокрема, традиційно проектне фінансування у зарубіжній практиці застосовують при спорудженні або відновленні великих промислових об'єктів, проектів у сферах зв'язку, водопостачання, каналізації, переробки твердих відходів тощо.

Огляд вітчизняної та зарубіжної фахової літератури з проблем проектного фінансування [1,2,3,4,5] дає підстави стверджувати, що проектне фінансування являє собою технологію фінансування інвестиційного проекту, для якої характерно, що погашення зобов'язань за проектом здійснюється виключно (або переважно) за рахунок грошових потоків, генерованих самим проектом. Характерними ознаками проектного фінансування порівняно з іншими технологіями фінансування інвестиційної діяльності підприємств є такі [6, с.65]:

- повернення фінансування забезпечується виключно або переважно за рахунок грошових потоків, що створюються в процесі реалізації проекту;
- різноманітність джерел і форм фінансування;
- аналіз ризиків проекту та управління ними є основою для організації фінансування, формування складу і функцій учасників проекту;
- ризики проекту розподіляються між усіма його учасниками;
- для реалізації цієї технології фінансування у класичному варіанті створюється нова проектна компанія, якій передаються усі активи проекту;
- професійний рівень управління проектом, сучасні моделі фінансування.

Отже, за сучасних умов з розширенням міжнародного застосування проектного фінансування усе більше виходить за межі його вузького розуміння як практики кредитування підприємств, перетворюючись на сучасну комплексну технологію фінансування інвестиційних проектів у реальному секторі економіки [2].

Вдалиий зарубіжний досвід проектного фінансування природньо викликав зацікавленість вітчизняного корпоративного та банківського секторів, що призвело до активного розвитку проектного фінансування в Україні у 2006–2008 рр. Інтерес вітчизняної банківської системи та підприємств до проектного фінансування у зазначений період підсилили: прихід на національний фінансовий ринок іноземних банків, що спеціалізуються на проектному фінансуванні (наприклад, OTP Bank, BNP Paribas); істотне зростання капіталізації української банківської системи, полегшення доступу банків до довгих грошей, зокрема, за рахунок випуску єврооблігацій.

Обсяг ринку проектного фінансування України у 2007 р. оцінювався приблизно 15 млрд грн. У найбільш активних гравців ринку воно займало 15–20% портфеля кредитів юридичним особам. Так, OTP Bank станом на 2006 р. сформував портфель проектного фінансування в обсязі 820 млн. грн. при щорічному зростанні кредитів з проектного фінансування на 40–50% [8].

Серед найбільш масштабних проектів, що були реалізовані в Україні на засадах проектного фінансування: автомагістраль Київ — Одеса (Deutsch Bank AG), злітно-посадкова смуга в аеропорті «Бориспіль» (Японський банк реконструкції й міжнародного співробітництва, уряд Японії), залізничний міст через Дніпро; будівництво акумуляторного заводу «Веста», сміттесортувальної станції у Києві (Синдикат Укрексімбанку й АКБ «Надра»), будівництво житлових комплексів «Чайка», «Космополітен», «Коцюбинський», «Паркове місто» (Надра Банк). Одним із банків, що першим в Україні почав надавати підприємствам послуги з проектного фінансування, є АБ «Укргазбанк» (переважно проекти створення

житлових комплексів) [18].

У сфері проектного фінансування донедавна активно працювали фахівці ВАТ «Кредитпромбанк», надаючи підприємствам послуги з розробки схем фінансування проекту, проведення попередніх переговорів з банками, фондами та іншими інституціями щодо їх участі у фінансуванні проекту, підготовці необхідної документації у рамках проекту, включно до бізнес-плану та попередньої угоди про реалізацію товарів і послуг, надання сприяння у проведенні переговорів і підписанні кредитних угод, угод про створення консорціумів. Банк фінансує проекти підприємств у різних секторах економіки (металургія, вугільна, коксо- та нафтохімічна промисловість, машинобудування, харчова промисловість і роздрібна торгівля) [21].

Таким чином, хоча для українських підприємств проектного фінансування відносно нова послуга, до кризи 2008 р. вона вважалася досить перспективною, тому деякі комерційні банки почали активно змінювати свою організаційну структуру: створювати відділи, управління й навіть окремі центри проектного фінансування [18]. Більшість великих банків або почали надавати послуги з проектного фінансування (принаймні декларували наявність такого фінансового продукту своїм клієнтам) або включили його до своїх стратегічних планів. Проте той продукт, що пропонувався під назвою «проектне фінансування», все ж за різними ознаками здебільшого не відповідав (і не відповідає нині) сутності «класичного» проектного фінансування, що набув поширення у зарубіжній практиці (відповідно до наведених вище ознак проектного фінансування).

Наприклад, за угодами проектного фінансування більшість українських банків вимагали від підприємств-позичальників наявність першокласного забезпечення інвестиційного проекту, що не відповідає економічній природі проектного фінансування, коли фінансування проекту має забезпечуватися переважно за рахунок грошових потоків самого проекту [7]. І нині у проектному фінансуванні вітчизняні банки часто висувають вимогу додаткового забезпечення — поручительства або застави активів спонсорів проекту або пов'язаних структур [8]. Але у зарубіжній практиці проектного фінансування забезпеченням виступають виключно або переважно активи проекту, а не активи його спонсорів. Саме тому пропонувані фінансові продукти вітчизняних банків не може належати до проектного фінансування, оскільки є інвестиційним кредитом.

Відхід від класичного розуміння сутності проектного фінансування та його базових ознак характерний не лише для вітчизняних практиків банківської справи, а й науковців. Зокрема, у вітчизняній літературі поширена думка, за якою за механізмом розподілу ризиків (який визначає роль забезпечення у фінансуванні проекту), виділяють три види проектного фінансування:

- проектного фінансування без права регресу на позичальників проекту — форма фінансування, коли кредитор не має жодних гарантій від позичальника проекту і бере на себе всі ризики, пов'язані з реалізацією проекту,
- проектного фінансування з обмеженим регресом на позичальників, коли на кожного позичальника проекту покладається певна частка ризику;
- проектного фінансування з повним регресом на позичальників — позичальник приймає на себе всі ризики, пов'язані з реалізацією проекту.

Вважаємо за доцільне висловити такі зауваження до такого підходу:

1. Ця класифікація передбачає, що ініціатор проекту (спонсор) і підприємство-позичальник у проектному фінансуванні є однією особою, що отримує кредитні кошти, їх витрачає на реалізацію проекту та погашає кредит. На нашу думку, урахувавши ту обставину, що за сучасних умов проектного фінансування переважно відбувається шляхом створення спеціальної проектною компанією, яка є позичальником і несе відповідальність за зобов'язаннями проекту, такий підхід є необґрунтованим. Проектна компанія, яка отримує на свій баланс кредит, завжди несе повну відповідальність за зобов'язаннями проекту, тобто має місце фінансування з повним регресом на позичальника.

Водночас спонсори проекту, які розробляють проект, зі своєю бізнес-ідеєю звертаються до потенційних кредиторів з пропозицією профінансувати проект, стають співвласниками проектною компанією. Але оскільки проектна компанія є позичальником-новою

фірмою без кредитної історії, спонсори проекту для зниження ризиків кредитора, можуть брати частину ризиків на себе у формі регресу. Відповідно, враховуючи викладене, у проектному фінансуванні доцільно говорити не про регрес на позичальника, а про регрес на спонсорів проекту, виділяючи проектне фінансування без права регресу на спонсорів проекту, проектне фінансування з обмеженим регресом на спонсорів та проектне фінансування з повним регресом на спонсорів проекту.

2. Теоретично повний регрес передбачає, що спонсори проекту беруть на себе зобов'язання 100% покриття зобов'язань проектною компанією. Однак, зазначене суперечить природі проектного фінансування. За своєю сутністю класичне («чисте») проектне фінансування засноване на тому, що погашення зобов'язань за проектом покриваються виключно (або переважно) за рахунок грошових потоків, що генеруються самим проектом, тобто спонсори не несуть жодної відповідальності, крім коштів вкладених у капітал проектною компанією (фінансування без регресу на спонсорів), або їх відповідальність є обмеженою (фінансування з обмеженим регресом на спонсорів проекту). Тому фінансування з повним регресом на спонсорів проекту, на нашу думку, не можна відносити до проектного фінансування взагалі, що збігається з позицією провідних зарубіжних фахівців, які до проектного фінансування відносять лише операції без регресу або з частковим регресом на спонсорів проекту [1]. Наприклад, фахівці Міжнародної асоціації проектного фінансування (IPFA) вважають, що проектне фінансування – це фінансування довгострокових проектів у сфері інфраструктури, громадських послуг та індустріальних проектів, що базуються на фінансовій структурі без регресу або з частковим регресом, коли всі проектні зобов'язання погашаються за рахунок грошових потоків, які генеруються самим проектом. Тобто проектне фінансування з повним регресом проектним фінансуванням, згідно з підходом IPFA, не є.

Розглянемо детальніше підходи українських банків до розуміння сутності та визначення умов угод з проектного фінансування. У табл.1 наведена інформація щодо визначення деякими вітчизняними банками поняття проектного фінансування та особливих умов надання даної послуги підприємствам в цих банках. Проаналізувавши інформацію, що розміщується українськими банками на їх офіційних інтернет-сайтах, можемо зробити такі висновки:

- деякі банки неправомірно звужують проектне фінансування до кредитування підприємств, проте більшість досліджених банківських установ розуміють даний фінансовий продукт як поєднання різних інструментів фінансування інвестиційних проектів підприємств;
- середній термін проектного фінансування в Україні становить 5–10 років;
- внесок власного капіталу спонсорів у проект сягає 5–30% вартості інвестиційного проекту;
- перелік проектів, що фінансуються банками на умовах проектного фінансування досить широкий та дає підстави стверджувати, що проект не обов'язково виділяється в окремий бізнес (зі створенням проектною компанією), що не відповідає світовому досвіду проектного фінансування. Наприклад, проекти розширення діючого виробництва здебільшого не можуть бути відокремлені від основного бізнесу їх ініціаторів, а тому виникають сумніви щодо можливості їх реалізації, як це пропонують НАДРА БАНК, ВАВ БАНК, УКРЕКСІМ-БАНК, АЛЬФА-БАНК, на класичних принципах проектного фінансування.

Спостерігаються й інші невідповідності базовим ознакам проектного фінансування, зокрема ототожнення його з інвестиційним кредитом, в якому забезпеченням кредиту слугує не проект, а бізнес-діяльність ініціатора проекту (УКРЕКСІМ-БАНК, КРЕДИТ-ПРОМБАНК).

Таким чином, проектне фінансування інвестиційної діяльності підприємств у «чистій», класичній формі (без регресу або з обмеженим регресом) в українській практиці практично не використовується. У найбільш наближеному варіанті до класичного проектного фінансування серед банків України таку послугу пропонують Сведбанк, «Надра Банк», «ОТР Банк», UniCredit, Укрексімбанк та Укрсоцбанк [7].

Таблиця 1

Підходи українських банків до тлумачення проектного фінансування

Банк	Визначення проектного фінансування та проекти підприємств, що потенційно можуть фінансуватися шляхом проектного фінансування в конкретному банку
УКРСОЦБАНК	Технологія розширення бізнесу, що дає змогу втілити в життя новий напрям бізнесу, досягти ефекту синергії, надати компанії нового імпульсу розвитку. У забезпечення приймаються активи, що створюються упродовж реалізації проекту. Банк фінансує проекти, які здатні генерувати у майбутньому достатній грошовий потік для обслуговування боргу та досягнення мети проекту. Зокрема, проекти придбання земельних ділянок, будівництво, ремонт та реконструкцію, придбання обладнання, формування обігових коштів та інше.
НАДРА БАНК	Довгостроковий кредит для придбання основних засобів, збільшення обігового капіталу, при яким основне джерело погашення – це приплив коштів, у результаті реалізації впроваджуваного проекту. Банк фінансує проекти реконструкції або модернізації діючого чи нового виробництва продукції (надання послуг); придбання або будівництво нерухомості; придбання транспорту, устаткування або сільськогосподарської техніки; комплексне фінансування довгострокових інвестиційних проектів для досягнення стратегічних цілей.
РАЙФФАЙЗЕН БАНК АВАЛЬ	Фінансування інвестиційних проектів, при якому банк здебільшого бере до уваги майбутній грошовий потік, що генеруватиметься безпосередньо проектом, як джерело погашення кредитної заборгованості.
ОТР БАНК	Фінансування інвестиційних проектів за умов: розмежування ризиків між акціонерами та банком; джерело повернення кредитних коштів – грошовий потік, який генерується активом проекту; позичальником може виступати компанія, затверджена спонсорами проекту для реалізації, розвитку та володіння активом проекту.
VAB БАНК	Організація фінансування позичальника для реалізації певного інвестиційного проекту, у тому числі шляхом кредитування й/або використання інших банківських фінансових інструментів. Банк фінансує проекти придбання нерухомості нежитлового призначення на вторинному ринку; придбання й модернізації основних фондів; виконання будівельних робіт з нового будівництва, розширення, реконструкції, капітального ремонту нерухомого майна; придбання земельних ділянок під інвестиційний проект; поповнення запасу обігових коштів та ін.
КРЕДИТ-ПРОМБАНК	Залучення в проект коштів, джерелом повернення яких є планований грошовий потік проекту. Джерелом погашення кредиту, як правило, є загальна бізнес-діяльність клієнта. Банк фінансує середньо- та довгострокові проекти промислової енергоефективності за програмою ЄБРР, Світового банку, середньо- та довгострокове фінансування постачачів під забезпечення експортних кредитних агентств, проекти фінансування інвестиційних витрат і оборотного капіталу.
СВЕДБАНК	Фінансування довгострокових інвестиційних проектів, спрямованих на розвиток діючих і створення нових виробництв.
УКРЕКСІМ-БАНК	Різновид інвестиційного кредиту; є пріоритетним напрямом кредитування для банку. Довгостроковий кредит, умовами якого передбачено погашення кредиту за рахунок притоку коштів, отриманих за рахунок впровадження проекту.
АЛЬФА-БАНК	Банк фінансує проекти модернізації або реконструкції діючого виробництва продукції (надання послуг), організації виробництва нової продукції (надання послуг), довгострокові інвестиційні проекти.
АЛЬФА-БАНК	Фінансування підприємств на тривалі строки для модернізації або придбання основних фондів.

Джерело: складено автором за даними [9 – 17].

Варто відзначити, що багато російських банків, як і українські, також далекі від класичного розуміння сутності проектного фінансування. Зокрема, російські банки, як і українські, під назвою «проектне фінансування» надають підприємствам зовсім різний, іноді далекий від проектного фінансування спектр фінансових послуг: послуги, пов'язані з розробкою та здійсненням інвестиційного проекту; інвестиційний кредит (під заставу устаткування, нерухомості, акцій; гарантії, поручительства та ін.). Також прослідковуються інші невідповідності основним характеристикам проектного фінансування (у ролі ініціатора проекту й позичальника виступає одна юридична особа, облік коштів ведеться на балансі позичальника та ін.) [3].

Незважаючи на відсутність однаковості щодо визначення сутності проектного фінансування в Україні, застосування проектного фінансування українськими компаніями є перспективним, особливо у таких випадках [19]:

- проекти масштабного розширення компанії. Якщо компанія має досвід успішної реалізації бізнесу, має чітку стратегію розвитку проекту, а її проект спрямований на розширення ринкової частки, впровадження нових послуг або продуктів; якщо вона має високий рівень позичкових коштів у своїх пасивах, варто реалізувати такий проект як новий бізнес на засадах проектного фінансування;
- проекти, які стосуються основного бізнесу компанії, є непрофільними. Включення такого проекту до складу основного бізнесу є надзвичайно ризиковим і може загрожувати фінансовій стабільності компанії у цілому. Проектне фінансування передбачатиме виділення нового проекту у нову проектну компанію, що вирішить зазначені проблеми;
- структурно складні (за обсягами або тривалістю) проекти.

У світовій практиці проектно фінансування найчастіше застосовується підприємствами в енергетиці, видобутку корисних копалин, транспортній інфраструктурі, телекомунікаціях. Тобто в масштабних проектах, пов'язаних з високими технічними, економічними й політичними ризиками. В Україні ж банки методом проектного фінансування переважно фінансують інвестиційну діяльність підприємств у будівництві комерційної нерухомості, проекти переробної харчової промисловості, телекомунікаційної галузі [8], масштабні операції фінансового лізингу [18].

Найбільшого поширення в Україні проектно фінансування набуло у сфері нерухомості. За оцінками фахівців «Укргазбанку», у 2006 р. у сфері будівництва близько 90% кредитних ресурсів у проекти надавалися на засадах проектного фінансування, причому найбільша частка проектного фінансування спрямовувалася в найбільш доходну сферу ринку нерухомості – житлове будівництво [18]. За деякими оцінками, обсяги вкладень у цю сферу з боку банків за 11 місяців 2006 р. досягли 2,5 млрд. доларів США [18]. Більшість сегментів ринку нерухомості України у 2005–2007 рр. знаходились у фазі росту та мали високу прибутковість, що сприяло проникненню на них банківського проектного фінансування.

У 2007 р. вітчизняні фахівці стверджували, що залучити кредиторів на умовах проектного фінансування у свої проекти можуть компанії з річними оборотами понад 5 млн. доларів США та хоча б рік працюють беззбитково. Банки, що на той час працювали на ринку, готові були брати участь у проектах, що вимагають мінімум 1–1,5 млн.доларів США позичкових коштів. Зазвичай один вітчизняний банк вкладав у проект до 50 млн.доларів США.Вартість кредитних ресурсів залежить від ризиків і строків проектів і звичайно є плаваючою (річна ставка LIBOR плюс 6–7 процентних пунктів). Зокрема, вартість проектного фінансування в Україні у 2007 р. досягала 13% річних [8].

Одним із шляхів залучення коштів у діяльність вітчизняних підприємств, що також порівняно активно почав розвиватись в Україні, стало проектно фінансування за допомогою експортно-кредитних агенцій (експортні кредити під страхове покриття експортно-кредитної агенції країни-експортера). Серед українських банків, які пропонують послуги проектного фінансування через експортно-кредитні агенції Німеччини, США, Швеції, Данії, Франції, Італії, Канади, Угорщини, Китаю – ПАТ «Райффайзенбанк Аваль», ВАТ «Державний

експортно-імпортний банк України», АКБ «ТАС-Комерцбанк», АКІБ «УкрСиббанк», Промінвестбанк та ін.[20].

Досліджуючи розвиток проектного фінансування в Україні ми зіштовхнулися з важливою проблемою – практично відсутністю будь-якої достовірної інформації про проекти, що реалізуються в Україні. Ситуація зворотня порівняно зі світовою практикою. Так, за кордоном фінансові інститути та підприємства-ініціатори проектів активно розкривають інформацію про здійснювані ними проекти, оскільки це підвищує їх репутацію, створює позитивну кредитну історію підприємств. Існують спеціалізовані журнали з проектного фінансування, в яких висвітлюються події у сфері проектного фінансування, у тому числі й детальна інформація про проекти, їх фінансування, учасників та ін. В Україні – навпаки, ні банки, ні підприємства таку інформацію розповсюджувати не бажають, що ще раз нагадує про інформаційну закритість, непрозорість українського бізнесу.

В Україні учасники проектного фінансування у процесі своєї діяльності зустрічаються з великою кількістю різних проблем, які виникають внаслідок складності й множинності економічних і правових відносин між учасниками проекту, чутливості проекту до змін навколишнього економічного, політичного й правового середовища. Зокрема, істотно заважають активному розвитку проектного фінансування в Україні відсутність взаєморозуміння в підходах до реалізації інвестиційних проектів між інвестором і підприємством; відсутність досвіду постановки успішного бізнесу, власних коштів і забезпечення, завищені очікування ініціаторів проекту [18]. На нашу думку, до вказаних перешкод слід додати такі: відсутність нормативно-правового забезпечення здійснення проектного фінансування, невелика кількість інвестиційно-привабливих проектів та кредитоспроможних досвідчених спонсорів; неготовність внаслідок об'єктивних (складність отримання різних дозволів для реалізації проекту, бюрократизованість державних органів влади) та суб'єктивних (небажання ініціаторів проекту здійснювати за свій рахунок комплексні передінвестиційні дослідження проекту) чинників повного пакету документів, що їх вимагають потенційні кредитори; небажання ініціаторів проектів підпадати під жорсткий контроль кредиторів та допускати їх до управління проектом.

Нині, коли проектне фінансування як потужний фактор активізації інвестиційної діяльності підприємств в Україні тільки робить перші кроки поряд з багатьма іншими інструментами фінансування розвитку вітчизняного бізнесу, якісне застосування цієї технології фінансування вимагає створення відповідного середовища – набору тих інститутів-учасників проектного фінансування, які будуть покликані знайти й провести по всіх етапах реалізації якісну бізнес-ідею. Експерти вітчизняного банку «Укрсоцбанк» відзначають, що таке середовище повинне містити [19]:

- інститути пошуку й відбору проектів за географічною та галузевою ознаками. Переважна більшість досить перспективних проектів в Україні не реалізуються тому, що ініціатори не змогли вийти зі своєю ідеєю на організації, здатні допомогти її реалізувати;
- інститути оцінки ефективності проектів. Середні й невеликі за розміром компанії не здатні самостійно провести потрібну детальну оцінку проекту;
- інститути фінансування проектів. Основний їх елемент – банки, уже почали фінансувати реалізацію проектів за технологію проектного фінансування. У той самий час залишається низькою у сфері проектного фінансування активність інвестиційних організацій, страхових компаній.

За результатами дослідження проектного фінансування як потужного каталізатора розвитку інвестиційної діяльності підприємств в Україні доходимо таких висновків:

1. Вдалий зарубіжний досвід проектного фінансування викликав зацікавленість і вітчизняного корпоративного та банківського секторів у розвитку проектного фінансування в Україні, а тому у 2006–2008рр. банківське проектне фінансування як сегмент вітчизняного фінансового ринку почало активно розвиватися. Найбільш динамічно в Україні ринок проектного фінансування розвивався у сфері нерухомості, що було спричинене загальним

піднесенням ринку нерухомості, високою прибутковістю проектів цього ринку, дефіцитом коштів у забудовників, ростом ринку цінних паперів.

2. Здійснений аналіз підходів українських банків до розуміння сутності проектного фінансування засвідчив, що у більшості випадків має місце невідповідність вітчизняного проектного фінансування його «класичній» формі, що набула поширення у зарубіжній практиці. Наразі проектне фінансування у «чистій», класичній формі (без регресу або з обмеженим регресом) в українській практиці практично не використовується, а той проєкт, що банки пропонують підприємствам під назвою «проектне фінансування», найчастіше за своєю сутністю не є проектним фінансуванням, оскільки не відповідає його базовим ознакам.

3. Відхід від класичного розуміння сутності проектного фінансування та його базових ознак характерний не лише для вітчизняного банківського бізнесу, а й фінансової науки. У контексті критичного аналізу вітчизняної економічної літератури, пропонується розрізняти три види проектного фінансування: проектне фінансування без права регресу на спонсорів проекту, проектне фінансування з обмеженим регресом на спонсорів проекту; проектне фінансування з повним регресом на спонсорів проекту, тобто як ознаку класифікації обирати регрес на спонсорів проекту, а не на позичальників, як пропонується у вітчизняній економічній літературі. Крім того, вважаємо, що проектне фінансування, яке побудоване на принципах повного регресу на спонсорів проекту, лише умовно можна відносити до проектного фінансування, адже такий механізм фінансування власне не є проектним фінансуванням та являє собою традиційну схему фінансування діяльності підприємства.

4. За умов кризи вітчизняні банки практично припинили проектне фінансування інвестиційних проектів вітчизняних підприємств. Проте, незважаючи на обмежену доступність проектного фінансування за нинішніх умов, все ж відзначимо його перспективність та актуальність для українських підприємств. По-перше, принципи проектного фінансування, його механізми управління ризиками можуть з успіхом бути використані при реалізації будь-якого великого інвестиційного проекту підприємства. По-друге, нині проектне фінансування може бути використане для реалізації великомасштабних інвестиційних проектів національного та регіонального значення за підтримки держави, причому підтримка держави не обов'язково має полягати у наданні фінансових ресурсів підприємству – роль держави, насамперед, має втілюватися у мінімізації впливу політичних ризиків на результати впровадження того чи іншого проекту.

Література:

1. Bruce Comer. Project Finance Teaching Note The Wharton School. – FNCE 208/73, 1996. – 22 p. – P.3.
2. Баринов А.Э. Об актуальных проблемах и особенностях международного финансирования инвестиционных проектов [Электронный ресурс] // Проблемы современной экономики. Евразийский международный научно-аналитический журнал. – 2007. – № 4 (24), – Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/number.php3?bnumber=24>
3. Степанова В.С. Формирование системы проектного финансирования коммерческими банками специальность 08.00.10 – «Финансы, денежное обращение и кредит»: дис. на соискание учён. степени кандидата экономических наук. Хабаровская государственная академия экономики и права / В.С. Степанова – Хабаровск, 2004. – 199с. – С.88.
4. Йескомб Э. Р. Принципы проектного финансирования. Principles of Project Finance / И.В. Васильевская (пер.с англ.). – М.; СПб.: Вершина, 2008. – 481с.
5. Пересада А.А. Проектне фінансування: підруч. / А.А. Пересада, Т.В. Майорова, О.О. Ляхова. – К.: КНЕУ, 2005. – 736 с.
6. Гуляева Л.П. Банківське проектне фінансування інвестиційних проектів у забезпеченні розвитку національної економіки // Вісник Львівської комерційної академії/ [ред.кол.: Г.І.Башнянин, В.В.Апопій, О.Д.Вовчак та ін.]. – Львів: Вид-во Львів. комерц. акад., 2009. – Вип.32. – 228 с. – С.63-68.
7. Кутецкая Д. Источник питания [Электронный ресурс] // Газета «Бизнес». – 2009. – №9 (940) // www.business.ua
8. Деньги в проекте [Электронный ресурс] // Экономика и финансы / Эксперт. Украинский деловой журнал // №35 (131) 10 сентября. 2007. – Режим доступа: <http://expert.ua/articles/9/0/4341/>

9. ПАТ «УКРСОЦБАНК» // http://www.ukrsotsbank.com/business/business_financing/project_financing/
10. ВАТ КБ «Надра» // <http://www.nadra.com.ua/rus/corporate/finance/finance-proj>
11. Публічне акціонерне товариство «Райффайзен Банк Аваль» // http://www.aval.ua/corporate/finbzn/invest_fin/projectfin/
12. АТ «ОТП Банк» // http://www.otpbank.com.ua/uab/corp/big_corporate/projfinukr/
13. ВАВ Банк // http://www.vab.ua/rus/corporate/loans/current_projects/
14. Публічне акціонерне товариство «Кредитпромбанк» // <http://kreditprombank.com.ua/corporate/financing/project>
15. Публічне акціонерне товариство «Сведбанк» // <http://www.swedbank.ua/index.php?cat=466>
16. ВАТ «Укрексімбанк» <http://www.eximb.com/ukr/corporate/loans/investment/>
17. Публічне акціонерне товариство «Альфа-Банк» // <http://www.alfabank.com.ua/corporate/financing>
18. Шокал В. Проектное финансирование – идеи ваши, деньги наши / В. Шокал // Property Times. Профессионально о недвижимости. – №7 (156), 26 февраля–4 марта 2007 г. – С.8.
19. Жуковская В. Финансирование под ключ [Электронный ресурс] // Журнал «Компаньон», Информационное агентство ИАЦ «ЛИГА». – 2004. – N 23, 9-15 июня 2006. – Режим доступа: <http://www.liga.net/smi/show.html?id=194651>
20. Дубров А.М. Узагальнення досвіду комерційних банків України з проектного фінансування [Електронний ресурс] // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Інвестиційні пріоритети епохи глобалізації: вплив на національну економіку і окремий бізнес» (14-15 февр. 2008 г.). – Режим доступа: http://www.confcontact.com/2008febr/4_dubrov.htm
21. Проектне фінансування [Електронний ресурс] // КОНТРАКТИ. Український діловий тижневик. – Квітень 2003. – № 15. – Режим доступа: <http://kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/2003/15/22.html>.

Гуляева Л.П. Активизация инвестиционной деятельности отечественных предприятий посредством механизма проектного финансирования. *В статье исследуются современные тенденции развития рынка банковского проектного финансирования Украины и его роль в обеспечении инвестиционной деятельности отечественных предприятий. Проанализированы подходы украинских банков и ученых к трактованию экономической сущности проектного финансирования. Акцентируется внимание на весомом потенциале проектного финансирования в активизации инвестиционной деятельности отечественных предприятий.*

Ключевые слова: *инвестиционная деятельность предприятия, проектное финансирование, рынок банковского проектного финансирования.*

Huliayeva L.P. Activation of domestic enterprises' investment activities through the mechanism of project financing. *In the article modern tendencies of the bank project financing in Ukraine are investigated. Approaches of the Ukrainian banks and scientists to the interpretation of economic essence of the project financing are analysed. The author focuses attention on powerful potential of project financing in improvement of investment processes in the economy of Ukraine.*

Key words: *investment activities of enterprises, project financing, market of bank project financing.*

УДК 330.59-047.58

Короткевич А.И.,

канд. экон. наук, доцент кафедры финансов,

Лапко Б.В.,

канд. физ.-матем. наук,

Короткевич Л.М.,

канд. экон. наук; доцент МИТСО ГФ УО ФГБ

Разработка модели формирования уровня и качества жизни

В статье разработана методика определения факторов, характеризующих уровень и качество жизни. Предлагаемая методика, с одной стороны, имеет иерархическую структуру, получаемую в результате декомпозиции выделенных факторов, с другой, выделенные факторы имеют количественную оценку. На основе проведенной классификации и определения зависимостей между показателями и экономическими факторами разработана модель, позволяющая выразить зависимость уровня и качества жизни от исследуемых факторов, рассмотрены свойства предлагаемой модели.

Ключевые слова: *уровень и качество жизни, социально-экономическое развитие, продолжительность жизни, модель уровня и качества жизни, факторы уровня и качества жизни.*

Реализуя социально-экономическую политику, любая цивилизованная страна в качестве основного критерия эффективности своего развития определяет уровень и качество жизни человека. Это утверждение справедливо и в отношении стран постсоветского пространства. Однако, как показывают исследования и практика государственного регулирования, в том числе в Республике Беларусь, сегодня по-прежнему нет четкого представления о том, какими факторами определяются уровень и качество жизни человека, каким образом эти факторы измеряются, отсутствуют адекватные модели формирования уровня и качества жизни человека, и, как следствие, отсутствуют системные и комплексные управленческие воздействия, обеспечивающие достижение стратегической цели социально-экономического развития – повышения уровня и качества жизни населения страны.

Существует достаточно большое количество интегральных показателей для сравнения уровня и качества жизни в разных странах. Каждый из таких показателей вычисляется на основе группы частных показателей. Основным недостатком большинства из этих показателей является преувеличенное внимание к роли ВВП (ВНП) и к такому показателю как ВВП на одного жителя страны. При этом не учитывается, что ВВП является не прямым, а косвенным фактором, определяющим уровень и качество жизни, и не всегда рост ВВП влечет за собой их повышение. Придание главенствующего значения ВВП часто мотивируется тем, что его увеличение обычно означает не только увеличения производства, но и повышение занятости населения и, следовательно, увеличение дохода на душу населения. Но и рост объемов производства и повышение занятости являются лишь косвенными показателями, которые при определенных условиях могут не только не улучшать, но и ухудшать качество жизни (например, за счет ухудшения экологической обстановки). Подтверждением этого тезиса является анализ продолжительности жизни в наиболее экономически развитых странах. Так, наибольший уровень ВНП на душу населения по паритету покупательской способности в этих странах у США, в то же время как по одному из основных интегральных показателей уровня и качества жизни человека –

продолжительности жизни, США занимают одну из последних позиций в десятке наиболее экономически развитых стран мира [1].

Еще более красноречива ситуация в Республике Беларусь, где эффективность функционирования народного хозяйства страны, эффективность управления экономикой не может, по нашему мнению, оцениваться сегодня только на основе показателей, характеризующих валовые приросты (ВВП, промышленной продукции и т.д.). Подобный подход не позволяет рассматривать народное хозяйство республики, находящееся на этапе трансформации, с точки зрения системы жизнеобеспечения человека. Это связано, прежде всего, со спецификой государственного управления экономикой Республики Беларусь, предполагающего директивное доведение до субъектов хозяйствования темпов роста объемов производства продукции, оказания услуг и т.п., безотносительно от того, каковы конъюнктура рынка, спрос на продукцию и услуги, его структура и прочее. Как следствие, организации вынуждены «гнать вал», а потом заниматься проблемами его реализации. Все это сказывается, с одной стороны, на финансовом состоянии субъектов хозяйствования, с другой, структура производства не соответствует структуре потребления, и как следствие, экономический рост имеет низкое качество и не обеспечивает формирования полноценных условий для повышения уровня и качества жизни белорусского народа и в связи с этим Беларусь занимает четвертое место в мире по количеству суицидов. Сейчас в стране на 100 тыс. населения приходится 28,8 самоубийства. Согласно же анализу Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), государство относится к странам с высоким уровнем суицидов, если этот показатель выше 20 случаев. По-прежнему остается острой проблема пьянства. Сегодня в Беларуси употребление алкоголя на одного жителя составляет 12 л. в год. По данным все той же ВОЗ, при употреблении 8 л алкоголя на душу населения начинается деградация нации. В прошлом, 2010 г. население страны уменьшилось на 55 тыс. человек. А по данным переписи населения Республики Беларусь 2009 г. за период с 1999 по 2009 г. население страны уменьшилось на полмиллиона человек. Ученые НАН Беларуси подсчитали, если к 2050 г. такая тенденция сохранится, то на территории нашей страны будет жить другой народ [1; 2].

Таким образом, все это обуславливает необходимость комплексного использования для оценки эффективности функционирования народного хозяйства показателей, характеризующих уровень и качество жизни.

Мы предлагаем построить модель уровня и качества жизни, используя прямые показатели уровня и качества жизни. При выборе будем руководствоваться западноевропейской системой жизненных ценностей, в основном сложившейся во второй половине XX в. Эта система нашла документальное отражение в ряде национальных и международных документов. Однако это не означает, что большинство населения западноевропейских стран в одинаковой степени придерживается представленной системы ценностей.

Основными показателями уровня и качества жизни мы считаем такие: 1. Продолжительность жизни. 2. Состояние здоровья. 3. Удовлетворенность окружающей средой. 3.1. Удовлетворенность работой. 3.2. Удовлетворенность человеческим окружением (друзья, коллеги, члены семьи, начальство, социальное окружение). 3.3. Удовлетворенность природной средой. 3.4. Удовлетворенность интеллектуальным окружением. 4. Степень свободы. 4.1. Свобода выражения своих взглядов и мнений. 4.2. Степень доступности информации. 4.3. Свобода передвижения. 4.4. Свобода выбора жизненных альтернатив. 5. Возможность самовыражения. 6. Количество свободного времени. 7. Качество свободного времени. 8. Материальная обеспеченность (МО). 9. Безопасность. 9.1. Защищенность от криминальных преступлений. 9.2. Социальная защищенность. 9.3. Экологическая защищенность. 9.4. Правовая защищенность.

Теперь на основе этой системы показателей выберем социально-экономические факторы, определяющие значения этих показателей. Для этого необходимо провести декомпозицию некоторых из приведенных показателей на показатели следующего уровня. Конкретизируем, какие же показатели определяют продолжительность жизни и состояние здоровья. Основываясь на результатах многочисленных социологических и медицинских

исследований, можно выделить причины, от которых зависят эти два показателя: А. Уровень экологического состояния окружающей среды В. Психологическое состояние гражданина. С. Уровень развития здравоохранения. D. Доступность медицинских услуг. Е. Сбалансированное питание. F. Здоровый образ жизни. G. Наследственность. H. Уровень интеллектуального развития человека. I. Общий уровень культуры в стране. J. Уровень наук о человеке и окружающей среде. K. Удовлетворенность человека (работой; человеческим окружением (друзья, коллеги, члены семьи, начальство); природной средой; удовлетворенность интеллектуальным окружением. I. Возможность самовыражения. M. Степень свободы. N. Уровень развития науки.

Как видим, часть этих причин (выделены в тексте) совпадает с уже перечисленными ранее показателями уровня и качества жизни. Это означает, что такие показатели определяют уровень и качество жизни не только непосредственно, но и опосредовано.

Рассмотрим роль некоторых показателей подробнее.

Интеллектуальное развитие (ИР) само по себе способствует сохранению здоровья в зрелом возрасте, но также позволяет человеку правильно оценивать результаты воздействия на здоровье своих действий, позволяет ориентироваться в советах врачей и в выборе лекарств, диет, пищевых продуктов, физических упражнений. Кроме того, оно делает жизнь разнообразнее, позволяет объективно оценивать действия других людей и органов управления, и, в случае несогласия, выбирать оптимальный способ противодействия. Заметим, что уровень интеллектуального развития определяется уровнем культуры в стране (включая воспитание), уровнем образования, уровнем развития науки и доступностью культурных ценностей. Поэтому в модели вместо уровня ИР будем рассматривать определяющие его вышеперечисленные показатели.

Общий уровень культуры в стране помогает уменьшить вероятность эпидемий, пищевых отравлений, заразных заболеваний и подобных событий, вызываемых часто отсутствием у людей элементарных санитарных навыков или отсутствия понимания опасности нарушений санитарных правил (особенно со стороны персонала торговых точек, предприятий общепита, медицинских учреждений и т.п.). Высокий общий уровень культуры создает благоприятное окружение позволяет эффективно противодействовать ошибочным действиям органов управления.

Возможность самовыражения играет большую и сложную роль в психологическом состоянии человека. Именно способность к определенным видам деятельности, совмещенная с возможностью реализации этой способности, позволяет совершать открытия, создавать произведения искусства, реализовывать экономические проекты.

Достаточный уровень свободы, совмещенный с высоким культурным уровнем, способствует развитию демократических форм правления, свободе реализации способностей каждого гражданина, а, следовательно, развитию экономики, росту производительности труда и, как следствие, росту материальной обеспеченности.

Теперь рассмотрим экономические факторы, от которых зависит значение приведенных показателей.

Первый из этих факторов *материальная обеспеченность каждого гражданина* (x_1) страны. Она важна не столько сама по себе, сколько как фактор, определяющий показатели: 4.2-4.4, 5-8, 9.1, 9.3, 9.4, B, D, L, F, G, H. Это не означает, что это единственный фактор, от которого зависят эти показатели.

Следующий фактор – уровень социальных услуг (x_2). Он определяет показатели 3.3, 4.3, 5, 7, 8, 9, B, D, E, F, H, I.

Кроме этого, перечислим следующие экономические факторы: затраты на здравоохранение (x_3); затраты на развитие культуры в стране (x_4); затраты на воспитание (x_5); затраты на развитие науки (x_6); затраты на образование (x_7); затраты на обеспечение безопасности (x_8); затраты на охрану природы (x_9).

Соответствующие результаты: Уровень материального обеспечения. Уровень социальных услуг. Уровень здравоохранения. Уровень развития культуры в стране. Уровень

воспитания. Уровень развития науки. Уровень образования. Уровень обеспечения безопасности. Уровень охраны природы.

Соответствующие критерии: Оптимальный уровень материального обеспечения. Оптимальный уровень социальных услуг. Оптимальный уровень затрат на здравоохранение. Оптимальный уровень затрат на развитие культуры в стране. Оптимальный уровень затрат на воспитание. Оптимальный уровень затрат на развитие науки. Оптимальный уровень затрат на образование. Оптимальный уровень затрат на обеспечение безопасности. Оптимальный уровень затрат на охрану природы.

В этой части мы ограничимся рассмотрением этих экономических факторов. Заметим, что они в свою очередь зависят от других показателей. Например, материальная обеспеченность определяется следующими факторами: Размер дохода на душу населения. Уровень социальных благ. Степень доступности материальных благ. Средний размер дохода населения. Стереотипы материальной обеспеченности. Уровень интеллектуального развития.

Такие факторы следующего уровня мы будем рассматривать во второй части нашего исследования, а сейчас ограничимся вышеприведенными девятью.

Для того чтобы можно было использовать эти факторы в построении различных моделей формирования уровня и качества жизни, необходимо определить, каким образом можно измерять вышеуказанные уровни.

Определим уровень материального обеспечения на душу населения (Nx_1) следующим образом (формула 1):

$$N_1 = \frac{D + CY90\% - D10\%}{CH90\%}, \quad (1)$$

где D – это совокупный объем доходов населения за период;

$D10\%$ – это доходы 10% процентов населения, относящихся к самой обеспеченной части по шкале доходов. В приведенной формуле исключаются доходы самой богатой части населения. Это объясняется тем, что в большинстве стран эти доходы превышают в несколько раз доходы других групп населения и их включение в расчет средней величины исказит действительное положение большей части населения;

$CY90\%$ (объем социальных услуг) – 90% расходов государства на социальные услуги населению за период;

$CH90\%$ – 90% численности населения, проживающего в стране.

Уровень социальных услуг (Nx_2) = Расходы государства на социальные услуги населению за период в расчете на душу населения.

Следующие уровни определяются исходя из цели, ради которой образованы соответствующие социальные институты. Мы отказываемся от определения уровня развития социальных институтов, исходя из косвенных величин. Например, довольно часто уровень развития здравоохранения определяется путем расчета числа врачей и числа койко-мест на 100 тыс. человек. Но эта методика приводит к парадоксальным результатам, что показывают данные приводимой ниже таблицы.

Таблица

Отдельные показатели уровня и качества жизни [3]

Показатели	Республика Беларусь	Украина	Российская Федерация	Польша	Швеция
1. Ожидаемая продолжительность жизни при рождении, лет					
1.1. Мужчины	64,7	62,5	61,8	71,3	79,2
1.2. Женщины	76,4	74,3	74,2	80,0	83,3
3. Коэффициент младенческой смертности (число детей, умерших в возрасте до 1 года, на 1000 родившихся)	4,7	9,4	8,1	5,6	2,5
4. Число врачей на 100 тыс. человек	511	491	501	243	333
5. Число койко-мест на 100 тыс. человек	1107	940	970	487	359

Более подробный анализ с более представительными выборками показывает, что число врачей и больничных коек сказывается на продолжительности жизни и других показателей здоровья только до определенного уровня (300 и 400 соответственно) который в Республике Беларусь давно пройден и актуален лишь для стран с очень низким уровнем здравоохранения.

Поэтому предлагается для оценки уровня развития любого социального, государственного, экономического института использовать степень достижения целей, для которых созданы эти институты, а не косвенные показатели говорящие, например, лишь о степени развития их материальной базы.

Уровень здравоохранения определим исходя из того, что наиболее объемлемой основной целью является достижение близкой к предельной продолжительности жизни (формула 2):

$$Nx_3 = \frac{Lv}{Lv \max}, \quad (2)$$

где Lv – ожидаемая продолжительность жизни в стране;

$Lv \max$ – эталонная продолжительность жизни.

В качестве эталонной предлагается выбрать максимальную среднюю продолжительность жизни из всего списка стран.

$Nx_4 = f$ (уровень преступлений против человека (включая хулиганство), уровень наркомании, уровень алкоголизма, посещаемость концертных залов, театров, художественных салонов, музеев, число таких культурных заведений, относительные объемы продаж отечественной литературы, относительная посещаемость отечественных кинофильмов, относительный состав программ отечественных и закупаемых телевизионных каналов).

$Nx_5 = f$ (уровень детской преступности, охват кружками, клубами, секциями, тиражи детской литературы, детский кинематограф, телепередачи для детей).

$Nx_6 = f$ (средняя цитируемость одного научного сотрудника в стране/средняя цитируемость одного научного сотрудника в стране эталоне; цитируемость за рубежом; среднее количество престижных премий, публикаций в иностранных журналах на одного научного сотрудника в стране/в стране эталоне; среднее количество общепризнанных открытий на одного научного сотрудника в стране/в стране эталоне; среднее количество новых технологий на одного научного сотрудника в стране/в стране эталоне). За эталон следует принимать страну с общепризнанным высоким уровнем науки и с численностью населения близкой (не большей) к численности населения в Республике Беларусь.

При определении уровня образования также следует отказаться от таких косвенных показателей как продолжительность обучения, число лиц, имеющих высшее и среднее образование, число студентов и т.п., поскольку переход к платному образованию в странах СНГ и другие неоправданные реформы образования сильно снизили общий уровень образования и повысили выпуск невостребованных специалистов. Предлагаемый показатель учитывает лишь основную цель высшего образования – подготовка специалистов, способных обеспечить развитие науки, развитие технологий, повышение производительности труда, обеспечить оптимальное управление экономическими объектами и экономикой страны.

$Nx_7 = f$ (производительность труда в стране/аналогичный показатель в стране эталоне; энергопотребление в стране/в стране эталоне; число национальных инновационных технологий и товаров в стране/в стране эталоне; средняя цитируемость одного выпускника или преподавателя национального ВУЗа/в стране эталоне; среднее количество престижных премий, публикаций на одного выпускника или преподавателя национального ВУЗа/в стране эталоне; среднее количество общепризнанных открытий на одного выпускника или преподавателя национального ВУЗа /в стране эталоне; среднее количество новых технологий на одного выпускника или преподавателя национального ВУЗа /в стране эталоне).

эталоне; средняя цитируемость преподавателей; число репетиторов; число обучающихся иностранцев/число обучающихся за рубежом соотечественников).

Nx_8 = Число преступлений на одного гражданина в стране/в стране эталоне.

Nx_9 = Превышение нормативов в стране-эталоне/превышение нормативов в стране.

На основе проведенной классификации и определения зависимостей между показателями и экономическими факторами рассмотрим свойства модели, позволяющей выразить зависимость уровня и качества жизни от исследуемых факторов (формула 3):

$$QV = QV(x_1, x_2, \dots, x_9) \quad (3)$$

В этой модели мы будем находить зависимость изменений показателей 1–9 от изменений уровня показателей x_1, x_2 и от затрат на показатели x_3 – x_9 .

Вначале рассмотрим качественную картину этих зависимостей на основании анализа статистических данных.

1. В рассматриваемую модель не входит явным образом время. Следовательно, эта модель имеет вид законов сохранения, т. е. она не показывает динамику процессов, а лишь связывает входные и выходные данные. Но тем не менее время присутствует в этой модели, так как и уровень показателей и затраты на изменение этого уровня распределены во времени. Уровень науки или образования, уровень культуры и других факторов зависит не только от размеров затрат на них в этом году, но и в предыдущие периоды. Прекращения финансирования каких либо отраслей науки, медицины или образования на какой-то период ведет к их деградации. Излишнее финансирование не ведет к повышению уровня, а лишь омертвляет средства. Поэтому затраты входят в модель не только как $x_i(t)_{\text{тек}}$ (где t – текущий момент времени), но и в интегральном виде (формула 4):

$$x_{i\text{инт}}(t) = \int_{t_0}^t x_{i\text{действ}}(t) dt \quad (4)$$

где $x_{i\text{действ}}(t) = \min(x_{i\text{достат}}, x_{i\text{тек}}(t) - x_{i\text{необх}})$;

$x_{i\text{достат}}(t)$ – максимальное количество средств, которые можно освоить в период t ;

$x_{i\text{необх}}(t)$ – минимальный объем средств, необходимый для сохранения существующего уровня.

2. Повышение уровня показателя x_1 после определенного уровня перестает влиять на показатели 1–9. Назовем этот уровень уровнем насыщения – QS_1 . Уровень насыщения определяется, в основном, уровнем культуры, уровнем интеллектуального развития и стереотипами общественного сознания и поведения. Более подробно этот уровень насыщения анализируется во второй части.

3. Уровень социальных услуг x_2 в целом не имеет уровня насыщения, хотя чрезмерное увеличение уровня некоторых социальных благ (например, увеличение пособия по безработице свыше определенного размера) может снизить качество социального окружения и значительно ухудшить уровень воспитания.

4. Затраты на здравоохранение должны осуществляться с целью выплаты зарплат медицинскому персоналу, поддержания существующего уровня здравоохранения, улучшения качества медицинского обслуживания, с целью внедрения новых медицинских технологий и производства новых медицинских препаратов. Уровни насыщения могут существовать в затратах на увеличение количества медицинских учреждений, количества врачей, развитии определенных направлений медицины и т.п. При застое в медицинских науках вполне может наступить уровень насыщения вложений в развитие медицины. Но при возникновении новых открытий этот уровень насыщения снова поднимается. При расчетах минимального уровня затрат и уровней насыщения в различных направлениях, целесообразно использовать данные по странам с максимальной продолжительностью жизни.

5. Затраты на повышение уровня культуры, культуры, науки, образования не имеют уровня насыщения в целом, но необходимо учитывать, что, например, для поддержания и

повышения уровня науки обязательно следует поддерживать определенный уровень образования. Отсутствие специалистов, по каким либо специальностям, при желании развивать соответствующие отрасли, диктует первоначальное вложение средств в создание (приглашение) соответствующих специалистов в области образования. Отсутствие достаточной подготовки в средних школах делает бессмысленным развитие высшей школы. Может быть достигнут уровень насыщения в отдельных научных направлениях, подготовке специалистов по некоторым специальностям.

6. Затраты на повышение уровня безопасности в первую очередь зависят от уровня воспитания, культуры, уровня материального обеспечения, степени интеллектуального развития и уровня свободы, возможности самовыражения.

7. Уровень затрат на охрану природы зависит, в основном, от уровня развития науки и образования.

На основании вышесказанного зависимость функции QV от факторов x имеющих предел насыщения (например, MO) будем задавать как решения уравнения (формула 5):

$$\frac{XdQV}{dx} = Q_{\max} - QV \quad (5)$$

X – некоторый параметр, смысл которого определим ниже;

Q_{\max} – величина к которой стремится QV , при приближении x к уровню насыщения

Решение этого уравнения будет иметь вид (формула 6):

$$QV = Q_{\max} + (QV_0 - Q_{\max})e^{\frac{-x}{X}} \quad (6)$$

QV_0 – значение QV при начальном значении x .

График этого решения имеет вид, представленный на рисунке.

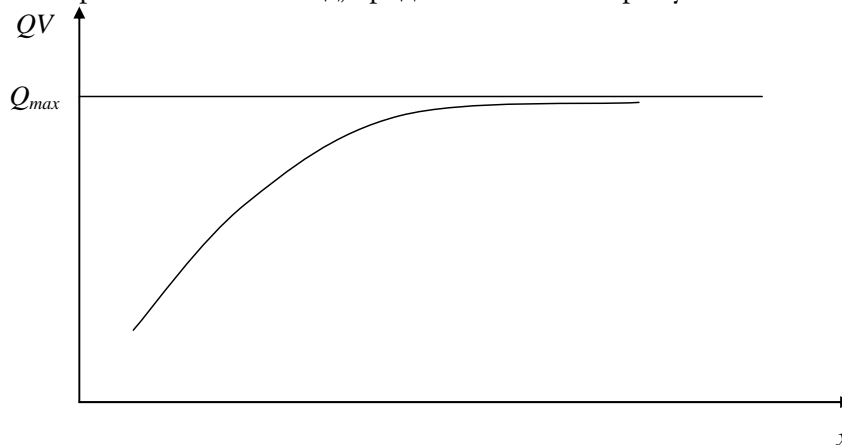

Рисунок. Пример зависимости функции QV от факторов, имеющих предел насыщения

Если мы подставим значение $x = X$, то видно, что X задает значение x , при котором QV примерно на $2/3$ приблизилась к своему предельному значению.

Зависимость QV от факторов x , не имеющих предела насыщения (например, расходы на науку), будем считать линейной (формула 7):

$$QV = ax + b \quad (7)$$

Теперь мы можем выразить зависимость QV от x в виде следующей функции (формула 8):

$$QV(x) = D(MO - MO_{\min}) \left(\sum c_i (Q_{i\max} + (QV_{i0} - Q_{i\max})e^{\frac{-x}{X_i}}) + \sum (a_j x_j + b_j) \right) \quad (8)$$

где D – это ступенчатая функция $D(y)$ равная 1 при $y \geq 0$ и 0 при $y < 0$.

При этом, индекс i пробегает значения тех x , которые имеют предел насыщения, индекс j пробегает значения тех x , которые не имеют предела насыщения.

Для окончательного определения вида функции QV необходимо определить значения коэффициентов a, b, c , значения $MO_{\min}, Q_{i\max}, Q_{i\max}$.

Если рассматривать качество жизни как продукт, а x_i как затраты на его производство, то таким образом определенную функцию можно трактовать как производственную функцию, а ее коэффициенты как технологические коэффициенты. Поэтому при определении этих коэффициентов следует выбирать в качестве источника определения этих коэффициентов, страны с наилучшим уровнем и качеством жизни.

Таким образом, предложенная методика количественного определения факторов, характеризующих уровень и качество жизни, и разработанная на ее основе модель формирования уровня и качества жизни человека, позволяет обоснованно подходить к проектированию организационно-экономических механизмов реализации управления по достижению стратегических целей социально-экономического развития страны.

Литература:

1. Статистический ежегодник Республики Беларусь, 2010.– Минск: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, 2010. – 582 с.
2. Доклад заведующей отделением по формированию здорового образа жизни Могилевского областного центра гигиены, эпидемиологии и общественного здоровья Альбина Самусенко 3 марта в Могилеве на заседании круглого стола по вопросам духовно-нравственного воспитания / <http://news.tut.by/society/217323.html>.
3. Социальное положение и уровень жизни населения Республики Беларусь: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, 2010. – 357 с.

Короткевич О.І., Лапко Б.В., Короткевич Л.М. Розробка моделі формування рівня і якості життя. У статті розроблена методика визначення факторів, що характеризують рівень і якість життя. Пропонована методика, з одного боку, має ієрархічну структуру, одержувану в результаті декомпозиції виділених факторів, з іншої, виділені фактори мають кількісну оцінку. На основі проведеної класифікації й визначення залежностей між показниками й економічними факторами розроблена модель, що дозволяє виразити залежність рівня і якості життя від досліджуваних факторів, розглянуті властивості пропонованої моделі.

Ключові слова: рівень і якість життя, соціально-економічний розвиток, тривалість життя, модель рівня і якості життя, фактори рівня і якості життя.

Korotkevich A.I., Lapko B.V. Korotkevich L. M. Development of the pattern of the standard of living. The article suggests the methodology for defining the factors characterizing the living standard and living quality. The proposed methodology has a hierarchical frame which is obtained from the decomposition of the selected factors. The frame elements are quantified. On the base of classification and defining the relations and dependencies among the indicators and economic factors, the pattern is developed. It helps express the dependence of the living standards and living quality from the examined factors. The article reveals the peculiarities of the proposed pattern.

Key words: living standards and living quality, socio-economic development, life expectancy, model and factors of living standards and living quality.

Транспортний фактор у виробничій сфері

У статті на конкретних прикладах розглянуто особливості врахування транспортного фактора в процесі становлення та розвитку галузей промисловості й сільського господарства в історичному і сучасному аспектах. Підкреслюється суттєве значення транспортного фактора у виробничій сфері кожного підприємства незалежно від його виробничої (галузевої) спеціалізації.

Ключові слова: виробнича сфера, вугільно-металургійна база, транспортна система, енергоносії, енергомісткість продукції, галузь, ринок, споживання, відстань.

Транспорт – це галузь народного господарства, яка здійснює перевезення людей та вантажів. Транспорт розвивається та вдосконалюється з розвитком суспільного виробництва: він включає різноманітні транспортні засоби, за допомогою яких переміщуються вантажі та люди. Транспортний фактор – це похідне від слова транспорт, а зміст його досить широкий.

Транспортний фактор – це узагальнюючий показник, в якому відображені не тільки різні засоби транспорту та обсяги перевезених вантажів, наявність доріг, транспортна інфраструктура та інше, але й, що дуже важливо, транспортний фактор впливає на розміщення виробництва, його спеціалізацію та розміри. При цьому, як правило, повинна передбачатися оптимізація відстані перевезення, як у процесі виробництва, так і в процесі реалізації різних товарів, продукції тощо. Важливо також уникати нераціональних перевезень, запобігати втратам вантажів в процесі їх доставки та ін. Отже, транспортний фактор доцільно розглядати як збіг обставин, що складаються в процесі виробництва та реалізації продукції щодо переміщення вантажів та людей.

Метою нашого дослідження є визначення важливості та потреби врахування транспортного фактора у виробничій сфері; на окремих прикладах висвітлити роль транспортного фактора в промисловості, сільському господарстві та маркетинговій діяльності.

Виробництву належить задоволення потреб людей у матеріальних благах, воно не може припинитися, як не може зупинитися споживання. Під впливом досягнень науки і техніки виробництво вдосконалюється (згадаймо винахід парового двигуна тощо). Разом із тим ці вдосконалення здійснюються найбільш ефективно, коли в процесі виробництва враховується транспортний фактор. Прикладом вмілого врахування транспортного фактора в Україні був розвиток металургійної промисловості в Донбасі на базі вуглевидобувної галузі.

Розробка вугілля в регіоні Донбасу почалася близько 150 років тому назад. Будівництво шахт здійснювалося досить високими темпами. Це дало можливість перетворити регіон Донбасу на головну базу чорної металургії Росії. Вирішальну роль відіграла наявність кам'яного вугілля; в той час на виплавку однієї тонни сталі в середньому витрачалося 5,2 т. вугілля і тільки 2,7 т залізної руди. За цих умов приймається розумне рішення: не вугілля завозити в район виплавки чавуну та сталі, а навпаки, в місця видобутку вугілля завозити криво-різку залізну руду та нікопольський марганець. Це (в основному) дало можливість інвесторам отримувати прибуток вчетверо вищий порівняно з країнами Західної Європи [3, с. 94].

Отже, хоч тоді термін «транспортний фактор» у літературі не зустрічався, його суть та зміст використовувалися діловими людьми. Вони враховували й те, що металургійна база в

Донбасі була найбільш наближеною до портів Чорного та Азовського морів, по яких чорний метал можна вивозити та продавати в інші держави.

Інтенсивний розвиток Донецько-Криворізького вугільно-залізрудного басейну перетворив Україну на головну вугільно-металургійну базу Росії. У розвитку промисловості Донбасу важливу роль мало й те, що вугілля приносить людям не тільки тепло і світло. Вугілля Донбасу було найкращою сировиною для одержання коксу, без якого не виплавили б метал, а також для розгортання хімічної промисловості. На базі створеної металургії та енергетики було розбудоване потужне машинобудування. Успіх становлення Донбасу значною мірою обумовлювався розвитком транспортної системи та розумним врахуванням транспортного фактора в регіоні.

На різних ступенях розвитку суспільства вдосконалювалися методи переміщення вантажів та людей, поліпшувалися умови виконання цих робіт, а також створювалися все нові й нові транспортні засоби. Якщо сказати коротко, в докапіталістичних формаціях створювалися та вдосконалювалися вози та окремі їх деталі (осі, обода, ресори). Одночасно здійснювався процес вдосконалення шляхів, будівництво мостів, переїздів тощо. Все ширше набувало застосування парусне пароплавство. Розвиток капіталізму вимагав подальшої інтенсифікації транспортного процесу, тому досить високими темпами набуває становлення залізничний транспорт та пароплавство. Механічні засоби на багатьох перевезеннях витіснили гужовий транспорт.

За умов капіталізму поряд із залізничним транспортом все ширше застосовується і навіть подекуди конкурує із ним автомобільний транспорт. За цих умов становлення та розвиток різних галузей промисловості (добувна, обробна, машинобудівна, важка та легка промисловість, а також харчова) вимагали врахування транспортного фактора, що обумовлено, насамперед, необхідністю, зменшення витрат праці, коштів та енергоносіїв на доставку сировини, перевезення готової продукції, раціональне використання відходів виробництва, наприклад, породи на шахтах тощо. Враховуючи постійне здорожчання енергоносіїв, дослідження ролі транспортного фактора в розвитку різних галузей народного господарства повинно займати важливе місце також у наш час. Важливо достовірно знати тенденції та закономірності зміни енергомісткості виробленої продукції з тим, щоб відповідні витрати знаходили відображення в процесі ціноутворення та раціонального господарювання.

Поряд із врахуванням впливу транспортного фактора при розбудові великих промислових регіонів, формуванні галузей виробництва тощо. транспортний фактор має суттєве значення у виробничій сфері кожного окремого підприємства (завод, фабрика, шахта, кар'єр, селянське господарство, тваринницька ферма, будівельна організація та ін.). Порівняно до транспорту, який виділився в самостійні галузі (залізничний, автомобільний та інші види транспорту) транспорт підприємств є, як правило, технологічним транспортом. Він бере безпосередню участь у створенні тієї чи іншої продукції і тому відноситься до основних засобів виробництва підприємства.

Формується транспорт підприємств залежно від їх технологічних особливостей та галузевих потреб. Якщо розглядати формування складових транспортних засобів на великому металургійному комбінаті, вугільній шахті, чи в сільськогосподарському підприємстві, то їх навіть порівнювати неможливо, але вони однаково підпорядковані своєчасному переміщенню вантажів у кожній своїй виробничій сфері. Їх конструкції та форми експлуатації повинні відповідати виробничій сфері, яку вони обслуговують. А це не тільки виробнича спеціалізація, а й кліматичні особливості, стан та рівень розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва в конкретній географічній зоні та ін. І завдання інженерно-технічних працівників та економічних служб забезпечити своєчасну, а коли треба безперебійну доставку вантажів з найменшими можливими витратами праці, коштів та енергоносіїв.

Наприкінці минулого сторіччя досягнення науково-технічного прогресу в основному були впроваджені на транспорті промислових та сільськогосподарських підприємств. Це дало можливість повністю механізувати в технологічних процесах вантажно-розвантажувальні роботи.

вальні роботи та значно підвищити продуктивність праці на перевезенні вантажів. Практично була забезпечена своєчасність переміщення різних вантажів під час виробництва та реалізації продукції, а також були створені умови цілісності та єдності виробничих операцій з процесом переміщення напівфабрикатів, готової продукції тощо. Разом із тим, не скрізь було добре налагоджено організацію транспортного процесу. На деяких заводах навіть водії електрокар простоювали в очікуванні виконання вантажно-розвантажувальних робіт, а за останнє десятиріччя під час заготівлі сільськогосподарської продукції все менше використовувалися великовантажні автомобілі та автопоїзди.

Одним із складових транспортного фактора є віддалення виробництва від ринків збуту продукції. Ця залежність має місце в усіх галузях, але найбільше просліджується в аграрному секторі. Взаємозв'язок між віддаленням господарства від ринків збуту продукції та ефективністю виробництва обґрунтував німецький економіст Іоганн Тюнен (1783–1850 рр.). У своїй праці «Ізольована держава...» він досліджував вплив місце — розташування земельних ділянок (відстань їх до ринку) на доходність та організацію сільського господарства, питання диференціальної ренти, ціни та заробітної плати. Це дозволило йому зробити висновок, що найбільш рентабельною повинна бути така організація сільського господарства, при якій ступінь його інтенсивності відповідав би наближенню до ринку.

Проте К. Маркс [5, с. 425], а потім радянські економісти звинуватили Тюнена в штучному абстрагуванні від змін, які здійснюються у виробництві. Вони підкреслювали, що висунування на перший план ринку, як вирішального фактора, визначили слабкість його теоретичних положень [2, с. 544]. Але ця «слабкість» здавалася на перший погляд та в теоретичному плані. А у практичній роботі в усі часи організація виробництва і його структура, як правило, встановлювалися залежно від місцеположення господарств від ринків. Так, у повоєнні роки біля великих міст і промислових центрів на Україні створювалися спеціалізовані господарства по виробництву молока, овочів, особливо ранніх, картоплі, дієтичних яєць тощо. Такий підхід дозволив наблизити виробництво малотранспортабельних продуктів та тих, що швидко псуються, до місць їх споживання, значно знизити транспортні витрати та забезпечити високий рівень сільськогосподарського виробництва у приміських зонах.

На жаль, через економічні та політичні чинники ці підприємства нерідко втрачали свій напрям спеціалізації. Хороші шляхи сполучення вже багато десятиріч сприяють відтоку молоді із приміських сіл до міст та промислових центрів. Їх місце поступово займали люди, які не прижилися в інших галузях народного господарства. Як наслідок, замість того, щоб з наближенням до ринку вести господарство найбільш інтенсивно, в багатьох приміських підприємствах впала продуктивність рослинництва і тваринництва.

І все ж при розумному веденні господарства приміські села завжди знаходяться в більш вигідному положенні порівняно з віддаленими. Навіть коли заготівельні органи компенсували витрати на доставку продукції, економічна нерівність господарств рівновіддалених від ринку, залізничних станцій, промислових центрів завжди має місце. Затрати на завезення будівельних матеріалів та інших вантажів у віддалених селах значно більші порівняно з тими, що знаходяться ближче до місць одержання вантажів. Необхідно відзначити й те, що глибинні віддалені господарства нерідко мають одну єдину не завжди в хорошому стані дорогу.

Проблема створення рівних умов господарювання в підприємствах неоднаково віддалених від місць реалізації продукції рослинництва і тваринництва та одержання промислових вантажів має дуже важливе значення для прискорення темпів розширеного відтворення. Суть проблеми повинна зводитися до такого. Обов'язкові платежі у формі податків повинні провадитися диференційовано, тобто господарства, найбільш віддалені від місць реалізації продукції і придбання різних товарів, вносять до бюджету менше коштів у порівнянні із сільськогосподарськими підприємствами, які знаходяться за місцеположенням у більш вигідному становищі [4, с. 11].

Транспортний фактор, як один із складових виробничої сфери АПК, важливо враховувати, коли здійснюються заходи щодо поглиблення спеціалізації та концентрації у скотарстві, особливо на молочно-товарних фермах. Це пояснюється тим, що збільшення поголів'я на

фермі супроводжується зростанням відстаней доставки кормів та вивезення гною, а також збільшенням вантажообороту. Якщо обсяг перевезення вантажів (у тоннах) збільшується пропорційно зростанню кількості корів на фермі, то вантажооборот (в тонно-кілометрах) зростає значно більше. Так, розрахунки вказують на те, що зростання поголів'я на фермі від 800 до 2 000 корів, або в 2,5 раза приведе до зростання вантажообороту на 1 т одержаного молока в 1,6 раза.

Отже, транспортний фактор у тваринництві необхідно враховувати не тільки для того, щоб своєчасно і якісно перевозити всі вантажі, а й тому, що вартість енергоносіїв значно зростає. Відповідні розрахунки важливо робити по кожному конкретному варіанту.

Необхідно також раціонально розміщувати підприємства переробної промисловості. Це важливо не тільки для господарства, а й для району, області чи сировинної зони. Наближення переробних підприємств до джерел сільськогосподарської сировини сприяє інтенсивному розвитку галузі, зменшенню втрат продукції та здешевленню доставки на заготівельні пункти.

Роль транспортного фактора досить актуальна не тільки безпосередньо у виробничій сфері, а й у маркетинговій діяльності. Висока якість та конкурентоспроможність багатьох зарубіжних товарів спричинили, що товари, матеріали, техніка в Україну завозяться з-за кордону. Наприклад, ТОВ «Укрбудмаркет» завозить різні сантехнічні вантажі (душеві кабінки, меблі для ванн, термостати, умивальники, унітази та ін.) з Німеччини, Чехії, Польщі, Естонії. Середні відстані завезення цих виробів становлять 1 000 – 1 300 км. Доставка названих та інших товарів і матеріалів здійснюється автотранспортом, хоч ці ж перевезення були б значно дешевшими залізничним транспортом.

Цей приклад вказує на те, що необхідно більш широко застосовувати комплексне використання різних видів транспорту, що охоплюють весь шлях слідування вантажів із сфери виробництва до сфери споживання. Згадані сантехнічні вироби можна було перевозити у великих контейнерах за схемою: автомобіль-залізниця-автомобіль. Такі перевезення здійснюються за принципом змішаних, їх ще називають інтермодальними. Ефект утворюється внаслідок оптимізації часу доставки, зменшення питомих витрат на енергоносії та експлуатаційних витрат взагалі, забезпечення цілісності та схоронності вантажів тощо. Але, щоб схема слідування вантажів «від дверей до дверей» була основною (а вона високо-ефективна) необхідно поступово впровадити єдине управління транспортною системою України та зробити єдині основи законодавства для всіх видів транспорту.

Щоб залізничний транспорт більш широко зацікавив товаровиробників, необхідно прискорити доставку вантажів цим видом транспорту. Але, щоб це питання вирішити, необхідно здійснити заходи, які обґрунтовані Н.І. Богомоловою: реконструкція колійного господарства, системи енергопостачання, придбання нового рухомого складу, удосконалення технології перевезень, спрощення процедури оформлення документів та проведення розрахунків та ін. [1, с. 48].

Слід підкреслити, що прискорення доставки вантажів не тільки залізничним транспортом, а й усіма видами транспорту, має важливе народногосподарське значення. Це пов'язано з тим, що фактор часу та швидкість доставки за ринкових умов сприяють підвищенню конкурентоспроможності не тільки окремих підприємств, а й у цілому галузей виробництва.

Отже, викладене вище дозволяє дійти висновку, що транспортний фактор, як і раніше, треба вміло враховувати на всіх ділянках виробничої діяльності, насамперед, у промисловості та сільському господарстві. Враховуючи, що транспортний фактор у народному господарстві є багаторівневою та багатоланцюговою системою доцільно більш глибоко та всебічно розглядати цю проблему в навчальному процесі при підготовці інженерів та економістів для підприємств різних галузей.

Література:

1. Боголюбова Н.І. Організаційно-економічні основи прискорення залізничних перевезень / Н.І. Боголюбова – Ніжин: Вид-во «Аспект-Поліграф», 2009. – 240 с.
2. Большая советская энциклопедия. – М., 1956. – Т. 43. – С. 544.
3. Книга о Донбассе. – Донецк: Изд-во «Донбасс», 1977. – 319 с.

4. Котелянець В.І. Транспортний фактор в АПК / В.І. Котелянець – К.: ННЦ ІАЕ, 1999. – 28 с.
5. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К., 1966. – Т. 32. – С. 425.

Котелянець В.І. Транспортний фактор в производственной сфере. В статье на конкретных примерах рассмотрены особенности учета транспортного фактора в процессе становления и развития отраслей промышленности и сельского хозяйства в историческом и современном аспектах. Подчеркивается существенное значение транспортного фактора в производственной сфере каждого отдельного предприятия независимо от его производственной (отраслевой) специализации.

Ключевые слова: производственная сфера, угольно-металлургическая база, транспортная система, энергоносители, энергоемкость продукция, отрасль, рынок, потребление, расстояние.

Kotelyanets' V.I. Transport factor in the production sphere. The article reveals the peculiarities of the transport factor in the process of the development of production and agricultural spheres within historical and modern aspects. The importance of the transport factor in production sphere in any enterprise regardless of its production (field) specialization is proved.

Key words: productive sphere, coal-mining industry, transport system, power grids, power capacity, field, market, consumption, direction.

УДК 378.014.6:330.34-021.387

Куценко В.І.,

докт. екон. наук, професор;

Коваленко С.М.,

канд. фіз.-матем. наук, доцент

проректор з науково-методичної роботи

АПСВ ФПУ

Якісна освіта – головний компонент сталого розвитку

У статті розглядається сутність і важливість якісної освіти, зокрема вищої, у забезпеченні сталого розвитку, конкурентоспроможності країни. Виявлена тенденція зростання якості освіти за умов євроінтеграції. Обґрунтовуються шляхи подальшого підвищення якості освіти та поліпшення підготовки кадрів – основного компонента сталого розвитку.

Ключові слова: сталий розвиток, якість освіти, компетентність, компетенція.

«Головним сьогоднішнім завданням стало виробництво компетентних людей, які б були здатні застосовувати свої знання в умовах, що змінюються, чия основна компетенція полягає в умінні включатися в постійне самонавчання впродовж усього життя»

М.Ш. Ноулз

Значні зміни, що відбулися останнім часом у світовій економіці, диктують нові вимоги до професійної підготовки фахівців різного профілю, до освітнього рівня всіх працівників. Адже від їх професійно-освітнього рівня залежать не лише темпи економічного зростання, а й процеси, пов'язані з модернізацією економіки, забезпеченням в Україні сталого розвитку. До речі, категорія «сталий розвиток» з'явилась у 1987 р. у доповіді на 42-й сесії Генеральної асамблеї ООН голови Міжнародної комісії ООН з довкілля і розвитку Гру Харлем Брундтланд «Наше спільне майбутнє». [15] У ній автор під сталим розвитком розглядає такий розвиток, при якому задоволення життєвих потреб нинішнього покоління досягається без

позбавлення такої самої можливості майбутніх поколінь, а соціальні, економічні та екологічні проблеми вирішуються в органічному взаємозв'язку та збалансованості (рис. 1).

Рис. 1. Складові сталого розвитку

Г.Х. Брундтланд розглядає модель сталого розвитку як модель прогресу цивілізації. Подальшого розвитку ця ідея набула на конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 р., де у прийнятих документах підкреслюється необхідність інтеграції соціальної, економічної та екологічної політики в єдину політику сталого розвитку. Як і на початку 90-х років минулого століття, так і наразі має місце, як зазначає Генеральний секретар ООН К. Аннан у документі «Порядок дня на XXI століття», погіршення стану довкілля та якісних параметрів суспільного розвитку (в Україні панує бідність, нерівність, зростає захворюваність населення і низькі економічні показники, у тому числі ВВП на душу населення) (рис. 2). А це аж ніяк не вказує на сталий розвиток.

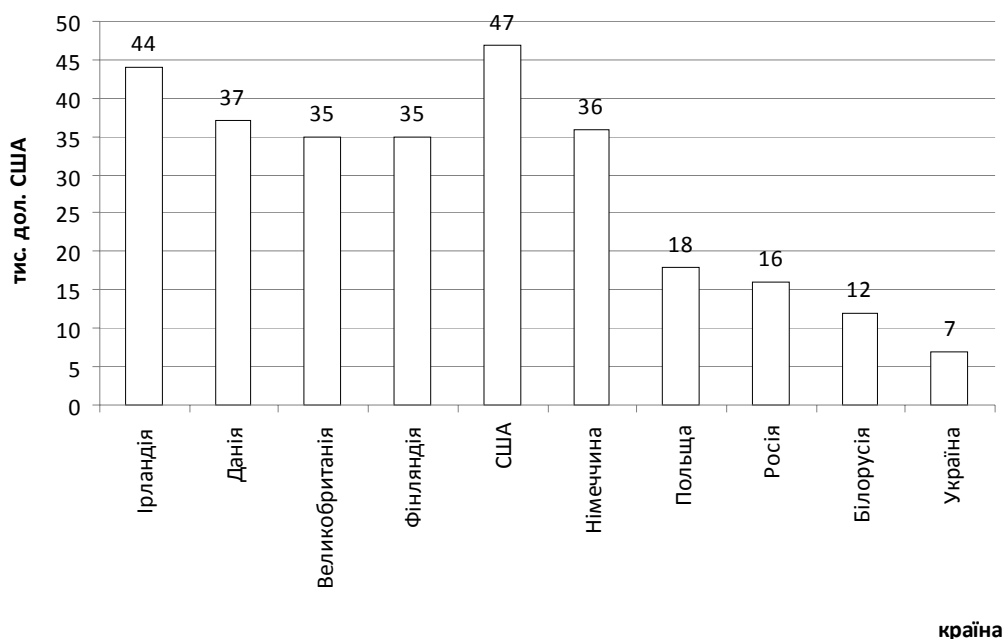

Рис. 2. Валовий внутрішній продукт на душу населення, 2008 р., тис. доларів США*

*Белорусский экономический журнал. – 2010. – №2. – С. 99.

Тому забезпечення сталого розвитку в Україні, у тому числі за рахунок розвитку такої складової соціальної сфери як освіта, є чи не однією з найгостріших проблем. Адже сталий розвиток потребує відповідного кадрового забезпечення. Освіта, як відомо, прямо чи опосередковано впливає на всі сфери розвитку суспільства. Від рівня її розвитку залежить стан економіки, управління, техніки і технології, а також продуктивність праці. Американські дослідники, приміром, дійшли висновку, що підвищення тривалості навчання лише на один рік зумовлює зростання ВВП до 15%. В Японії високий рівень економічного розвитку після Другої

світової війни був забезпечений головним чином за рахунок освіти та дотримання спадковості ідеалів традиційної культури. Нині таким шляхом іде Китай. Ці дві країни досягають високого рівня економічного розвитку, зберігаючи при цьому свою духовну самобутність.

За умов економіки знань на одне з перших місць виходить не просто освітній рівень, а якість освіти – головніші аргументи людського розвитку, що задовольняє:

- прагнення людини до саморозвитку;
- потреби суспільства у високоосвічених і висококультурних громадянах.

Незважаючи на те, що проблемам якості освіти велику увагу приділяли ще Аристотель, Гегель, Декарт, Кампанелла, Спіноза, й до цього часу продовжується дискусія щодо сутності цього питання. Так, у Тлумачному економічному словнику поняття «якість» подається як:

- ступінь вартості, цінності, досконалості, придатності чого-небудь для використання за призначенням;
- сукупність характеристик продукції або послуг щодо здатності задовольняти встановлені норми та вимоги споживачів.

У цьому контексті категорію «якість освіти» можна розглядати як ступінь досконалості, придатності освіти до суспільства в цілому. Окремі автори якість освіти розглядають як:

- абсолютну оцінку;
- властивість предмета, об'єкта, явища;
- її відповідність призначенню, вартості та стандартам [3, с. 72].

За умов забезпечення сталого розвитку вкрай важливим є забезпечення високої якості перш за все вищої освіти, що являє собою сукупність якостей осіб з вищою освітою і відображає їх професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість та обумовлює здатність задовольняти як особистісні духовні та матеріальні потреби, так і потреби суспільства в цілому.

Висока якість підготовки кадрів, як важливої траєкторії її подальшого розвитку, забезпечується тоді, коли вона, по-перше, базується на фундаментальній шкільній освіті; по-друге, коли досить поширеним є внутріфірмове корпоративне навчання; по-третє, коли в країні діє система управління кадрами, що підвищує ефективність навчання; по-четверте, коли діє система безперервної освіти.

Звідси випливає, що підготовка висококваліфікованих фахівців – проблема комплексна й успішне розв'язання її можливе лише за умов:

- використання спеціальної технології управління забезпеченням якісного навчального процесу. Основний принцип організації такого навчання полягає у забезпеченні взаємопов'язаних складових цього процесу;
- планування та систематизації процесів вивчення наукових дисциплін, взаємодії різних кафедр у процесі навчання;
- успішного поєднання в процесі навчального процесу аудиторної та позааудиторної роботи студентів;
- забезпечення етапності і прозорості контролю за якістю теоретичних знань та практичних навичок у процесі проведення практичного заняття, проміжного контролю знань за змістовими модулями і модулем у цілому;
- наявності алгоритмізованих підручників, які за змістом відповідають навчальній програмі;
- розробки методичних документів для студентів щодо висвітлення необхідного обсягу теоретичних і практичних знань, їх відповідності темам занять, переліку питань, що підлягають обговоренню, а також контрольних завдань для самоконтролю засвоєного матеріалу;
- наявності банків тестів і ситуаційних задач.

Це все, на нашу думку, має забезпечити кожному випускнику можливість активно включатись у суспільно корисну діяльність, а саму систему підготовки кадрів зробити гнучкою, активною, своєчасно реагуючою на зміни попиту на робочу силу.

У 2000 р. в Європі була створена Європейська мережа із забезпечення якості освіти та контролю за її забезпеченням. 4 березня 2008 р. в Брюсселі (Бельгія) було створено Євро-

пейський реєстр забезпечення якості (EQAR). Україна стала повноправним його членом. Це є важливим кроком у напрямі забезпечення Європейського рівня якості освіти у нашій країні. На цьому рівні якість розглядається як відповідність вимогам споживача та суспільства у цілому. Важливим індикатором якості освіти будь-якої країни є її участь у річному рейтингу якості вищої освіти. Проте Україна жодного року до «Топ-200 ВНЗ світу» не потрапила. Не представлена вона і в інших світових рейтингах університетів, окрім рейтингу Вебометрікс.

У 2008 р. Україна за якість освіти отримала 3,8 бала (за п'ятибальною системою). Це 35-е місце серед 48 країн. При цьому має місце тенденція до зниження якості підготовки кадрів. Останнє, на нашу думку, стало одним із факторів падіння темпів економічного розвитку країни, її конкурентоспроможності (табл. 1).

Таблиця 1

Індекс конкурентоспроможності та рівень розвитку освіти в Україні, місце

Показник	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Індекс глобальної конкурентоспроможності	69	73	72	82
Рівень розвитку вищої освіти та фахової підготовки	48	47	43	49

Джерело: [1].

Як бачимо із вищенаведеної табл. 1, індекс конкурентоспроможності та рівень розвитку вищої освіти в Україні не лише є низькими, а й проглядається тенденція до їх погіршення.

На жаль, освіта (і шкільна, і вузівська) ще далека від культурологічних завдань формування моральних і духовних ідеалів у підростаючого покоління. За останніх два десятиріччя відбулась профанація вищої освіти, у тому числі через відсутність чітко визначених духовних ідеалів у суспільстві. Виникло багато навчальних закладів з однобокою комерціалізацією освітніх послуг. Втрачено зв'язок між шкільними та вузівськими освітніми програмами з традиційною освітньою духовністю. Відбувається вимивання духовності із системи освіти, хоча має місце перекис у бік вищої освіти, що утворився ще на початку 90-х років минулого століття. Водночас має місце девальвація вищої освіти. Щоб не допустити поглиблення цього процесу, підготовка кадрів має вестись з урахуванням реальних потреб економіки за умов її модернізації. Тобто вища освіта має бути переорієнтована на потреби виробництва. З цією метою необхідно забезпечити регіонально-галузеві прогнози потреби в кадрах, має бути чітке замовлення кількості фахівців за рівнями освіти і кваліфікаціями.

Важливим показником якості підготовки кадрів у будь-якій країні є навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах. У 2009/10 навчальному році у ВНЗ України навчалось понад 37 тис. іноземних студентів (табл. 2).

Із числа іноземних студентів, які навчаються в українських ВНЗ, 47% становлять представники Росії, 40% – Туркменистану і 13% – Молдови. Наразі число студентів із країн СНД, які навчаються в Україні, щороку зростає. Лише за останнє десятиріччя цей показник зріс майже втричі.

Однак кількість молоді, що виїжджає з України для отримання вищої освіти за кордоном, нині значно перевищує кількість тих, хто приїжджає до України. А тому змінити цю ситуацію є вкрай важливим. Цьому має сприяти конкуренція щодо кількості абітурієнтів, яка постійно змінюється. Приміром, у 2010 р. найбільша кількість заяв від абітурієнтів надійшла до Національного авіаційного університету – 30902, до Національного університету імені Тараса Шевченка і Львівського університету імені Івана Франка – по 23440, а до Харківсь-

* Серед причин низького рейтингу українських вищих навчальних закладів у світі є й такі як відсутність серед викладачів відомих у світі науковців, які публікуються у провідних журналах світу, мала частка цитувань українських дослідників, мала частка іноземних студентів, які навчаються в Україні тощо.

кого інституту кадрів управління – всього лише 12 заяв. А це вказує на імідж вищого навчального закладу та його диплома.

Таблиця 2

**Навчання іноземних студентів у ВНЗ країн співдружності в
2009/10 навчальному році**

Країна	Приїом		Кількість студентів		Випуск	
	іноземних студентів	у тому числі країн СНД	іноземних студентів	у тому числі країн СНД	іноземних студентів	у тому числі країн СНД
Азербайджан	1,1	0,2	5,3	0,6	1,1	0,08
Вірменія	0,7	,5	3,1	2,1	0,7	0,3
Білорусь	2,8	2,0	8,0	4,9	0,9	0,4
Казахстан	3,0	2,0	12,0	8,0	2,8	1,8
Киргизія	2,7	...	16,4	13,0	2,8	...
Молдова	0,4	0,1	1,3	0,4	0,3	0,1
Росія	30,7	17,3	113,8	61,8	15,5	6,3
Таджикистан	0,7	0,6	3,4	2,8	0,3	0,2
Україна	7,0	1,6	37,3	8,2	6,0	1,5

Джерело: [9].

При існуючому рівні якості освіти у багатьох вищих навчальних закладах складно дискутувати про «економіку знань», про освіту як ефективний ресурс виробництва, «високі» й «тонкі» технології, у тому числі у сфері управління освітою. На жаль, у суспільстві ще відсутнє повне розуміння того, що освічена людина з високим соціокультурним потенціалом є рушійною силою як ефективної економіки, так і духовно забезпеченого і морально життєздатного суспільства. Інтелектуальні, духовно-моральні ресурси людини визначають рівень розвитку економіки, культури, технічної і технологічної політики. Інновація в сфері освіти – це не лише управління технологічними, організаційними й економічними інноваціями, а й менеджмент педагогічних інновацій, тобто управління процесом розробки та поширення нових педагогічних технологій, методів, прийомів, методик викладацької діяльності.

Уже тривалий час, на жаль, освіта і наука є незатребуваними державою. Відбувається втрата цінностей знань та розумової праці. Це виклик успішному розвитку країни. Слабко затребуваними нині є науковці, вчителі, лікарі, інженери, працівники культури. Багато професійних груп інтелігенції поставлені в принизливий стан перш за все соціальною та матеріальною оцінкою їх праці. Тобто професіонали не користуються увагою з боку держави. У багатьох ВНЗ фундаментальні дослідження проводяться на досить низькому рівні. Прикладна наука практично зруйнована. Без подолання цих недоліків не можна говорити про забезпечення сталого розвитку в країні. Світова практика вказує на те, що більш високу якість інноваційного потенціалу країни можна буде забезпечити шляхом реалізації таких умов:

- вища і післявузівська професійна освіта мають бути спрямовані на задоволення не стільки поточних потреб ринку праці, скільки перспективних соціальних потреб країни;
- вищі навчальні заклади, університети повинні готувати насамперед конкурентоспроможних випускників, які краще від інших можуть вирішувати висунуті життям перспективні завдання;
- висока компетенція має заохочуватись матеріальними стимулами, можливостями отримання висококваліфікованими спеціалістами доходів, що забезпечують не нижче середнього життєвого рівня. А праця конкурентоспроможних викладачів має оцінюватись доходами, що забезпечують високі стандарти життя;
- вища освіта має бути доступною для молоді, яка цього бажає.

Якість освіти оцінюється також за рівнем сформованості професійних компетенцій випускників. Кожен фахівець має бути компетентним у вирішенні професійних задач, тобто володіти компетентністю. Остання являє собою систему знань, умінь, навичок і способів діяльності, необхідних для ефективного вирішення професійних завдань. Компетенція ле-

жить в основі компетентності суб'єкта. Її формування розпочинається з початку навчання. Компетентність розглядається в її зв'язку з результатами діяльності суб'єкта і в зв'язку із соціумом, що обумовлює та оцінює цю діяльність.

Планування розвитку освітнього процесу з точки зору компетентнісного підходу передбачає виділення кількох його елементів, які проявляються у визначенні цілей навчання, відборі освітніх технологій та оцінці результатів навчання. Реалізація компетентнісного підходу в професійній підготовці фахівців будь-якого рівня освіти, профілю і кваліфікації передбачає насамперед аналіз змісту його професійної підготовки та відповідності вимогам і умовам ринку праці.

Якість освіти – це перш за все відповідність рівня освіти вимогам суспільства, споживача. Вимоги останнього постійно зростають із впровадженням нових технологій у сфері виробництва.

Забезпечення високої якості вищої освіти нашої держави в Європейському просторі можливе за умов, коли:

- вищі навчальні заклади несуть відповідальність за якість наданих ними послуг і за те, як ця якість забезпечується;
- інтереси суспільства щодо якості і стандартів вищої освіти стають захищеними;
- розвиток і вдосконалення якості навчальних програм здійснюється в інтересах студентів та інших бенефіціарів вищої освіти в Європейському просторі вищої освіти;
- існують ефективні й надійні організаційні структури, в межах яких ці академічні програми здійснюються та підтримуються;
- забезпечується прозорість, у тому числі щодо використання зовнішньої фахової допомоги в процесах досягнення якості;
- отримує всіляку підтримку формування культури якості у вищих навчальних закладах;
- вживаються заходи, за яких ВНЗ можуть демонструвати свою відкритість і підзвітність, відповідальність за державні та приватні інвестиції;
- процес забезпечення якості, що гарантує відкритість і підзвітність, сумісний із процесами забезпечення якості задля підвищення ефективності роботи закладу;
- заклади освіти демонструють свою якість як на національному, так і на міжнародному рівнях;
- у навчальному процесі не обмежується різноманіття нововведень.

Важливим вектором підвищення якості підготовки кадрів є комерціалізація результатів досліджень, впровадження наукових досліджень у практику; створення у вищих навчальних закладах бізнес-інкубаторів, завданням яких є підтримка суб'єктів малого підприємства на стадії їх становлення; забезпечення ефективного міжнародного співробітництва, зокрема з вищими навчальними закладами Європи; укладання договорів з іноземними ВНЗ щодо подвійного диплома, який відкриває нові можливості для студентів. Іншими словами, кожен вищий навчальний заклад повинен стати відкритим для міжнародних зв'язків, які мають розвиватись як у сфері освіти, так і у сфері науки.

Сьогодні надзвичайно важливим завданням, що стоїть перед кожним ВНЗ, є не лише підготовка висококваліфікованого спеціаліста, а й виховання гармонійної особистості. А це потребує, щоб у кожному закладі були створені умови для самореалізації студентів, для залучення останніх до здорового способу життя. І у забезпеченні цього велика відповідальність покладається на педагогічних працівників. Тому підвищення педагогічного потенціалу – ключове завдання державної політики в сфері освіти. Цьому має сприяти:

- цільова підготовка кадрів на умовах термінованості;
- соціальна підтримка студентів;
- трансформація системи підвищення кваліфікації на основі принципів адаптивності, модульності, каскадності;
- вдосконалення моделі атестації педагогічних і керівних працівників навчальних закладів.

Зрозуміло, що якість підготовки кадрів залежить від обсягів фінансування освітньої сфери. Бюджетне фінансування в межах конкурентоспроможних (за світовими мірками) освітніх стандартів покликано забезпечити для тих, хто пройшов конкурентні відбори молоді, забезпечити безкоштовну першу вищу освіту при підвищенні її якості до рівня, співставного з розвинутими країнами світу, та при збереженні наявних конкурентних переваг. Вища освіта має бути широко підтримана державою і суспільством на основі визначення тривалих соціальних пріоритетів. Незважаючи на те, що в Україні спостерігається один з найвищих на терені СНД показників витрат консолідованого бюджету на розвиток освіти, він ще є далеким до того, що передбачено українським законодавством (10% ВВП) (табл. 3).

Таблиця 3

Витрати консолідованого бюджету на освіту, % до ВВП

Країна	2000 р.	2008 р.	2009 р.	2000-2009, +, -
Азербайджан	3,9	2,4	3,3	-0,6
Вірменія	2,6	2,8	3,7	+1,1
Білорусь	6,2	5,2	4,9	-1,3
Казахстан	3,3	3,6	4,2	+0,9
Киргизія	3,5	5,2	5,9	+2,4
Молдова	4,5	8,2	9,4	+4,9
Росія	2,9	4,0	4,6	+1,7
Таджикистан	2,3	3,5	4,9	+2,3
Україна	4,2	6,4	7,4	+3,2

Джерело: [9].

Проте в межах видатків, скажімо, на соціальну сферу із місцевих бюджетів спостерігається невиконання запланованих обсягів на розвиток освіти (табл. 4).

Таблиця 4

Питома вага видатків з місцевих бюджетів на соціальну сферу

Показник	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Охорона здоров'я	22,47	22,97	21,62	21,11	20,56	21,30
Духовний та фізичний розвиток	4,36	4,18	4,06	3,84	3,94	3,75
Освіта	28,72	32,39	29,95	30,26	31,07	31,44
Соціальний захист та соціальне забезпечення	18,41	16,0	15,39	20,0	18,35	20,0
Сумарний показник видатків на соціальну сферу	73,96	75,54	71,02	75,24	73,96	76,49
<i>Рівень виконання запланованих видатків у соціальній сфері</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>
Охорона здоров'я	100,92	101,25	101,25	101,7	99,56	100,24
Духовний та фізичний розвиток	97,57	99,78	101,49	102,33	98,63	96,74
Освіта	99,92	99,91	99,8	100,39	98,87	97,7
Соціальний захист та соціальне забезпечення	97,5	88,75	98,47	91,25	94,26	93,57

Джерело: [8, с. 57].

Тобто бажання отримати якісну освіту у навчальних закладах України наштовхується на обмежені фінансові можливості. Все це вказує на необхідність поліпшення фінансового забезпечення сфери освіти. При цьому принципи фінансування освіти, у тому числі вищих навчальних закладів, мають бути прозорими та зрозумілими.

Література:

1. World Economic Forum: [Електронний ресурс] – Режим доступу: //www.Weforum.org
2. Белорусский экономический журнал. – 2010. – №2. – С. 99.
3. Громова Л.А. Качество образования в контексте программы ЮНЕСКО «Образование для всех»/ Л.А. Громова, В.В. Тимченко. – СПб.: Изд-во РГПУ им. Герцена, 2006. – 72 с.

4. Доклад Международной комиссии по образованию для XXI века «Образование: скрытое сокровище» (публикация ЮНЕСКО, 1997).
5. Долженко О.В. Будущее: общество информационного многознания или Человек понимающий/ О.В. Долженко // Высшее образование России. – 2009. – №8. – С. 38.
6. Звонников В.И. Какой менеджмент нам нужен/ В.И. Звонников // Высшее образование сегодня. – 2009. – №11. – С.12–19.
7. Куценко В.І. Соціальний вектор економічного розвитку: [моногр.]/В.І. Куценко. – Киев: Наукова думка, 2010. – 736 с.
8. Мітал О.Г. Інвестиційний потенціал бюджетної політики регіону / О.Г. Мітал // Економіка та держава. – 2010. – №11. – С. 57.
9. Общество и экономика. – 2010. – №9. – С. 147,173.
10. Продовження навчання та здобуття професії: [стат. бюл.]. – К.: Державний комітет статистики України, 2010. – С. 4.
11. Резанов В. Деглобализация, или регулирование вместо дерегулирования / В. Резанов // Экономист. – 2010. – №10. – С. 10.
12. Сериков В.В. Образование и личность/ В.В. Сериков. – М.: Логос, 1999. – 272 с.
13. Силин А.Н. Образование концепции профессиональной этики в менеджменте / А.Н. Силин // Менеджмент: теория и практика. – 2010 – №1. – С. 33–39.
14. Статистичні збірники: Бюджет України за відповідні роки: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://minfin.gov.ua>; <http://budget.rada.gov.ua>;
15. Електронний ресурс: режим доступу <http://www.un-dokumets.net/wced-ocf.htm>

Куценко В.І., Коваленко С.Н. Качественное образование – главный компонент постоянного развития. *В статье рассматривается сущность и важность качественного образования, в частности, высшего, в обеспечении постоянного развития, конкурентоспособности страны. Выявленная тенденция роста качества образования при условиях евроинтеграции. Обосновываются пути дальнейшего повышения качества образования и улучшения подготовки кадров – основного компонента постоянного развития.*

Ключевые слова: *постоянное развитие, качество образования, компетентность, компетенция.*

Kutsenko V.I., Kovalenko S.M. High-grade education is the main constituent of the steady development. *The article points out the importance of high-grade education in providing the steady and efficient development of the country. The tendency of the education quality increase within the Eurointegration process is revealed. The ways of the further improvement of the quality of education and staff personnel training as a main constituent of the steady development are substantiated.*

Key words: *steady development, the quality of education, competence.*

УДК 005.591.4:658]:340.13

Кушерець Д.В.,

канд. екон. наук,
доцент Університету сучасних знань (м. Київ)

Роль соціального діалогу в процесі реорганізації (злиття, приєднання і захоплення) господарських товариств

У статті досліджуються питання представництва найманих працівників у процесі реформування підприємств, злитті, поглинанні та рейдерських захопленнях. Пропонуються зміни до законодавчих актів у сфері соціального партнерства.

Ключові слова: соціальний діалог, українська економіка, світова економіка, ринок праці, закони України, нормативно-правові акти, соціальне партнерство.

Перехід української економіки до ринкової почався з проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. Незалежність України стала визначальним імпульсом соціально-економічних перетворень, що проявилися в установленні нової соціально-економічної моделі суспільства.

У процесі розвитку соціально-трудових відносин за час незалежності України відбувалися значні переміни: формувалося відповідне законодавство, набув розвитку і закріплення у багатьох сферах економіки соціальний діалог, який у більшості країн світу в економічних відносинах посів головне місце у взаємовідносинах і вирішенні суперечностей між «працею» (робочою силою) і капіталом.

Світова економіка розвивалася за наявності в кожній соціально-економічній системі специфічних соціально-трудових відносин, що в усіх випадках характеризуються як відносини між людьми у процесі виробництва матеріальних і духовних благ та їх привласнення. Останнє полягає у розподілі, обміні та споживанні, інтересі учасників виробництва, зокрема, найманих працівників – у формі заробітної плати, капіталістів (власників) – у формі підприємницького доходу, й існуванні конфлікту інтересів. Пошук оптимізації інтересів – вічна проблема з моменту зародження ринку праці.

«В усі часи і епохи розвитку суспільного виробництва важливою складовою були і залишаються соціально-трудові відносини, які характеризуються як відносини між найманими працівниками і власниками (роботодавцями) за участі держави, у процесі взаємодії яких визначаються умови найму, використання та відтворення робочої сили, розподілу суспільного прибутку. Розуміння суті та механізму такої взаємодії, дотримання певних правил і принципів є необхідною передумовою успішної життєдіяльності як окремої людини, так і суспільства в цілому. І навпаки – невирішення проблем у соціально-трудовій сфері, порушення гарантій, принципів і домовленостей сторонами соціально-трудових відносин призводить до соціальних потрясінь, конфліктів, стає гальмом на шляху економічного розвитку і соціального прогресу» [1].

Соціальний діалог – це визнана Міжнародною організацією праці, європейською спільнотою практика розбудови суспільних відносин на основі узгодження інтересів держави, роботодавців і трудящих. Модель соціального діалогу підтвердила високу ефективність за наявності певних умов у кожній конкретно взятій країні: розвинутого громадянського суспільства, демократичного політичного устрою і соціально-правової держави. За Конституцією України, саме такою державою має бути Україна: демократичною, правовою, соціальною.

«Під соціальним діалогом розуміється система колективних відносин між працівниками, роботодавцями та їх представниками, органами державної влади і місцевого самовря-

дування щодо реалізації трудових і соціально-економічних інтересів сторін шляхом колективних переговорів, консультацій, обміну інформацією, прийняття спільних рішень, застосування узгоджувальних процедур» [2].

За радянського періоду як такого соціального діалогу не було, не мав місця його основний принцип – дискусія та аргументоване відстоювання позицій. Всі питання згори донизу вирішувала партія. Представники влади, профспілок і комсомолу на всіх рівнях ставили лише свої підписи під тими документами, під якими їм дозволяла підписуватися партія.

Хоча існувала практика укладення колективних договорів на рівні підприємств, але вона носила формальний характер, бо включення конкретних норм у двосторонні зобов'язання, які б вироблялися в процесі діалогу, майже не мали місця. Всі норми врегульовувалися у вищих інстанціях (рівень заробітної плати, преміювання, фонд оплати праці тощо). Могли бути різними лише підходи у питаннях забезпечення культурних потреб та фізкультурно-масової роботи.

Зарубіжний досвід ведення соціального діалогу знадобився в Україні з переходом до нових економічних відносин, коли процес виробництва зорієнтувався на ринок.

За ініціативою профспілок, зокрема, Федерації профспілок України, укладаються Генеральні угоди. Першу Генеральну угоду укладено в 1991 р. Відтоді угоди укладаються постійно. Із переходом власності від державної до приватної поступово формується сторона роботодавців. У 2010 р. Генеральну угоду із Кабінетом Міністрів на 2010–2012 рр. вже підписали представники 21 всеукраїнської організації та об'єднань роботодавців, 24 бізнес-асоціацій / організацій, які є партнерами та/або асоційованими членами відповідних об'єднань роботодавців, 60 представників профспілок і профоб'єднань [3].

Нині в Україні побудовано цілісну систему соціального діалогу, яка включає законодавчу базу, різні інституційні органи та форми взаємодії у рамках тристороннього співробітництва. На підприємствах, в установах та організаціях укладаються двосторонні зобов'язання – колективні договори.

Законодавча база соціального діалогу включає Конвенції МОП, Європейську соціальну хартію, інші міжнародні акти, закони України, Укази Президента України, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України [4].

Національна законодавча база соціального діалогу розвивалася поступово, приймалися закони, утворювалися інституції соціального діалогу, зокрема, у 1993 р. прийнято Закон України «Про колективні договори і угоди»; Указом Президента України засновано Національну раду соціального партнерства, яка нині трансформувалася на Національну соціально-економічну раду при Президентові України, створено відповідні структури в регіонах і галузях.

Конституцією України конкретно визначаються повноваження Кабінету Міністрів. У 1999 р. після тривалих багаторічних дебатів ухвалено Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», а у 2001 р. підписано Закон України «Про організації роботодавців». Доповнюють законодавчу базу ухвалені у 1998 р. закони «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» і «Про Кабінет Міністрів України». І, нарешті, після тривалих дебатів, протистоянь як у середовищі роботодавців, так і серед профспілок, у січні 2011 р. Президент України підписав Закон України «Про соціальний діалог в Україні».

У світовій практиці накопичено значний досвід соціального партнерства – від первинних ланок господарювання до управління процесом соціально-трудова відносин на регіональному та національному рівнях. «Міжнародна організація праці виступила з ініціативою впровадження Програми гідної праці в усіх 182 країнах-членах МОП. В її основу, як і Глобального пакту про робочі місця, покладено реалізацію прав працівників, сприяння ефективній зайнятості і забезпечення заходів соціальної захищеності, використання соціального діалогу між власниками та працівниками для досягнення консенсусу» [5].

Відповідні структури соціального діалогу запозичують та поширюють зарубіжний досвід соціального партнерства шляхом проведення засідань круглих столів, конференцій, практикумів, які організовує Національна соціально-економічна рада при Президентові України [6].

Безперечно, соціальний діалог в Україні розвивається, набуває все більшої ваги і значення у розв'язанні економічних та соціальних проблем. Активна позиція профспілок, яку все більше підтримує сторона роботодавців, є гарантією подальшого забезпечення конструктивного соціального діалогу в Україні, розроблення чітких і прозорих механізмів його ведення, розробки Концепції розвитку соціального діалогу в усіх сферах суспільного життя, створення відповідних підрозділів в органах державної влади, назрілою проблемою є утворення Національного комітету у справах громадянського суспільства [7].

Важливою формою відносин суб'єктів соціально-трудоових відносин на різних рівнях нині є колективні переговори та консультації, предметом яких є у широкому розумінні узгодження інтересів сторін у процесі вироблення та реалізації соціально-економічної політики держави у більш вузькому змісті – питаннях розвитку вітчизняного виробництва, зайнятості, оплати й умов праці, соціального захисту працівників та членів їхніх сімей.

Упродовж останніх років накопичено значний практичний досвід з розробки колективних договорів і угод, ведення переговорів з їх укладення, відбулося удосконалення Закону України «Про колективні договори і угоди» [8].

Але фактом залишається те, що в процесі реформування економічних відносин мають місце прикрі недоліки, що торкаються значної частини громадян: невивплата вчасно заробітних плат, скорочення працівників у зв'язку із реорганізацією, низькі заробітки. Залишається нерозв'язаною проблема бідності переважної більшості громадян України. Затверджені програми бідності не реалізуються.

Перехід з однієї форми власності до іншої автоматично не призводить до ефективної роботи підприємств. Питання законодавчого врегулювання порядку реструктуризації та реорганізації підприємств незалежно від форм власності не вирішені. З цього питання Президія Федерації профспілок ще у 2002 р. вносила пропозицію Кабінету Міністрів, наполягаючи на погодженні з профспілками програм реструктуризації, що їх розробляють центральні органи виконавчої влади, посиленні державного та громадського контролю за їх здійсненням [9].

Напередодні III з'їзду Федерації профспілок, що відбувся у 1997 р., позиція профспілок щодо соціального діалогу оцінювалася так: «Незважаючи на значні зрушення на шляху порозуміння профспілок з урядовими та законодавчими структурами, соціальне партнерство, визнане в усьому світі як найпрогресивніший засіб досягнення соціального миру, в Україні ще не дістало належної підтримки з боку партнерів профспілок. Відсутність відповідного законодавства, в якому б гарантувалась відповідальність сторін за невиконання домовленостей та чітко визначалися б «правила гри», призводить до ігнорування основних соціальних принципів – забезпечення хоча б мінімальних гарантій для населення. Відсутня конкретна відповідальність за порушення гармонійного розвитку суспільства, калейдоскопічна зміна урядів не приводить до виправлення економічного становища. Натомість маємо зубожіння переважної більшості населення, порушення принципів рівності стартових можливостей при переході до нових форм власності, неодноразові спроби руйнування вщент давно усталених і надійних форм і принципів соціальних гарантій» [10].

Аналіз процесів, що відбуваються в Україні й понині з точки зору реформування виробничих відносин дозволяє дійти висновку, що роль соціального діалогу ще не помітна в процесах, що стрімко відбуваються, зокрема, пов'язаних із злиттям та приєднанням підприємств, а також при рейдерських захопленнях.

Відомі тільки поодинокі випадки, коли сторона трудівників – профспілки беруть безпосередню участь у боротьбі із рейдерськими захопленнями підприємств. До прикладу, серед тисяч відомих протиборств з рейдерами найбільш активну позицію займали профспілкові органи акціонерної судноплавної компанії «Укррічфлот» та фірми «Провесін» і деяких інших. У переважній більшості випадків з рейдерами боролася адміністрація (власники) без участі профспілок як представників працівників.

При захопленні АСК «Укррічфлот» було утворено під керівництвом Української профспілки працівників річкового транспорту навіть антирейдерську спілку, яка провела кілька акцій, спрямованих проти рейдерів компанії, які представляли різні політичні угруповання та корупційні групи [11].

Профспілковий комітет фірми «Провесінь» був постійно разом з адміністрацією на всіх акціях, спрямованих на боротьбу з рейдерами.

Слід зазначити, що не проаналізували згубного його впливу на економіку держави й не зробили вчасно конкретних висновків і попереджувальних кроків ні законодавча, ні виконавча влада, ні профспілкові органи.

Нині втрати від рейдерства важко підрахувати. Вони обчислюються не лише в економічних вимірах, а й у значних моральних втратах [12].

На порядку денному вже давно постало питання соціально-економічного захисту працівників у процесі злиття і приєднання, поглинання та рейдерського захоплення підприємств.

Про захист прав можна говорити як у широкому, так і у вузькому розумінні. Не можна вважати правильним, коли власник (роботодавець) веде мову про злиття чи приєднання підприємства, а працівник про це нічого не відає. Тільки після того, коли відбувається сам процес злиття, поглинання чи захоплення працівник дізнається про реорганізацію. Цей процес завжди його торкнеться, на жаль, частіше у негативному, аніж позитивному значенні. До цього він абсолютно не підготовлений.

Реалізація права на подібного роду захист працівника може відбуватися лише за умови існування правової основи для звернення за захистом у передбачений законодавством орган. Але цього законодавець не передбачив.

Вихід із ситуації може бути знайдений за умови, коли в процесах злиття, поглинання, захоплення повсюдно братимуть участь представники найманих працівників – профспілкові органи, або інші їх повноважні представники на законних, передбачених нормативно-правовими актами, умовах.

Питання забезпечення прав та інтересів працівників господарюючих об'єктів (акціонерів, членів товариств) при реорганізаціях – злитті, приєднанні або рейдерському захопленні варто проаналізувати й в історичному ракурсі.

Ще у ХІХ ст. дослідник П. Писемський констатував, що «Права акціонера складаються із таких правочинів: під час існування компанії він має право на одержання прибутку з підприємства (дивіденд), і право в управлінні компанією; при припиненні компанії право брати участь у розподілі майна» [13].

Як стверджує О.М. Вінник, наразі акціонеру гарантовано стандартний набір прав: право на частку у статутному фонді акціонерного товариства; право на участь в управлінні справами товариства; право участі у розподілі прибутку та одержанні його частки у формі дивідендів, а також право брати участь у розподілі майна товариства у випадку ліквідації останнього [14].

За статтею 43 Закону України «Про господарські товариства» товариство повинне повідомити про включення питання про реорганізацію до порядку денного передбачуваних загальних зборів, про зміну в порядку денному загальних зборів, дати можливість внести пропозиції щодо порядку денного загальних зборів і ознайомитися з документами в установленому порядку [15]. Тобто, акціонеру гарантується не лише право на управління через участь у роботі загальних зборів, а й осмисленого прийняття рішення про злиття або приєднання, а також через забезпечення доступу до розроблених робочою групою документів, що виносяться на розгляд загальних зборів. Таким документами є проект договору про приєднання, експертний висновок про доцільність реорганізації, розрахунок коефіцієнта обміну акцій або часток, а також проміжні передавальні акти тощо.

Названою вище статтею Закону «Про господарські товариства» передбачається, що повідомлення учасникам (акціонерам) повинно надійти не пізніше 45 днів від дати скликання загальних зборів – шляхом персонального (для акціонерів іменних акцій) і загального (опублікування у місцевій пресі – для акціонерів-утримувачів простих акцій) повідомлень.

При порушенні права на інформацію акціонер може звернутися до суду за захистом, що може мати негативні наслідки для процедури злиття та приєднання, коли рішення загальних зборів з порядком денним про злиття чи приєднання визнається недійсним. Тим часом у законодавстві визнання загальних зборів недійсними не передбачені.

Науковці висловлюються з приводу рішень загальних зборів таким чином. Визнання

рішення загальних зборів недійсним може мати місце у випадках: прийняття рішення на зборах, скликаних з порушенням порядку скликання загальних зборів; прийняття рішень з питань, що не включені до порядку денного; відсутність належним чином оформленого протоколу загальних зборів; невідповідність рішення інтересам його акціонерів або кредиторів та інші підстави (О.В. Щербіна). У законодавстві необхідно встановити вичерпний перелік випадків, за якими рішення вищого органу господарського товариства (загальних зборів акціонерів) може бути визнано недійсним: коли для прийняття відповідного рішення недостатньо кворуму; коли рішення за своїм змістом суперечить чинному законодавству; коли рішення прийняте з порушенням інтересів меншості внаслідок зловживання більшістю своїми правами (Н. С.Глусь) [16].

Безперечно, підстави для визнання рішення загальних зборів мають бути вичерпними, бо навіть будь-яке незначне порушення при проведенні загальних зборів може стати підставою для подання позову до суду, що відволікатиме управлінські сили на тривалий термін, а також призведе до фінансових витрат.

З цього приводу є роз'яснення Вищого господарського суду, які полягають у тому, що тільки особи, пов'язані корпоративними правами на момент прийняття рішення загальних зборів, можуть ініціювати визнання рішення загальних зборів недійсними [17].

Щодо до цього, то суперечки між науковцями та практиками продовжуються.

На нашу думку, в українському законодавстві доцільно закріпити такі права учасників щодо оскарження рішення загальних зборів акціонерів (сукупність умов): рішення, прийняте з порушенням вимог закону, інших нормативних актів, статуту акціонерного товариства (наприклад, простою більшістю голосів, коли вимагалось кваліфіковане; акціонер не брав участі у загальних зборах або голосував проти рішення; прийняті рішення порушили його права та законні інтереси. Такі позиції вже закріплені в законі Російської Федерації «Про акціонерні товариства» [18].

Дослідники наголошують на визначенні деяких суттєвих неурівноважених стосунках «акціонер – акціонерне товариство», зокрема, коли учасник зборів, який був присутнім на них, не голосував ні «за», ні «проти», а вимагає викупу акцій. Т.Є Глушецький вважає, що акціонери, бюлетені яких були визнані недійсними, не мають права вимагати викупу. Недійсними слід визнавати бюлетені, в яких відсутній підпис акціонера, або неможливо в'яснити результат його голосування з порядку денного [19].

Інтересним у цьому плані є досвід США. Якщо більшість схвалює реорганізацію (51%), то меншість акціонерів зобов'язані виставити на продаж свої акції, якщо вони навіть не голосували за реорганізацію. Разом з тим в американському законодавстві передбачені норми, коли акціонери, які не погоджуються з ухваленим рішенням і вважають, що їхні акції мають більшу вартість ніж запропоновано, вони можуть звернутися до суду [20].

Названо тільки окремі питання і лише стосовно акціонерних товариств. Для інших господарських товариств фіксуються інші норми і правила.

Все це підтверджує думку, що є нагальна потреба у законодавчому втручанні в процес реорганізації з точки зору участі найманих працівників в управлінні господарськими товариствами на всіх етапах, включаючи, передусім, початок і завершення переговорів, а не лише тоді, коли вже питання включене до порядку денного загальних зборів (конференції) після сформування проекту рішення.

Статтею 36 Конституції України громадянам гарантується «...право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів», а в статтях 19–23, 36 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» визначено права та обов'язки профспілок, їх об'єднань стосовно представлення та захисту прав та інтересів членів профспілок, захисту прав громадян на працю і здійснення громадського контролю за додержанням законодавства про працю, забезпеченні зайнятості, достатнього життєвого рівня. Статтею 25 Закону про профспілки «...гарантуються права профспілок в управлінні підприємствами та при зміні форм власності, зокрема, » Профспілки представляють права та інтереси працівників у відносинах з роботодавцем в управлінні підприємствами, установами, організаціями, а також у ході

приватизації об'єктів державної і комунальної власності, беруть участь у роботі комісій з приватизації, представляють інтереси працівників підприємства-боржника в комітеті кредиторів у ході процедури банкрутства.

Роботодавці зобов'язані брати участь у заходах профспілок щодо захисту трудових та соціально-економічних прав на їх запрошення» [21].

Із змісту наведених статей випливає, що участь профспілок в управлінні підприємств визначена лише за умови їх функціонування, роботі комісій з приватизації, і жодного слова немає про їх роль у випадках реорганізації, тобто законодавчо не забезпечується функція соціального діалогу в процесі формування нової юридичної одиниці при злитті, поглинанні чи захопленні.

В ухваленому нещодавно Законі України «Про соціальний діалог в Україні» [22] також не знайшла відображення присутність соціального діалогу в процесі злиття та поглинання.

У зв'язку з цим видається актуальним необхідність порушення питання про дослідження ролі соціального діалогу в процесі злиття і поглинання господарських товариств, виробленні рекомендацій та внесення конкретних пропозицій стосовно змін до законодавчих актів.

Це можна зробити, передбачивши, що при всіх переговорах щодо злиття, поглинання або захоплення мають бути присутніми представники найманих працівників і виражати їх волю і права. Такими представниками найманих працівників, безперечно, є профспілкові комітети.

Завдання представників найманих працівників полягатимуть у вирішенні питань соціального захисту на первинному етапі. Це набагато краще аніж проблеми соціального захисту розв'язувати після прийняття остаточних рішень господарськими структурами (власниками).

Приклад участі в процесі реорганізації подав профспілковий комітет колишньої «Криворіжсталі». Послідовні дії профспілкового комітету в процесі приватизації дозволили зберегти завойовані позиції у соціальному захисті працівників.

У Законі України «Про колективні договори і угоди», вочевидь, необхідно передбачити, як при злитті, так і при поглинанні, пріоритетне збереження передбачених у колективних договорах підприємств, що зливаються або поглинаються, приєднуються, норм після прийняття відповідних рішень.

У такому разі виконуватиметься передбачена ст. 1 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» теза, що «Соціальний діалог – процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин» [23].

Література:

1. Соціальна політика держави та роль профспілок: останнє п'ятиріччя / Осовий Г.В., Бондарчук О.О., Головка М.Л., Кондрюк С.М., Максимчук В.С., Новак І.М., Работа Ю.І., Українець С.Я.: Навч. посіб. – К.: Акад. праці і соц. відносин. Федер. проф. спілок України, 2008. – С. 43.
2. Там само, с. 45.
3. Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців і підприємців та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями на 2010–2012 роки. – К.: Федерація професійних спілок України. – 2010. – №11 (131) (Бібліотечка голови профспілкового комітету).
4. Конституція України. – К.; 1996; Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р. №3356-Х11; Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. №137/98-ВР; Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. №1045-Х1У; Закон України «Про організації роботодавців» від 24 травня 2001 р. №2436-111; Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 16 травня 2008 р. із змінами; Закон України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 р.
5. Праця в Україні: необхідність якісних змін для суспільної активності та гідного життя. Національна профспілкова доповідь Президенту України В.Ф. Януковичу. – К.: Федерація профспілок України, 2010. – С. 5.

6. <http://www.ntser.gov.ua/ua.home.ntml> (Національна соціально-економічна рада при Президентові України).
7. Соціальна політика держави та роль профспілок: останнє 15-річчя (Осовий Г.В., Бондарчук О.О., Головка М.Л., Кондрюк С.М., Максимчук В.С., Новак І.М., Работя Ю.І., Українець С.Я.: Навч. посіб. — К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2008. — С.55.
8. Праця в Україні: необхідність якісних змін для суспільної ефективності та гідного життя. Національна профспілкова доповідь Президенту України В.Ф. Януковичу.— С. 31.
9. Інформація про діяльність Федерації профспілок України між шостим і сьомим засіданнями Ради ФПУ (квітень 2001—квітень 2002рр.). — К.: Федерація профспілок України, 2002. — С 25.
10. Позиція. Федерація профспілок України: від II до III з'їзду. — К.: Федерація професійних спілок України, 1997. — С. 3.
11. Василенко Петро. Обережно: рейдери / Петро Василенко. —К.: Знання України. — 2007.— С. 97.
12. Кушерець Д.В. Рейдерство: переділ і захоплення власності (аналіз і протидія) / Д.В. Кушерець. — К.: Альтерпрес, 2010. — С.78-81.
13. Писемский П. Акционерные компании с точки зрения гражданского права. — М.: Типография Грачева и К., 1876 — С. 229.
14. Винник О.М. Проблемы правового обеспечения реализации интересов различных групп акционеров в акционерном обществе / О.М. Винник // Предпринимательство, хозяйство и право. — 2003. — №6. — С. 6—8.
15. Закон України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 року // Відомості Верховної Ради України.— 1991. —№ 49.
16. Щербина О.В. Правове становище акціонерів за законодавством України / О.В. Щербина. —К.: Хрінком Інтер, 2001. — С. 160; Гнусь Н.С. Корпорації та корпоративне право: поняття, основні ознаки та особливості захисту: автор. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.05.03 / К.— 2002. — С. 23.
17. Вищий господарський суд України. Президія. Роз'яснення №02-5/35 від 25 січня 2000 р. «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням недійсними актів державних чи інших органів / Вісник Вищого арбітражного суду України. — 2002. — №2. — С.29-32; Постанова Верховного Суду України від 21 жовтня 2003 р. // Юридична практика. 2003. -12(№52); Вісник законодавства України. — 2004. 02 (6); Вісник Верховного Суду України. — 2004. — №5.
18. Коментарий к Федеральному закону «Об акционерных обществах» /Под общ. ред. Э.О. Харитоновой, О. М. Калитенко. — Одесса: Юрид. лит., 2003. — С. 272—273.
19. Глушецкий Т.Е. Реорганизация акционерного общества в форме выделения / Т.Е. Глушецкий // Право и экономика. — 1998. — №11. — С. 8—12.
20. Патрик Гофман. Слияния, поглощения и реструктуризация бизнеса /Патрик Гофман. — М.: Альпина Бизнес Букс, — 2004. — С. 740.
21. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії їх діяльності»: — К.: Профінформ ФПУ, 2007. — С. 10—14, 36.
22. Закон України «Соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 р. №2862-VI//Сайт Верховної Ради України (набув чинності з 18.01.2011 р.).
23. Там само.

Кушерець Д.В. Роль соціального діалога в процесі реорганізації (слияние, присоединение и увлечение) хозяйственных обществ. В статье исследуются вопросы представительства наемных работников в процессе реформирования предприятий, слиянии, поглощении и рейдерских захватах. Предлагаются изменения в законодательные акты в сфере социального партнерства.

Ключевые слова: социальный диалог, украинская экономика, мировая экономика, рынок труда, законы Украины, нормативно-правовые акты, социальное партнерство.

Kusherets' D.B. The role of social dialogue in the process of reorganization (merging, joining, seizure) of economic societies. The issues of the hired employees representation in the reforming process of enterprises while merging, joining or seizure are investigated in the article. The changes into legislative acts in the sphere of social partnership are proposed.

Key words: social dialogue, Ukrainian economy, world economy, labour market, the laws of Ukraine, normative and legal acts, social partnership.

УДК 339.922:339.7](47+57)СНГ

Махмудова Т.А.,

канд. экон. наук, доцент кафедры финансов и кредита
Азербайджанской академии труда и социальных отношений

Интеграционные процессы на пространстве СНГ. Валютно-финансовый аспект

В статье рассматриваются вопросы интеграционных процессов на пространстве СНГ. Предлагается последовательное формирование единой валютной и финансовой системы.

Ключевые слова: финансовая система, мировая экономика, пространство СНГ, финансовые рынки, кризис, банки.

Угроза новой рецессии мировой экономики становится все более реальной. МВФ и ВТО серьезно пересмотрели свои прогнозы глобальной экономической активности, половина участников опроса Всемирного экономического форума (WEF) не ждут улучшения ситуации, а четверть и вовсе готовятся к новому кризису. Эксперты убеждены, что даже экстренные меры ФРС не позволят восстановиться ведущей экономике, а значит, и всему миру.

Самую большую озабоченность вызывает ситуация в Европе. И сфера производства, и сфера услуг в зоне евро впервые за два года в сентябре вступили в зону спада, свидетельствует сводный индекс деловой активности Markit Economics. Европейские проблемы, несущие серьезную угрозу всему миру, являются сильной головной болью не только в Старом Свете, но и за его пределами.

В этих условиях для большинства стран СНГ интеграционная перспектива становится все более привлекательной. Без четко отлаженного многостороннего механизма взаимодействия в валютно-финансовой сфере успешное развитие экономической интеграции государств-участников СНГ невозможно.

Озабоченность по этому поводу глав государств Содружества выразилась в совместном Решении о необходимости постоянного мониторинга ситуации в связи с мировым финансово-банковским кризисом и выработки соответствующих предложений по его преодолению, принятом ими 10 октября 2008 г. на встрече в Бишкеке. Начало работу созданное этим Решением постоянно действующее совещание на уровне министров финансов государств-участников СНГ. 21 октября этого года было проведено его первое заседание, организованное с участием Исполкома СНГ, на котором состоялся обмен информацией о текущей ситуации на финансовых рынках государств Содружества.

Кризис в разной степени затронул финансовые рынки государств-участников СНГ. Тем не менее, министры финансов признали необходимость принятия государствами мер по проведению адекватной складывающимся условиям денежно-кредитной и фискальной политики, ограничению роста инфляции и сохранению макроэкономической стабильности, обеспечению достаточного уровня ликвидности в банковском секторе, росту капитализации банковской системы, эффективному функционированию системы страхования и гарантирования депозитов. При этом участники встречи подчеркнули важность комплексного подхода к разрешению кризисной ситуации, поскольку разовые меры, применяемые лишь к отдельным финансовым институтам, не дают продолжительного эффекта.

Участники встречи выразили озабоченность колебаниями цен на сырьевые и продовольственные товары и их ролью в формировании негативных тенденций в экономике государств Содружества. На совещании была достигнута договоренность о продолжении диалога министров финансов государств-участников СНГ по наиболее актуальным

проблемам мировой экономики и обмену информацией о складывающейся ситуации и предпринимаемым мерам по её стабилизации и возвращению в русло нормального развития. Очередная встреча министров финансов состоялась в апреле 2009 г. в Санкт-Петербурге. Она закрепила достигнутые ранее договоренности о совместных мерах по минимизации последствий мирового финансового кризиса. Был разработан проект плана мероприятий по реализации первого этапа Стратегии развития СНГ на 2009–2011 гг. Проект был представлен на утверждение и принят на очередном заседании Совета Глав правительств СНГ, состоявшемся в Астане 22 мая 2009 г.

Одним из возможных шагов на пути укрепления финансово-банковской системы и валютной интеграции на пространстве Содружества могло бы стать создание Международных финансовых центров.

По мнению ряда аналитиков, сотрудничество государств СНГ в финансовом секторе значительно отставало от интеграционных процессов в торгово-экономической сфере [1]. Тенденции к усилению финансового взаимодействия сложились лишь в годы, предшествующие кризису 2007–2009 гг. Причем, наиболее отчетливо эта тенденция проявилась в банковском секторе в форме экспансии банков СНГ на рынки других стран региона.

Если в начале 2000-х годов деятельность практически всех банков была сконцентрирована на рынках своих стран, то в настоящее время на постсоветском пространстве насчитывается крупных кредитных организаций, работающих одновременно в нескольких странах содружества (см. таблицу) и на долю которых приходится более 90% всех операций банков СНГ на территории других государств Содружества.

На начало 2010 г. совокупный размер инвестиций банков стран СНГ в капиталы дочерних организаций, работающих в регионе, превысил 3 млрд. долл. и, не смотря на мировой финансовый кризис 2007 – 2009 гг., за 2008 – 2009 гг. данный показатель вырос в полтора раза.

Таблица

Банки стран СНГ с наибольшим размером зарубежных активов в регионе на начало 2010 г., млрд. долларов

Банк	Страна происхождения	Активы в стране происхождения	Присутствие в странах СНГ	Зарубежные активы в странах СНГ
Банк ВТБ	Россия	87,9	Азербайджан, Армения, Беларусь, Казахстан, Россия, Украина	4,7
Внешэкономбанк	Россия	60	Беларусь, Россия, Украина	4,6
Альфа-банк	Россия	19,3	Беларусь, Казахстан, Россия, Украина	4,2
Сбербанк России	Россия	234	Беларусь, Казахстан, Россия, Украина	4
БТА Банк	Казахстан	13,3	Армения, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Россия, Украина	2,4
Казкоммерцбанк	Казахстан	15,9	Казахстан, Кыргызстан, Россия, Таджикистан	1
Банк Москвы	Россия	26	Беларусь, Россия, Украина	0,9
Газпромбанк	Россия	55,2	Армения, Беларусь, Россия	0,8
Приватбанк	Украина	10,8	Россия, Украина	0,6
Международный банк Азербайджана	Азербайджан	13,4	Азербайджан, Россия	0,5

Ускорению динамики интеграционных процессов в финансовой сфере способствуют такие факторы, как:

– углубление торгово-экономических и инвестиционных связей внутри СНГ до кризиса и объединение усилий стран Содружества в преодолении последствий кризиса. Кризис в очередной раз продемонстрировал определенную общность развития стран СНГ и ЕврАзЭС – интеграция рынков здесь имеет географические, национальные, исторические и экономические основания. Исторические взаимосвязи и аналогии в проведении рыночных реформ стран СНГ проявляются в синхронном изменении макроэкономических показателей (темпов роста ВВП, инфляции, потоков капитала) и индикаторов финансовых рынков (фондовых индексов, курсов валют). Согласно данным МВФ, доля стран Содружества в мировом ВВП увеличилась с 3,8% в 2006 г. до 4,3 – в 2009 г., а доля России – с 2,6 до 3,0%. Рост торгово-экономического сотрудничества требует адекватного расширения взаимодействия национальных финансовых рынков и кредитных институтов стран региона;

– растущее понимание властей стран Содружества необходимости ускорения интеграционного взаимодействия в финансовой сфере с целью защиты национальных экономик от внешних шоков;

– значительная банковская маржа и недооцененность финансовых активов во многих государствах Содружества, что приводит к росту доходности банковских операций в регионе. Не случайно финансовый бизнес стран Содружества проявляет все больший интерес к интеграционным процессам в финансово-валютной сфере, о чем свидетельствует достаточно интенсивный процесс взаимопроникновения финансовых компаний на рынки сопредельных государств. В частности, в последнее время наблюдается значительное оживление деятельности различного рода союзов и ассоциаций финансовых организаций Содружества, и, прежде всего, Финансово-банковского совета СНГ, МАБ СНГ и др.;

усиление конкуренции в банковском секторе внутри стран Содружества, что выталкивает банки на поиск новых рынков для своих услуг.

Тем не менее, уровень сотрудничества стран СНГ существенно отстает от потребностей их экономического развития. Причины такого отставания являются общими для интеграционных процессов на постсоветском пространстве. К их числу относятся: существенные расхождения и различия в уровне развития финансовых рынков и их валютных сегментов, что проявляется в отличии институтов регулирования и жесткости их позиции, разном перечне торгуемых инструментов, остроте и частоте воздействия внешних шоков на состояние национальных экономик, нарушению стабильности регионального развития. Все это приводит к значительным расхождениям интересов и даже противоречиям в сфере финансовой и валютной политики, а также затрудняет выработку согласованных решений по углублению валютного сотрудничества.

Например, в России либерализация валютного законодательства является полной. Нерезиденты имеют возможность открывать рублевые счета, управлять средствами на этих счетах, инвестировать деньги в различные российские активы, репатриировать прибыль. В результате наблюдался бурный рост активности иностранных участников на российском рынке. Доля нерезидентов в совокупном уставном капитале российских банков с 2002 г. выросла в 6 раз – до 30% в начале 2009 г. (в период кризиса она несколько снизилась и на 01.07.2010 г. находилась на уровне 26%). Либерализация валютного регулирования и снятие ограничений на движение капитала привели к росту трансграничных операций. Например, шесть лет назад российские участники валютного рынка 67% операций производили между собой и только 33% – с нерезидентами, сегодня доля трансграничных операций выросла до 50%.

Дочерние компании иностранных банков работают на российском биржевом рынке. После кризиса их доля в обороте валютного рынка ММВБ показывает рост – с 25 до 32% (в 2004 г. она составляла 11%). Ценные бумаги российских эмитентов торгуются и на глобальном рынке[2].

В то же время ситуация на финансовых рынках государств Содружества несколько отличается. Например, Беларусь по масштабам девальвации национальной валюты в мае

2011 г. на 56 % занимает второе место в мире [3]. У республики Таджикистан биржевой сегмент валютного рынка вообще отсутствует.

Во-вторых, валютные ограничения на проведение операций капитального характера, сохранившиеся в некоторых странах, препятствуют как проведению единой валютной политики, так и инвестиционному процессу. Наиболее либеральные режимы в отношении капитальных операций действует в настоящее время в России, Казахстане, Армении и Кыргызстане. Самые жесткие валютные ограничения применяются в Туркменистане и Таджикистане. В остальных странах действуют умеренно либеральные режимы, предусматривающие ограничения в проведении трансакций, связанных с экспортом и импортом капитала, в том числе и в форме прямых и портфельных инвестиций.

В-третьих, доминирующая позиция России на постсоветском пространстве, в том числе и в финансовой сфере. Россия производит 72% совокупного регионального ВВП, осуществляет 67–68% суммарного экспорта товаров и услуг стран Содружества. В ВВП стран ЕвразЭС и Таможенного союза доля России составляет около 90% [4]. По данным ЦБ РФ, общие выплаты России по статьям трудовой миграции в пользу СНГ за 2000–2009 гг. приблизились к 80 млрд. долларов. Это более половины всех доходов от экспорта энергоносителей в Содружества Независимых Государств за тот же период. Такая позиция, которая, с одной стороны, предполагает российское лидерство в интеграционном процессе и донорство в финансовой сфере, с другой стороны, – вызывает существенные опасения у стран Содружества, о возможном навязывании своей позиции при реализации совместных инициатив.

В-четвертых, появление новых региональных центров, таких как ЕС и Китай, оказывающих влияние на страны Содружества и являющихся крайне привлекательными для осуществления торговых и инвестиционных операций, усиливают центробежные тенденции в СНГ. Кроме того, в последние годы происходит расширение присутствия на финансовых рынках стран СНГ финансовых институтов из третьих стран, которые в меньшей степени заинтересованы в углублении интеграционных процессов на постсоветском пространстве.

Бесспорно, Содружеству Независимых Государств нужна устойчивая финансовая система, способствующая реализации стратегии инновационного развития всех государств-членов. В современных условиях валютная интеграция стран СНГ – это эффективное средство укрепления национальных денежных единиц в условиях конкуренции между валютами на внешних и внутренних рынках. Очевидно, что на пространстве СНГ наиболее целесообразным, с точки зрения эффективности регионального валютного объединения, является последовательное формирование единого валютного и финансового пространства.

Література:

1. Петров М.В. Возможности и перспективы интеграции стран СНГ в финансовой сфере / М.В. Петров, Д.Е. Плисецкий // Финансы и кредит. – 2011. – №8 (440). – С. 42.
2. Мишина В.Ю. Станет ли рубль валютой международных расчетов? / В.Ю. Мишина // Банковское дело. – 2011. – №1. – С. 76.
3. <http://www.prime-tass.ru>, 3 июня 2011 №335944
4. Стратегические интересы России на постсоветском пространстве. ВНИКИ /ИМЭМО РАН // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 8.

Махмудова Т.А. Інтеграційні процеси на просторі СНД. Валютно-фінансовий аспект. У статті розглядаються питання інтеграційних процесів на просторі СНД. Пропонується послідовне формування єдиної валютної й фінансової системи.

Ключові слова: фінансова система, світова економіка, простір СНД, фінансові ринки, криза, банки.

Makhmudova T.A. Integral processes within the Union of Independent States. Currency and financial aspect. The issues of the integral processes within the Union of Independent States are revealed in the article. The ways of the gradual formation of currency and financial systems are proposed.

Key words: financial system, world economy, UIS space, financial markets, crisis, banks.

УДК 005.94:331.103.14

Яременко В. А.,

канд. екон. наук, доцент,
заступник керівника напряму «Економіка підприємства»

Князева О. О.,

ст. викладач
кафедри обліку і аудиту
Кременчуцького інституту Дніпропетровського університету
економіки і права імені Альфреда Нобеля

Нормування знань в організації

У статті запропоновано методичку розбудови системи нормування знань на підприємстві, визначено основні показники, за допомогою яких стає можливим кількісно виміряти результати діяльності підприємства щодо управління знаннями співробітників.

Ключові слова: знання, пізнання, управління, норматив, інформація, розподіл знань, інформаційна безпека.

Сучасна наука постійно розширює горизонти пізнання, все більше створюється інноваційних напрямів знань. Одним з таких сучасних і перспективних напрямів розвитку наукової думки є система управління знаннями. Розглядаючи класичні функції управління (планування, організацію, мотивацію та контроль), слід зазначити, що в основі системи управління знаннями мають вважатись певні норми та нормативи.

Питання розробки нормативу знань для певної посади насамперед спирається на необхідність визначення поняття «знання». Так, згідно із філософським підходом «знання» – це продукт суспільно-трудова та розумова діяльності людей, яка являє собою ідеальне відтворення в мовній формі об'єктивних закономірних зв'язків практично перетворюваного об'єктивного світу [1]. А.Г. Спіркін трактує знання як перевірений суспільно-історичною практикою і засвідчений логікою результат процесу пізнання дійсності, який, з одного боку, являє собою адекватне її відображення в свідомості людини у вигляді уявлень, понять, суджень, теорій (тобто суб'єктивного образу), а з іншого, виступає як володіння ними та вміння діяти на їх підставі [2]. Відповідно до останнього твердження слід звернути увагу, що навіть не перевірений суспільно-історичною практикою та засвідчений логікою результат процесу пізнання можна розглядати як знання, адже як засвідчує сам автор [2, с. 308], логічне є узагальненим відображенням історичного (тобто об'єктивного) процесу. На нашу думку, знання можна розглядати як певну суб'єктивну категорію.

Слід зауважити, що в розглянутих нами джерелах сформульовано єдиний теоретичний підхід до знання як до результату пізнання. Таким чином, викликає сумнів підхід, який має місце в сучасній науковій літературі з менеджменту, котрий останнім часом швидко поширюється. Він має назву knowledge management і перекладається вітчизняними науковцями як управління знаннями. Очевидно, що управляти можна процесом, а не результатом. Процесом, результатом якого є знання, згідно з існуючими філософськими концепціями, є пізнання. А воно тлумачиться як обумовлений законами суспільного розвитку і нерозривно пов'язаний з практикою процес відображення та відтворення людської думки. У процесі пізнання люди набувають знання, поняття щодо реальних явищ з метою практичної діяльності для перетворення світу та перепідпорядкування природи потребам людей [1]. Доцільно говорити або про неточність перекладу (адже в літературі зустрічається однаковий переклад з англійської слів «знання» та «пізнання». Однак більш точним перекладом слова «пізнання» є cognition, а відповідно, процес носитиме назву cognition management.

Розвиток підприємств в інформаційному суспільстві неможливий без забезпечення постійного підвищення рівня знань персоналу. Однак у цьому разі виникає проблема щодо визначення доцільних меж підвищення рівня освіти для робітника, який виконує певні функції, а також обсягів знань, які він має отримати в процесі їх набуття. В сучасній науковій літературі ці питання не знайшли повного вирішення та потребують подальшого науково-методичного опрацювання.

У нашому тлумаченні існує необхідність у виокремленні двох напрямів управління пізнанням: управління розподілом знань та управління рухом інформації. Структуру процесу наведено нижче на рисунку.

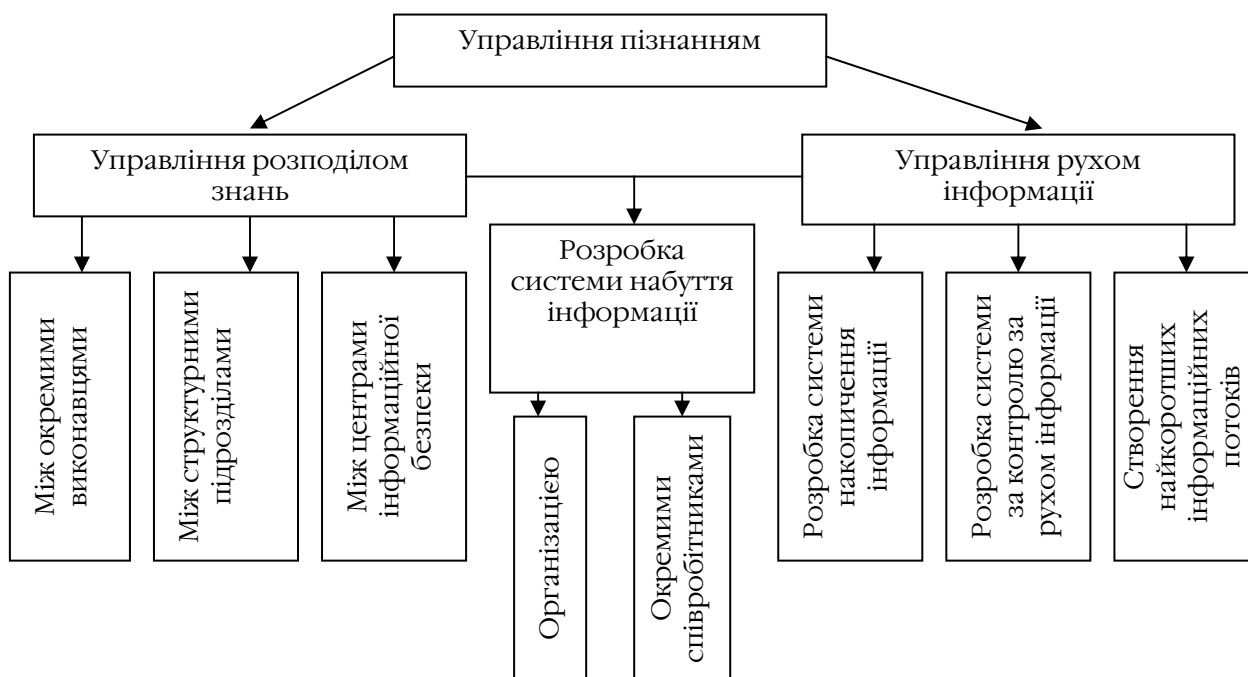

Рис. Структура процесу управління пізнанням на підприємстві

Кожен з зазначених на рис. 1 напрямів, на нашу думку, має власні методологічні особливості і може розглядатись виокремлено.

Доцільно розглянути існуючі методи реалізації системи управління знаннями, викладені в сучасній літературі. У зарубіжній практиці існує два підходи до тлумачення задач та методів реалізації системи управління знаннями, сутність яких зводиться до наступного:

1. Персоніфікований підхід. Згідно із його принципами знання містяться в людях і головне, щоб носії знання (експерти) його зберігали і ділились. Організація повинна знати таких «експертів» в обличчя, усіяко плекати і заохочувати (матеріальна і нематеріальна мотивація) цей живий «фундамент свого благополуччя». Головне в системі персоніфікованого підходу – це співробітники, їх мотивація, зв'язки, культура компанії, а технології – це просто інфраструктура. Згідно з цим підходом немає сенсу розробляти технологію, поки немає відповідної культури. Не треба ставити глобальні задачі, що вимагають великих ресурсів, більш доцільно почати з очевидного і легко доступного. Прихильники цього підходу вважають, що при його використанні значно більше шансів зафіксувати неформальні (приховані) знання співробітників (наприклад, їх думки з якихось виробничих питань, особисті взаємини з клієнтами), яких у кожній компанії приблизно вчетверо більше, ніж знань, котрі можна перетворити на документи. Підхід має на увазі безпосереднє спілкування співробітників і передачу знань на зборах, тренінгах, заходах типу team building. Крім того, в компанії створюються умови для того, щоб співробітники-лідери у якійсь сфері могли поділитись досвідом з іншими (наставництво, коучинг) тощо. Таким чином, основне завдання управління знаннями відповідно до цього підходу – виявлення, збереження й ефективне використання знань співробітників [3].

2. Інформаційний чи технологічний підхід. Прихильники цього підходу виходять з того, що сучасні підприємства, особливо великі, нагромадили гігантські обсяги даних про клієнтів, постачальників, операції і багато про що інше, що зберігається в десятках операційних і транзакційних систем у різних функціональних підрозділах. У цих базах даних знаходяться великі обсяги виробничої та комерційної інформації – вичерпні знання про клієнтів, завдяки яким можна добитися разючих успіхів у їхньому залученні й утриманні. Але проблема ефективного використання наявної цінної інформації полягає в тому, що вона міститься у величезній кількості незалежних одне від одного джерел, і її витяг для конкретних цілей стає здебільшого фізично нездійсненним завданням. Як засіб розв'язання зазначеної проблеми можуть використовуватись сучасні інформаційні технології, такі як Інтернет. Системи управління базами даних (СУБД) і сховища даних, телеконференції і системи дистанційного навчання також постають як важелі цього процесу. Окремі прихильники інформаційного підходу вважають, що з технологічної точки зору знання принципово відрізняється від інформації насамперед точністю. Знання – це точна інформація з цієї проблеми. Система, за якою надається точна відповідь на запит – це система управління знаннями. У компанії має існувати єдиний інформаційний простір. Для кожного менеджера визначається коло потреб, права доступу і параметри пошуку інформації всередині цього простору [3].

На нашу думку, зазначені підходи не містять суперечностей, а є взаємодоповнюючими. З метою забезпечення ефективного процесу управління пізнаннями необхідне використання обох із зазначених підходів. Причому така точка зору не суперечить, а навпаки, підтверджує структуру управління знаннями, запропоновану на поданому рисунку.

У зв'язку з цим додаткового визначення потребує реалізація визначених заходів щодо управління системою пізнання на підприємстві.

Напрямок управління розподілом знань засновано на необхідності забезпечувати економічну безпеку підприємства, одночасно забезпечуючи усі ланки управління достовірною і об'єктивною інформацією про результати його діяльності. Виникає також питання щодо розподілу та кооперації праці фахівців (особливо наукомістких напрямів діяльності). Основними з них відповідно до задач розподілу знань є забезпечення розподілу інформації між виконавцями таким чином, щоб підприємство отримувало максимальний економічний ефект від діяльності окремого працівника. До джерел підвищення економічної ефективності праці співробітника можна віднести такі:

- підвищення продуктивності праці;
- підвищення інформаційної віддачі (генерація ідей, накопичення набутого досвіду);
- раціоналізація витрат на підготовку та перепідготовку;
- оптимізація витрат на забезпечення працівника первинною інформацією.

Наступний напрям діяльності – розподіл знань між структурними підрозділами. Існує необхідність перекриття діяльності окремих функціональних та (або) виробничих підрозділів у обізнаності їх у справах один одного. Тому слід забезпечити ефективну систему обміну інформацією. Важливо також забезпечити високу достовірність інформації, яка виходить за межі підрозділу і використовуватиметься централізованою базою даних підприємства. Створення великих баз даних потребує, поряд з організацією її захисту, створення ефективної системи пошуку необхідної інформації (з обов'язковим розмежуванням прав доступу). Виняткова важливість такого розмежування полягає в тому, щоб інші підрозділи мали тільки ту інформацію, яка може прискорити (підвищити) їх господарську ефективність.

Визначення третього напрямку розподілу знань потребує попереднього визначення самого поняття центрів інформаційної безпеки. На нашу думку, центром інформаційної безпеки можна вважати виробничий підрозділ (функціональний відділ), який володіє комплексною інформацією, що становить комерційну таємницю. Для цього на підприємстві можна визначити кілька рівнів обізнаності як у вертикальному (підрозділ підприємства), так і у горизонтальному рівні (між окремими функціональними підрозділами певного рівня ієрархії). Виходячи з цього, розподіл інформації як виробничого, так і освітнього характеру

між окремими рівнями доступу, має бути чітко структурований. В основу діяльності має бути покладено принципи моніторингу можливих напрямів використання інформації. Одним із завдань такої діяльності має бути відстеження частоти звільнення окремих працівників (з урахуванням їх рівня обізнаності у комерційних таємницях).

Загрозу для підприємства створюють не тільки керівники або спеціалісти. Інформаційна обізнаність робітників також може скласти загрозу для економічної безпеки. Те ж саме являє собою звільнення працівників, які мають значний виробничий досвід, коли набуті ними знання не залишаються на підприємстві (коли працівник не підготував собі заміни). Для визначення рівня інформаційної безпеки автори пропонують визначати такі показники: плинність кадрів для певних рівнів обізнаності, плинність кадрів за професійним стажем, плинність кадрів за показником освіти, кількість учнів, підготовлених робітником, який працює більше десяти років на умовах наставництва (або кількість учнів на одного робітника).

У ролі нормативів для розподілу знань між окремими виконавцями існує необхідність у використанні обсягу годин підготовки (перепідготовки) для працівника певного рівня посади; рівня необхідних спеціальних та загальноосвітніх знань, рівня сучасності технологічного устаткування (пропонується визначати через співставлення балансової та поточної ринкової вартості аналогічного устаткування) тощо. Використання таких показників дозволить уникнути розбіжностей між якістю підготовки працівників одного рівня інформаційного доступу, а також поставити вимоги щодо наповнення інформацією бази даних підприємства.

Розробка системи набуття інформації на підприємстві складається із системи закладів навчально-методичного характеру, а також працівників високої кваліфікації, які здійснюють підготовку на робочому місці. Однак у зазначеній схемі запропоновано також окремий напрям, пов'язаний із проведенням моніторингу зовнішніх інформаційних напрямів з метою організації надходження інформації на підприємство. Зовнішня інформація також має нормуватись відповідно до стратегії, обраної підприємством. На її підставі формуються економічні показники ефективності витрат із надходження такої інформації, витрати на інформаційне забезпечення одного працівника, зокрема, показники рентабельності, прибутковості тощо. Розробка системи набуття інформації окремими співробітниками може характеризуватись співставленням планових та фактичних показників, забезпеченням персоналу підготовкою (перепідготовкою) певного рівня, а також показниками витрат на набуття освіти, співставлення альтернативної вартості таких витрат при наданні освіти на навчальній базі підприємства та за умов навчання поза його межами. Одним з можливих показників, які характеризують ефективність організації системи набуття кваліфікації окремими співробітниками, є оцінка підвищення результативності праці до і після проведення навчання (якщо таке навчання спрямоване на підвищення результативності).

Управління процесом руху інформації на підприємстві – питання, яке останнім часом доволі ґрунтовно досліджується фахівцями з менеджменту. В такому напрямі основними задачами є розробка системи накопичення та використання інформації. На нашу думку, ну увагу заслуговує насамперед створення ефективної системи накопичення знань. Існує потреба або у введенні обов'язкових звітів з виробничого досвіду (за певний нормований час), або у проведенні постійного моніторингу передового досвіду. Останній шлях, на нашу думку, є більш вартісним, однак і більш ефективним.

Доступ до інформації, наявної на підприємстві (навіть за умов відсутності обмежень доступу до неї) – взагалі процес складний і не завжди ефективний. Виникають складнощі і через неефективну систему зберігання та доступу до таких даних і через непоінформованість окремих фахівців щодо наявності таких даних у розпорядженні підприємства. Основними нормами і нормативами має бути обсяг бази даних, швидкість її роботи та можливість доступу до неї окремих працівників. Одним з основних показників ефективності такого процесу є кількість робочих місць, на яких відкрито доступ до централізованої бази даних, а також характеристика рівня її інформаційної захищеності.

Система контролю за рухом інформації має відстежувати також внутрішні переміщення працівників (особливо керівників та спеціалістів). Залежно від посади вони можуть отримати інформацію внаслідок або наявності доступу до певного інформаційного ресурсу, або внаслідок безпосереднього виконання певних функцій. Тож виникає необхідність контролю не тільки за спробами несанкціонованого (помилкового) доступу до інформації, яка згідно із внутрішніми розпорядженнями не відповідає рівню працівника. Уваги потребують також показники, які характеризують переміщення робітників між посадами (як у межах вертикальної, так і у межах горизонтальної кар'єри), наприклад, коефіцієнт постійності $K_{пост}$ (1):

$$K_{пост} = \frac{T_{пос}}{T_{заг}} \times \frac{T_{пос}^{сер}}{T_{заг}^{сер}}, \quad (1)$$

де $T_{пос}$ – час роботи певного працівника на посаді (яка аналізується), років; $T_{заг}$ – загальна тривалість роботи працівника на підприємстві, років; $T_{заг}^{сер}$ – середній по підприємству час роботи працівників, років; $T_{пос}^{сер}$ – середній на підприємстві час роботи працівника на певній посаді, років.

По суті вираз (2) характеризує середню кількість посад, які протягом трудової кар'єри проходить робітник:

$$\frac{T_{пос}^{сер}}{T_{заг}^{сер}}. \quad (2)$$

Створення та розробка найкоротших інформаційних потоків є головним завданням останнього (згідно із рис.) в управлінні рухом інформації. Тому основними показниками ефективності організованої системи інформаційного руху є обсяг інформаційних шумів. Актуальність такої діяльності зумовлюється тим, що навіть у процесі управління на інформаційний потік впливають так звані інформаційні шуми (викривлення, пов'язані з особистісною інтерпретацією отриманих розпоряджень), що приводить до зміни первісного змісту розпоряджень, через що очікуваний результат не завжди відповідає отриманому. В ході набуття інформації працівниками підприємства наявність аналогічних проблем, на нашу думку, також є доволі вірогідною.

Управління пізнанням – процес, який може бути ефективно реалізований лише протягом кількох послідовних етапів. Їх тривалість суттєво залежатиме від складності (обсягів) певного проекту (масштабів діяльності підприємства), але кількість етапів залишатиметься майже незмінною.

Початковий (вступний) етап. У цей період необхідно визначити фактори, за допомогою яких планується впливати на рівень знань персоналу. Необхідно визначити загальну кількість та освітньо-професійну структуру персоналу, необхідну підприємству для реалізації певної діяльності. Визначення загальної чисельності співробітників, які реально зацікавлені у підтримці проекту і мають потенціал, що може бути розкритий у ході його реалізації. Саме вони мають сформулювати ядро, котре надалі рухатиме ідеї управління пізнанням у компанії.

Етап оцінки – оцінка наявних на підприємстві інформаційних ресурсів, визначення й оцінка реального рівня знань співробітників та їх відповідності реальним потребам підприємства. Отже, має проводитись атестація персоналу. Оцінці підлягають також внутрішні процедури щодо визначення відповідності наявних внутрішніх і зовнішніх джерел інформації реальним потребам, визначається, наскільки ефективно у даний час використовуються знання співробітників, аналізується, як здійснюється збір і накопичення знань, отриманих у ході господарської діяльності (виробничого процесу) підприємства.

Етап формування корпоративної політики. На цьому етапі проводиться аналіз отриманих у процесі оцінки результатів і розробляються стратегія і тактика управління процесом пізнання в компанії. Формуються сценарій і технологічні рішення; визначаються основні механізми дії програми: які саме знання особливо важливі для компанії, що з ними варто робити, як оцінюється ефективність обміну знаннями, як забезпечити більшу ефективність збереження набутих знань, які нові посадові обов'язки співробітників можуть бути визначені в результаті отримання ними додаткових знань тощо. Стратегічні та тактичні рішення конкретизуються у вигляді певних планів дій.

Етап реалізації корпоративної політики. На цьому етапі відбувається безпосередня реалізація процесу управління пізнанням за всіма його складовими напрямками. Забезпечується також постійний моніторинг за ефективністю кадрової політики, що реалізується. В цей час намічені плани реалізуються: вводиться в дію сформована політика управління пізнанням, змінюється зміст вхідних інформаційних потоків, забезпечується збереження та розподіл інформації, складаються директорії (каталоги) всіх ресурсів, проводяться навчальні програми та індивідуальне навчання, впроваджуються технологічні рішення, які дозволяють оптимізувати (покращити) інформаційні потоки на підприємстві, складаються посібники для користувачів на нові джерела інформації і знань тощо.

На останньому етапі відбувається оцінка ефективності системи управління пізнанням з подальшим коригуванням кадрової політики відповідно до вимог максимізації ефективності використання знань. Оцінка проводиться за показниками відхилень індикаторних показників, за допомогою яких стає можливим кількісно визначити складові процесу управління пізнанням. Рівень зазначених показників постійно зіставляється із результатами господарської діяльності підприємства. На підставі такого механізму стає можливим забезпечити ефективний зворотній зв'язок системи управління пізнанням, оскільки за його відсутності ефективність управління таким складним та неоднорідним процесом викликає певні проблеми.

У ході дослідження нами було розроблено механізм, який дозволяє кількісно визначити ефективність окремих складових діяльності підприємства щодо управління пізнанням. На нашу думку, існують три ключових принципи такої системи. Ці принципи, можливо, неповною мірою відповідають існуючим у сучасній літературі теоретичним підходом та йдуть у розріз із загальним процесом соціалізації праці. Однак вони дозволяють оптимізувати витратну частку бюджету підприємства та підвищити продуктивність праці співробітників. Сутність зазначених принципів полягає у наступному:

- немає сенсу надавати працівникові знання, які він не зможе реалізувати на підприємстві протягом одного-двох років, адже ці знання або застаріють, або викличуть (з метою їх реалізації) перехід працівника на інше підприємство;
- усі знання мають бути чітко нормовані. Недоцільно давати працівникові інформацію, яка не пов'язана безпосередньо з його діяльністю або в разі, якщо обізнаність працівника нею не призведе до покращення результатів його праці;
- працівник, який підвищив кваліфікацію, має обов'язково продемонструвати покращення результатів господарської діяльності, або в разі збереження усіх індивідуальних показників праці на сталому рівні доцільно розглядати можливість перегляду його заробітної плати у бік зменшення, або визнати недоцільність подальшого надання освіти такому працівникові.

Нами було визначено також деякі інші принципи, однак їх вплив на ефективність господарської діяльності підприємства є менш значущими, зокрема:

- недоцільно вчити працівників за власні кошти підприємства, в разі якщо рівень кваліфікації працівника не відповідає тій посаді, яку він зараз обіймає;
- необхідно поглиблювати соціальну роботу (моніторинг) у колективах, які тільки-но пройшли перепідготовку (підвищення кваліфікації) з метою своєчасного виявлення кризових ситуацій (оскільки значна кількість працівників сприймає підвищення кваліфікації як обов'язкову процедуру для подальшого просування) та з метою запобігання можливому звільненню працівників;

- наявність у колективі старих за віком працівників не завжди погано, особливо у випадках, якщо колективи складаються переважно з молоді (за винятком окремих проектних груп).

Нормування знань є важливим інструментом у процесі управління пізнанням. Адже воно забезпечує високий економічний результат (шляхом надання працівникам необхідного рівня підготовки та потрібного рівня знань), одночасно з цим забезпечуючи економію витрат, пов'язаних з освітою, оплатою тимчасових відпусток на навчання тощо. В основу системи управління пізнанням має бути поставлено систему нормування знань, на підставі якої мають бути засновані усі інші напрями діяльності knowledge (cognition) management.

Література:

1. Философский словарь / Под ред. М.М. Розенталя. – М.: Политиздат, 1972. – 495 с.
2. Спиркин А.Г. Основы философии: учеб. пособ. / А.Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1988. – 591 с.
3. Яременко В.А. Управління працею державних службовців на основі Knowledge Management / В.А. Яременко // Економіка і регіон. Науковий вісник Полтавського національного технічного університету ім. Ю.Кондратюка. – Полтава, 2006. – №4(11). – С. 87 – 93.

Яременко В.А., Князева О.А. Нормирование знаний в организации. *В статье предложена методика перестройки системы нормирования знаний на предприятии, определены основные показатели, с помощью которых возможно количественно измерять результаты деятельности предприятия относительно управления знаниями сотрудников.*

Ключевые слова: *знание, познание, управление, норматив, информация, разделение знаний, информационная безопасность.*

Yaremenko V.A., Kniazieva O.O. Knowledge assessment in the organization. *The method of reforming the system of knowledge assessment in an enterprise has been offered in the article. The main indices of the knowledge assessment in the managing process of enterprise are identified.*

Key words: *knowledge, cognition, management, norm, information, knowledge distribution, informative safety.*

Політика, історія, культура

УДК 339.92:622.323]:339.18(479.24)

Аллахвердієва Ілгма,
аспірантка кафедри стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

«Контракт століття»: азербайджанський вимір (до 15-річчя Угоди)

У статті розглянуто передумови підписання «Контракту століття» у 1994 р., його геополітичне значення та наслідки підписання Угоди для економічного і зовнішньополітичного розвитку Азербайджанської Республіки.

Ключові слова: Азербайджанська Республіка, «Контракт століття», нафтовидобуток, нафтові компанії.

Політична доля Азербайджану тісно пов'язана з його нафтою. У процесі завоювання суверенітету багата нафтою територія була ареною зіткнення інтересів різних держав. І протягом правління Петра I, коли бакинська нафта відігравала важливу роль у зміцненні торговельних і політичних відносин Росії зі Східною та Західною Європою, і коли Північний Азербайджан був окупований Росією, народ Азербайджану був позбавлений права незалежно використовувати свої багаті природні ресурси. Щоправда, один раз історія дала шанс Азербайджану використовувати фактор нафти у своїй зовнішній політиці, хоча це тривало дуже недовго. Однак політичні ігри радянської Росії і західних країн навколо бакинської нафти продовжувалися протягом 23 місяців, і першій демократичній державі на Сході не дали до кінця побудувати свою нафтову дипломатію. Свого часу Мірйагуб Мехдізаде, який брав участь у Паризькій мирній конференції у 1919 р. як радник місії Азербайджанської Республіки, у своїй книзі «Нафта у світовій політиці» написав: «Азербайджан займає друге місце у світі після США з нафтовидобутку. У цьому зв'язку Азербайджан являє собою дуже важливий вузол у міжнародній політичній системі. Необхідно скористатися цим заради національно-визвольного руху, не можна у жодному разі пустити все на самоплив».

Азербайджан був відомий як «нафтова академія» у радянські часи, але фактично він був номінальною республікою, багаті природні й інтелектуальні ресурси якої були змушені слугувати тоталітарній політиці центру.

Починаючи із 70-х років, обсяг нафтовидобутку в Азербайджані постійно падав і на момент розпаду Радянського Союзу ситуація складалась не дуже оптимістичною. Обсяги розвідувального та експлуатаційного буріння різко зменшились і як наслідок зменшився видобуток нафти та газу.

© Аллахвердієва Ілгма, 2011

Основними причинами цього стало виснаження родовищ внаслідок довготривалої експлуатації, обмежені можливості освоєння нових покладів у зв'язку із відсутністю сучасної техніки та технології для буріння родовищ на глибинах моря понад 150–200 м та не дуже велика ефективність робіт над існуючим фондом родовищ.

Як результат тоталітарного режиму, після краху СРСР, говорячи словами Збігнева Бжезинського, створилася «геостратегічна фантазмагорія» [1], яка поставила перед новоствореними незалежними державами нові реалії. Найважливіша справа, що її відкрила «геостратегічна фантазмагорія» новим незалежним державам, полягала в тому, що, хоча нові демократичні держави й володіють багатими природними ресурсами, вони швидко зрозуміли, що без західних інвестицій і складних сучасних технологій неможливо запровадити в життя політику соціального добробуту.

Суспільно-політичні процеси на просторах колишнього Радянського Союзу засвідчують, що хоча на перший погляд інвестиції здаються явищем суто економічним, насправді ж сьогодні це політична проблема.

Гейдар Алієв зазначав, що політичний суверенітет і економічна незалежність Азербайджана не є подарунками історії, а логічним результатом довгої та важкої національно-визвольної боротьби азербайджанського народу. В той час як ідеї вітчизни, державності, національної незалежності поступово перетворювалися на усвідомлений феномен азербайджанського народу, Азербайджан, спираючись на ідею національного суверенітету, стає на шлях, що дає змогу розробити внутрішню і зовнішню політику країни, розширити діапазон економічних відносин, визначити національну дипломатичну стратегію. З цього погляду, ефективне використання природних ресурсів заради національних інтересів і загального добробуту суспільства здобуває першорядну важливість, оскільки століття сучасної технологічної революції засвідчує, що девіз «економіка – це політика» ніколи не був настільки актуальний як сьогодні. Підписаний Азербайджаном «Контракт століття» – явне підтвердження цього[2].

Але перед тим, як перейти безпосередньо до дати та умов підписання «Контракту століття», розглянемо ж події які передували цьому.

Почалося це з кінця 1980-х років, а саме із випадку, що мав доленосний характер. У 1989 р. до Баку приїжджає голова шотландської нафтової компанії «Ремко» Стів Ремп на запрошення Дмитра Столярова (Лівшиць) – бакинця за походженням.

У той час вже було зрозуміло, що країну чекають великі політичні переміни та економіці Азербайджану потрібні будуть західні інвестиції. І тому С. Ремп вирішив розгорнути тут активну діяльність.

С. Ремп був представлений відомому нафтовикові Гурбану Аббасову (відомий у народі як Уста Гурбан) – людині, закоханій у Каспій та іншим спеціалістам. Уста (у перекладі з азерб. – майстер) Гурбан завжди говорив: «Ви побудуйте мені платформу, а я добуду вам стільки нафти, скільки Ви хочете» [3]. Не важко зрозуміти, що він мав на увазі необхідність застосування сучасних технологій у процесі буріння.

Опис багатих нафтових запасів Каспійського моря був настільки переконливим, що Уста Гурбан просто захопив бізнесмена із Шотландії. Пізніше він згадував: «У 1989 році перед падінням «залізної завіси» більшість нафтових компаній сконцентрувала свої зусилля на Західному Сибіру. Побутувала думка, що ресурси Азербайджану давно вичерпані. В ході зустрічей із азербайджанськими спеціалістами я відкрив для себе, що Каспійське море містить грандіозні нероздроблені запаси»[4].

Гурбан Аббасов попросив С. Ремпа допомогти залучити західних інвесторів до розробки морських родовищ. Повернувшись до Великобританії, Стів Ремп показав дані, отримані в Баку, спеціалістам «Брітш Петролеум», і ті були вражені величиною покладів, що були на Каспії. Ця випадкова зустріч «розбудила» багатьох із ділових кіл Заходу. Таким чином, уперше з 1920 р. Азербайджан був відкритий для західних інвесторів.

Проте з'явилося багато перешкод на шляху до підписання «Контракту століття».

Почався довгий процес переговорів Стіва Ремпа із офіційними особами тодішнього ще Радянського Азербайджану. Ремпу було запропоновано знайти компанії, які готові

почати співпрацю із республікою у нафтовидобутку в обмін на деяку долю у майбутніх нафтових розробках. У результаті вже на початок 1990 р. азербайджанський уряд вів переговори із кількома великими нафтовими компаніями, такими як «Брітш Петролеум/Статойл», «АМОКО» та «Юнокал», а взимку були здійснені конкретні заходи для їх реалізації. Утворилося кілька проектів, до яких приєднались ще компанії «МакДермот» та «Ремко» і над якими активно працювали. На початок 1992 р. розглядалися питання вибору маршруту доставки майбутньої нафти на міжнародні ринки.

Але в Азербайджані відбулися політичні полії, які призвели до зміни у структурах влади. Весною 1992 р. до влади приходять Народний Фронт Азербайджану (НФА) на чолі із Абульфазом Ельчібеєм, який виступав у своїй передвиборчій програмі із ідеєю реформування економіки в цілому, і зокрема, нафтової галузі республіки.

Державне об'єднання «Азнафта» продовжувало переговори із західними компаніями щодо дослідження та розробок надр азербайджанського сектору Каспійського моря. В червні 1992 р. в американській пресі з'явилися перші повідомлення про видобуту спільно із Азербайджаном нафти[5]. Щоправда йшлося не про офшорні розробки, а про родовища, що були відкриті та вже експлуатувалися.

Протягом двох років були підписані нові контракти. В середині травня 1993 р. компанії підписали останній, шостий, меморандум про єдину програму робіт на трьох родовищах. Також мало завершитися питання об'єднання компаній у консорціум, На той момент до складу учасників входили «БП/Статойл», «Пеннзойл/Ремко», «Юнокал», «ТПАО», МакДермотт[6].

5 червня 1993 р. Рада директорів державної нафтової Компанії Азербайджанської Республіки – ДНКАР прийняла декларацію про об'єднання робіт, що проводилися на родовищах «Азері», «Чираг», «Гюнешлі». За новими умовами, за ДНКАР залишалася доля 70%, а решта розподілялась серед учасників консорціуму. Поклади усіх трьох родовищ оцінювалися у 4,4 млрд. баррелів нафти, окрім того, на них були також великі запаси газу та конденсату. Проект контракту передбачав збільшення нафтовидобутку до 23 млн. т на 1997 р. порівняно із 11 млн. т видобутих у 1992 р.) і до 40–50 млн. т на 2000–2003 рр. Розвідувальний період встановлювався у 6 років, обсяг іноземних інвестицій мав становити 21 млн. доларів. Нафта на родовищі «Чираг» мала видобуватися тільки у 2007 р., тобто через 13 років після підписання контракту.

Вже була визначена дата підписання контракту і запланована поїздка А. Ельчібея до Великобританії, але політична ситуація в країні знову змінилася. Відбулася чергова зміна влади. За закликком азербайджанського народу у велику політику повернувся досвідчений державний діяч – Гейдар Алієв.

1993 рік позначився скрутною ситуацією у країні. Власне цю ситуацію і прихід до влади Гейдара Алієва описав у своєму інтерв'ю Натіг Алієв (у минулому президент ДНКАР). «У 1993 році повернувся до керівництва республікою Гейдар Алієв. Досвідчений керівник та державний діяч великого масштабу, він знав з чого почати. А починати треба було із нормалізації суспільно-політичної ситуації в країні. ...він зробив це. Але далі було не менш складніше. Країна в той час була в блокаді, зруйнована економіка, у скарбниці не було ні центу, все приходило в занепад. У нафтовій промисловості темпи падіння становили 7–8% з видобутку нафти і 13% – по газу. Збережися ці темпи падіння і далі – через кілька років нафтові родовища відновити було б надзвичайно складно, а то і зовсім неможливо. Гейдар Алієв краще, ніж будь-хто інший, розумів, як небезпечно подібне положення для Азербайджану, вся економіка якого була побудована на нафтовій промисловості. Не тільки сам нафтовидобуток, газовидобуток, переробка, транспортні шляхи, а й пов'язані з ними нафтохімія, хімія та інші галузі промисловості, так чи інакше, залежать від енергоресурсів. Без кардинальної зміни ситуації Азербайджан міг опинитися просто в безвихідному становищі. Гейдар Алієв зміг не тільки точно оцінити ситуацію, а й побачити ще резерви, що зберігаються»[7].

Які ж основні причини, за якими контракт не був підписаний?

На думку деяких фахівців, контракти мали підписати ще у листопаді 1992 р., але процес був загальмований безліччю технічних і політичних факторів. По-перше, прийняттям з боку Конгресу США 907-ї поправки до «Акту про захист свободи»*, що створило підозри в колах місцевих органів влади до американських компаній, які беруть участь у тендерах. По-друге, ідея об'єднання робіт компаній по всіх родовищах. По-третє, недостатній рівень економічних знань азербайджанських експертів, які працювали над розробкою контрактів. І по-четверте, участь зі сторони ДНКАР представника Оманської нафтової компанії Д. Джонса, який намагався змусити Азербайджан змінити маршрут нафтопроводу «Новоросійськ» (через наявний тоді договір Азербайджану із Оманом та Казахстаном про створення Каспійського нафтового консорціуму), хоча уряд Азербайджану схилився більше до турецького маршруту транспортування нафти. Тож діяльність Д. Джонса створювала напругу у переговорах між ДНКАР та західними компаніями.

Через те Контракт не був підписаний і наступним керівництвом Азербайджану, підписання якого було призначено на 21 липня 1993 р. Гейдар Алієв розумів, що умови контракту не є вигідними для республіки і якщо документ буде підписаний, то державу чекають серйозні збитки. Інвестори чекали на закінчення періоду політичної нестабільності в Азербайджані. Невдовзі 22 червня вісім нафтових компаній прийшли до згоди запропонувати бонус на 70 млн. доларів Азербайджану в рахунок тих, які були заплановані для виплати після підписання контракту. Однак Гейдар Алієв відмовляється від цієї пропозиції та питання про укладення договору знову було відкладено. У своєму інтерв'ю газеті «Чикаго Тріб'юн» дає нові пояснення на питання чому ж затримується підписання майже готового контракту: «Я розумію, що нафтові компанії, залучені в Азербайджан, мають свої економічні інтереси. Це цілком природно. Однак ми повинні ставити інтереси нашої країни вище інтересів компаній»[8]. Також він заявив, що контролем контракту займалися некомпетентні люди і що з цього часу йому (контракту) буде приділено більше уваги. До того ж, Гейдар Алієв зробив недвозначну заяву на зустрічі із головами нафтових компаній, яка проходила у серпні 1993 р. в м. Баку. Суть заяви полягала у тому, що «... якщо нафтові компанії великих країн проявляють інтерес до нафтових покладів Азербайджану, державні установи цих країн мають проявити інтерес і до нинішньої суспільно-політичної ситуації в республіці».

Після переносу підписання контракту була створена комісія іноземних експертів, яка повинна була провести його ретельну перевірку. Також була сформована компетентна група провідних фахівців ДНКАР, до якої ввійшов і теперішній Президент Азербайджану – Ільхам Алієв. Група проаналізувала багато аналогічних міжнародних контрактів, провела розрахунки та переговори з іноземними інвесторами в Туреччині та США і виробила чітку позицію з усіх питань. Також була проведена кадрова реорганізація управлінського складу ДНКАР, а її керівником призначено Натіга Алієва.

Кілька місяців потому переговори з іноземними нафтовими компаніями відновились, але умови їх змінились. Тепер Азербайджан пропонував вже не три родовища, а лише два – «Азері» та «Чираг», виключивши «Гюнешлі». Доли в контракті розподілились так: «АМОКО» – 24,3%, «БП/Статойл» – 36,7%, «Пеннзойл/Ремко» – 17%, «Юнокал» – 16%, «МакДермотт» – 3,5% та «ТПАО» – 2,5%.

Переговори йшли дуже активно, в Х'юстоні та Стамбулі проходили зустрічі та консультації із учасниками проекту.

У ході переговорних процесів були присутні певні ризики зриву підписання контракту і багато хто не вірив, що контракт все ж таки буде підписаний. Але, незважаючи ні на що, ця подія відбулася 20 вересня 1994 р. в Палаці «Гюлістан». Документ, в якому прописувалось освоєння нафтогазових ресурсів в азербайджанському національному

* У жовтні 1992 р. Конгрес США прийняв 907-му статтю про підтримку свободи, якою заборонялось надавати будь-яку допомогу азербайджанському уряду до того часу, поки в республіці порушуються громадянські права, тобто продовжується блокада Вірменії та проводяться бойові дії проти Нагорного Карабаху.

секторі Каспію спільно із великими західними нафтовими компаніями, отримав гучну назву – «Контракт століття».

На відміну від своїх попередників, Гейдар Алієв зміг встановити оптимальні відносини із західними країнами, що дало можливість підписати «Контракт століття», беручи до уваги національні інтереси країни.

Виступаючи на урочистій церемонії, що передувала підписанню контракту, Гейдар Алієв виголосив: «Можу сказати, що в результаті великої та напруженої роботи, в результаті підходу сторін до справи із високим ступенем відповідальності підготовлений договір, що відповідає інтересам обох сторін. Тому, я вважаю, що контракт, який буде підписаний сьогодні, з економічної точки зору вигідний для сучасності та майбутності Азербайджанської Республіки, і дав розпорядження про його підписання. Здійснюючи такий крок, ми демонструємо світу, що Азербайджан є, країною, відкритою світові, світовій економіці. Підписанням цього контракту ще раз демонструємо світові, що суверенні права Азербайджанської Республіки утвердилися, що Азербайджан є абсолютно незалежною державою, що наш народ є хазяїном своїх багатств. Підписанням контракту ми встановлюємо зв'язки між Азербайджанською Республікою та розвинутими країнами світу, з їх найбільшими компаніями, створюємо основу для входження економіки Азербайджану у світову економіку, вільну ринкову економіку. Підписанням цього контракту ми ще раз демонструємо світові, що Азербайджанська Республіка є демократичною державою, що в Азербайджані відкрилось широке поле для утвердження принципів демократії, що Азербайджанська Республіка має намір слідувати шляхом ринкової економіки»[9].

Підписання «Контракту століття» стало важливою подією в історії ХХ ст.

Умови контракту були такими:

- Строк контракту – 30 років.
- Родовища, призначені для експлуатації – «Азері», «Чіраг», «Гюнешлі».
- Оцінювані запаси – 511 млн. т (4 млрд барелів) нафти.
- Власність республіки – 258 млн. т нафти ті весь попутний газ в обсязі – 55 млрд. куб. м.
- Власність іноземних компаній – 64 млн. т нафти.
- На відшкодування капітальних експлуатаційних та транспортних витрат – 194 млн. т нафти; об'єм інвестицій – 7,4 млрд. доларів США.
- Прибуток Азербайджану – 34 млрд. доларів США (без урахування інфляції).
- Прибуток компаній – 8 млрд. доларів США.

Доля учасників контракту розподілялись наступним чином:

- Республіці залишалось близько 80%.
- Доля усіх компаній – 20%.

У свою чергу, ці 20 % розподілялись так: ДНКАР – 20%; «БП» – 17,1267%; «АМОКО» – 17,01%; «ЛУКойл» – 10%; «Пеннзойл» – 9,8175%; «Юнокал» – 9,52%; «Статойл» – 8,5633%; МакДермотт – 2,45%; «Ремко» – 2,08%; «ТПАО» – 1,75%; «Дельта-Нимир» – 1,68%.

Підписаний контракт про частковий розділ видобутку з трьох великих родовищ нафти у Каспійському морі – «Азері», «Чіраг» та глибоководної частини «Гюнешлі» – з консорціумом 11 іноземних нафтових компаній з семи країн світу терміном на 30 років був ратифікований Міллі Меджлісом 12 грудня 1994 р. та після підписання Президентом Азербайджанської Республіки Гейдаром Алієвим відповідного указу набув чинності як Закон Азербайджанської Республіки.

Перша міжнародна угода – «Контракт століття», що відображає економічний суверенітет незалежного Азербайджану поряд із закладенням основи для динамічного розвитку економіки Азербайджану на порозі ХХІ ст., а також початок будівництва у вересні 2002 р. основного експортного трубопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан створили сприятливі умови для створення ще більш великих проектів у басейні Каспійського моря. Вони включили Азербайджан до процесів всесвітньої економічної інтеграції та перетворили його на зону стратегічних інтересів провідних західних держав. Договір із провідними західними нафтовими компаніями на розробку нафтових та газових родовищ Азербайджану, сприяння подальшому доступу азербайджанської нафти на світові ринки енергоносіїв, спільна

участь у видобутку газу, а також будівництво та введення в експлуатацію вкрай важливих нафтопроводів та газопроводів, які істотно зменшують час та ціну доставки вуглеводів на світові ринки вказують на те, що Азербайджан є не пасивним учасником глобальної інтеграції, а її регіональним суб'єктом.

Тож нафтова стратегія та підписаний «Контракт століття» дали Азербайджану виняткову можливість зайняти своє місце у нафтовій цивілізації XXI ст. та абсолютно лідируючі позиції у південно-кавказькому регіоні.

Література:

1. Бжезинський Збігнев. Великая шахматная доска / Збігнев Бжезинський. – М., 1998. – 58 с.
2. Алиев Гейдар. Азербайджанская в политике мира / Гейдар Алиев // Caspian energy. – Баку, 1997. – С. 16.
3. Абдуллаев Вагіф. Він готовий до великої політики / Вагіф Абдуллаев Вагіф. – К. 2003. – С. 38.
4. Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана / Ильхам Алиев. – М. 2003. – С. 145.
5. Chicago Tribune. – Chicago, 1992. – 18 June
6. Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана / Ильхам Алиев. – М. 2003. – С. 149.
7. «Контракт века» открыл Азербайджан мир и миру – Азербайджан // www.izvestia.ru/azerbaijan/article454921/
8. Chicago Tribune – Chicago, 1993. – July 6.
9. Промова Президента Азербайджанської Республіки Гейдара Алієва на церемонії підписання в Баку контракту між Державною нафтовою компанією Азербайджану та консорціумом закордонних нафтових компаній про спільну розробку родовищ у каспійському шельфі – Палац «Гюлістан», 20 вересня 1994 року // library.aliev-heritage.org/ru/8223457.html

Аллахвердиева Илгاما «Контракт Столетия»: азербайджанское измерение (к 15-летию Соглашения). В статті рассмотрено предпосылки подписания «Контракта столетия» в 1994 г., его геополитическое значение и следствия подписания Соглашения для экономического и внешнеполитического развития Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, «Контракт столетия», нефтедобыча, нефтяные компании.

Allakhvergyeva Ilgama. «The contract of the Century»: Azerbaijan aspect (devoted to the 15th anniversary of the Agreement). The article observes the preconditions of signing the «Contract of the Century» in 1994, its geopolitical sense and consequences of signing the Agreement for economic and foreign policy of Azerbaijan Republic.

Key words: Azerbaijan Republic, "The Contract of the Century", oil extraction, oil companies.

УДК 314.1.02(477.5)"1897"

Качмала В.І.,

канд. істор. наук,
ст. викладач кафедри управління інформаційною безпекою
Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій

Особливості проведення Першого Всезагального перепису населення (1897 р.) в Лівобережній Україні

У статті висвітлюється початок становлення статистики як науки в Україні, проаналізовано проведення Загального перепису населення в Російській імперії, що відбувся в 1897 р., що й стало фундаментом для подальших досліджень соціально-економічних процесів.

Ключові слова: статистика, Всезагальний перепис, демографія, чисельність населення, криза, аграрне перенаселення, Лівобережна Україна.

На початку ХХІ ст. проблеми статистики та демографії широко привертають увагу дослідників, які довели, що існує тісний зв'язок між зростанням населення і зростанням виробничих можливостей суспільства. Демографічна ситуація, що склалася в сучасній Україні, цілком обґрунтовано викликає занепокоєння як влади, так і широких верств суспільства: скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя і стрімке падіння народжуваності, від'ємне сальдо міграції – характерні ознаки демографічних процесів, що дають підстави кваліфікувати ознаки демографічної кризи[1]. У цій статті досліджується становлення статистичної науки на теренах Лівобережжя, проводиться аналіз проведення Першого Всеросійського загального перепису населення, що відбувся в 1897 р. та з'ясовується кількість населення, його статеві-вікова структура, народжуваність, відзначаються демографічні коливання в регіоні, національний та сімейний стан.

Історично склалося так, що питаннями статистики на українських землях почали займатися лише наприкінці ХІХ ст. Її становлення як науки пройшло важкий шлях, а історія обумовлена особливостями історичної долі України, соціальним устроєм держави[2]. До ХVІІІ ст. існували своєрідні статистичні матеріали у зв'язку із оподаткуванням поодиноких верств населення у межах Речі Посполитої. Це були реєстри поголового податку, в яких фіксувалися тільки об'єкти: земля, млини, корчми. У козацькій гетьманській державі існував статистичний матеріал про кількість населення, яке мало платити подвірний податок, зокрема перепис Лівобережної України 1666 р. З 1782 до 1857 р. в Україні відбувалися переписи лише чоловічого населення – так звані ревізії. Лише з першої чверті ХVІІІ ст. почалася церковна реєстрація народжувань та смертності християнського населення. З 1859 р. на церковні записи почав спиратися адміністративно-поліцейський облік, що визначав кількість і склад наявного населення всієї імперії. Було проведено шість загальноімперських обчислень перепису населення на 1 січня 1859 р.; 1864 р.; 1868 р.; 1886 р.; 1896 р.

Проведена в 1861 р. аграрна реформа спонукала до статистичних досліджень зі стану сільського господарства, обслідування бюджетів, проведення описів нерухомого майна селян та розвитку кустарних промислів. Цим почали займатись органи місцевого самоврядування – земські управи, що являли собою виборні органи управління та вивчали основні структури місцевого самоврядування – освіту, охорону здоров'я, будівництво шляхів, сільське господарство. Перші матеріали були неурядового характеру: некеровані з Петербурга, згодом почали функціонувати Статистичні бюро – Херсонське (1873 р.),

Чернігівське (1875 р.), Полтавське (1876 р.) та ін. Статистичні матеріали додавались до звітів губернаторів і подавались до Центрального статистичного комітету раз у п'ять років, інші – щорічно.

Раз на п'ять років, наприклад, подавались відомості про кількість населення у кожному місті та розподіл його за статтю, станом та релігійною належністю. Щорічно подавались дані про посіви та врожай хлібів по повітах, окремо по власницьких та селянських землях; про кількість фабрик і заводів, обсяг їх виробництва, кількість працюючих; про кількість та види злочинів у губерніях та кількість засуджених; про кількість навчальних закладів.

Основним методологічним питанням адміністративної статистики, що визначало її наукове і практичне значення, було питання про програми, методи одержання, вірогідність даних, що подавались до губернських статистичних комітетів. Відомості по сільському господарству подавались справниками, про природний рух населення – духовенством, про надходження зборів і платежів – казенними палатами, про землеволодіння – земськими управами. Особливо поширеними були функції поліцейських чинів, на яких законодавством було покладено безпосередній збір різного виду відомостей. У розвитку земської статистики виділяються три періоди: 1870 – 1894 рр.; 1894 – 1900 рр.; 1900 – 1917 рр. У першому періоді діяльності земські статистичні органи були незалежними від уряду. У другому – під його контролем, третій період характерний тим, що уряд фінансував ці органи і їх незалежність стала обмеженою.

Матеріали земської статистики сприяли розвитку економічної думки в Російській імперії, вагомий внесок у її розвиток зробили саме українські статисти. Можливо не всім відомий той факт, що саме Статистичне бюро Переяславського земства одним із перших у світі узагальнило і опублікувало у 1898 р. матеріали про селянські бюджети Полтавщини, його керівником був Г. Г. Ротмістров. Працівники земства друкували статистичні матеріали у місцевій газеті «Рідний край», а згодом (1910 р.) вийшов друком «Статистический справочник по югу России», який охопив дев'ять основних українських губерній, а також Область Війська Донського і Бессарабію.

Істотно допомогли у Всезагальному переписі населення 1897 р. і статистичні матеріали, зібрані земськими статистиками у 80-х роках XIX ст. по 15 повітах Чернігівської губернії. Вони були опубліковані у фундаментальній праці завідувача Полтавським земським бюро О. Русова «Описание Черниговской губернии» (1898–1899 рр.). Підсумком його земської статистичної діяльності стало накопичення значного фактичного матеріалу, що характеризував господарський стан різних губерній України у другій половині XIX ст. Дослідник узагальнив свій досвід у лекційних курсах, які викладав у Київському комерційному інституті. Він брав участь у роботі різноманітних сільськогосподарських та економічних товариств, з'їздах природознавців, збагачував статистичну науку своїми досягненнями. Все це в остаточному підсумку позитивно впливало на піднесення сільського господарства, розвивало українську статистичну науку, піднесло на високий рівень її значущість. О.О. Русова називали «батьком української статистики», його опис Чернігівської губернії – це справді подвиг[3].

Варто згадати чернігівського статистика О.П. Шлікевича, який розробив комбінаційні статистичні таблиці. Вони стали важливим внеском до світової статистики та є підґрунтям складової частини статистичного аналізу [4]. У ролі голови Козелецького повіту та члена чернігівської губернської земської управи підготував статистичну працю з підсумків земського страхування за 25 років, разом з ним працювали чимало українських статистиків та культурних діячів, які намагалися всебічно висвітлити економічні і соціальні проблеми українського села – П.П. Червінський (проводив землеробські обстеження), В.Е.Вазар (засновник промислової статистики), М.П. Коцюбинський (відомий український письменник та громадський діяч), А. Ф. Щербина (основоположник бюджетної статистики в Російській імперії). Вони займалися дослідженням землі, її прибутковістю та продуктивністю. Ще одним спектром їхньої діяльності була кустарна і ремісницька промисловість. Їх праця зробила колосальний внесок у розвиток статистичної науки в Україні, сприяла зростанню авторитету статистики в інших країнах.

Зібраний матеріал був необхідний для здійснення функцій управління соціально-економічного розвитку. Крім обстеження селянських громад, господарств, маєтків поміщиків, завдання земських статистиків полягало у виконанні оціночних робіт фабрик, заводів, промислових та торговельних закладів міст. У статистичних дослідженнях містилися широкі інформаційні матеріали вартості землі, будинків, торговельних та фабрично-заводських приміщень. Використовувалася ця робота для здійснення податкової політики, бюджетних обстежень доходів і видатків населенню. Статисти проводили розгорнуті програми спостережень, широко застосовували як первинні статистичні документи карткові формуляри. Ознаками для статистичних групувань селянських дворів були громади, поселення, наділи, робітники чоловічої статі, робоча худоба, зайнятість робітників, наймання та здача землі в оренду, характер землеробського господарства, посівні площі[5].

Перший Всеросійський перепис населення було проведено 28 січня 1897 р. з ініціативи відомого російського географа, геолога і статиста П.А. Семенова – Тяньшанського, який протягом 25 років оббивав пороги канцелярій, переконуючи уряд у необхідності проведення переписів.

Це були перші майже за 200 років існування Російської імперії відомості щодо кількості населення. Проводився він згідно із правилами про перепис, вироблених конгресами та перевірений на практиці західноєвропейських держав. Однак, втілення в життя європейської практики важко відбувалося в Україні. За спостереженням працівників Статистичного бюро Полтавського губернського земства, протягом роботи виникало безліч проблем:

- населення не було ознайомлено із завданнями перепису. А між тим, наскільки це важливо, можемо бачити із практики в Німеччині. Там населення звикло до переписів, що проходять кожних п'ять років. Уряд проводив всебічну підготовку до цього – друкував регулярні повідомлення в місцевій пресі, проводив загальні збори в народних та вищих училищах, заздалегідь готував формуляри для опитування, щоб населення могло ознайомитись із запитаннями і усвідомити їх зміст;
- вся відповідальність по проведенню перепису лежала на Голові губернського дворянства, якому з огляду на багато інших обов'язків та невідкладних питань тісно займатися переписом не вистачало часу[6];
- виявлено значні промахи під час проведення перепису, мала місце присутність фальсифікацій, адже не всі чиновники, що проводили опитування, були зацікавлені у правильності відповідей. Робота була нелегкою: спочатку дані підраховувались на місцях при зібранні свідків, потім їх перераховували завідуючі приписними дільницями і аж нарешті вони підраховувались Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ [7]. Очолював цей комітет М.А. Тройницький, людина зовсім некомпетентна ні у статистиці, ні в юридичних науках та економіці. Комітет виробив програму перепису та інструкції лише для чиновників, пов'язаних із кабінетними справами, а справжніх статистів-практиків не запросили взяти участь у цій грандіозній справі. Статистики працювали на місцях за мізерну винагороду та медалі, отримані від адміністрації [8];
- при проведенні перепису належність людини до конкретного етносу визначалася мовою, якою людина користувалася в житті. Оскільки на той час активно проводилася багаторічна русифікаторська політика Російської імперії, то зрозуміло, справжню кількість українців перепис не міг виявити, точніше, штучно обмежував їх кількість;
- перепис проходив взимку, коли жодних сільськогосподарських робіт не проводилося. І селяни, що мешкали в місті, протягом зими мовчали про те, що мають землю [9];
- селяни боялися викривати свої сторонні заробітки, щоб не спричинити виплату нових податків. На всі питання відповідали охоче (розподіл за статтю, віком, віросповіданням, національністю, мовою, громадянським станом, місцем народження та пропискою), однак, коли доходило до головних і побічних занять, тут

одразу з'являлася навмисна обережність відповідей. Ці заняття кожен намагався приховати або сказати так, щоб було видно, що прибуток від промислу чи ремесла незначний. Усі вказували на хліборобство, хоч було зрозуміло, що, окрім хліборобства, є й інші заняття. У газеті «Хуторянин» відзначалось: «Крім сільського господарства в Полтавській губернії 1 млн. 812 385 осіб займається полюванням та рибальством, а 116 372 особи мають допоміжні заняття: кустарним виробництвом льняних виробів займаються 27 790 осіб; столярною справою – 11 690 осіб; шиють одяг – 7 670 осіб; бондарі – 4 785 осіб; виробляють та лагодять взуття – 6 168 осіб; займаються перевезеннями – 5 938 осіб; роблять колеса, дуги, вози – 3 204 особи; інше – 3000 осіб»[10].

Незважаючи на недоліки, матеріал було зібрано. Ця праця обійшлася казні Російської імперії більш, як у 10 млн. крб.[11] Повні дані перепису було опубліковано лише через 8 років, деякі відомості вже застаріли і не виправдали багатьох сподівань [12]. Однак, матеріали Всеросійського перепису 1897 р. створили основу російської статистики і були неоціненним джерелом у подальшій роботі. Так, відомий статистик М. Рубакін зазначав: «...за всеросійським загальним переписом 1897 р. були зібрані відомості не тільки про кількість населення, а було здійснено розподіл за статтю, віком, віросповіданням, національністю, мовою, громадянським станом, становищем у суспільстві. Зібрано колосальний матеріал, який існує як основа російської статистики»[13].

Щоб підсумувати пройдений період та намітити плани для подальшої роботи, у 1900 р. відбулися збори статистів. На них виступили два відомих дослідники – А.Н. Аненков та М.М. Черенков. Вони сказали: «Що таке Всезагальний загальний перепис? Це блискуча робота, вона являє собою загальне дослідження, що охопило всі сторони російського господарства. Така робота має відбуватись частіше, статисти повинні охоплювати всі сторони народного побуту, ті умови, за яких склалася землеобробна промисловість. Перед нами стоїть завдання – повсякчасно слідкувати та вести контроль за змінами, що відбуваються в суспільстві, а саме – боротьба старих форм господарювання із новими. Із маленьких зернин спільними зусиллями повинна розвиватися загальна робота, що висвітлить еволюцію народного господарства»[14].

На жаль, за браком коштів та малим штатом статистів проводити щорічно переписи населення не було можливості. Крім того, складне політичне життя та загострення соціальних проблем перешкоджало цій роботі (російсько-японська війна, складна революційна ситуація 1905 – 1907 рр., Перша світова війна, участь у якій брала Російська імперія). Лише окремі статистичні дані спливають із звітів генерал-губернаторів, директорів народних училищ. У них вказувались економічні заходи державних органів влади та громадських організацій щодо покращення становища у сфері споживання, медичного обслуговування, освітніх програм, благодійність, пенсійне забезпечення, динаміка переселень селян у райони Далекого сходу та Півночі у зв'язку з неврожайними роками, промисли сільського та міського населення, торгівля та діяльність банків, страхування та ціна робочих рук.

Вивчаючи матеріали перепису Полтавської та Чернігівської губерній, бачимо, що ці регіони дуже подібні між собою. Тут мешкала майже однакова кількість жителів, приблизно 90 % яких були мешканцями сільської місцевості, решта проживала в маленьких містечках чи містах з населенням до 30 тис. осіб. Однаково велося господарство, суттєвих відмінностей у вирощуванні городніх культур теж не було. У матеріалах Першого всеросійського перепису населення знаходимо опис Чернігівської землі: «Найбільша довжина губернії від сходу до заходу, а саме від кордонів Курської губернії до р. Дніпро – 230 верст, найбільша ширина з півночі на південь від кордону Могилевської губернії до кордону із Полтавщиною – 318 верст. По окружності губернія має 46 042,3 кв. версти. Населення – 2 297 854 особи: чоловічої статі – 1 118 696 осіб, жіночої – 1 179 158. На одну кв. версту припадає 4991 душа, у порівнянні з Полтавщиною, Чернігівська губернія заселена не густо» [15].

Найбільша густота заселення була у південно-східних повітах – Чернігівському та Стародубському, найменша – в центральних та одному із західних – Остерському. Жіноче населення переважало чоловіче на 60 462 особи, на кожних 100 чоловіків припадало 105

жінок [16]. За даними перепису, в Чернігівській губернії українців було 1 526 072, що становило 88,9 %, росіян – 374 401, що становило 7,7 %, євреїв – 216 787 осіб – 3,4 %. Росіяни, як і більша частина євреїв, переважно мешкали у містах. Найбільшими були міста Ніжин – 32 113 осіб, Чернігів – 27 716, Новозибків – 15 362, Глухів – 14 828. Сільське населення переважало у Ніжинському повіті – 168 718 осіб, Новозибківському – 164 840, Чернігівському – 162 123, Остерському – 150 358. Найбільше росіян мешкало у містах – Новгород-Сіверський (32,03 %), Чернігів (31,6 %), Глухів (25,8 %). Відсоток міського населення, порівнюючи із сільським досить незначний. Взагалі, у Чернігівській губернії із 2 297 854 осіб лише 209 453 були мешканцями міст [17]. У цьому регіоні існували такі повіти, що мали лише одне місто, тому відсоток міщан, що мешкали там, був дуже невеликий, навіть у порівнянні із сусідньою Полтавщиною.

Усіх поселень на початку ХХ ст. на Чернігівщині налічувалося близько 4 тис., великих міст – 19, із них: 1 – губернське, 14 – повітових, 4 – заштатні. Найбільші міста – Ніжин, Чернігів, Новозибків, Конотоп, Глухів (населення від 15 тис.). Друга група міст з населенням від 10 до 15 тис. До них належали Борзна, Ічня (Борзненського повіту), Кролевець, Семенівка (Новозибківського повіту), Стародуб. Третя група поселень з населенням від 5 до 10 тис. осіб: Батурин, Бахмач (Конотопський повіт), Почеп (Мглинський повіт), Новгород-Сіверський, Сосниця, Лосинівка (Ніжинський повіт), Сураж.

Основна частина мешканців народилась і працювала на своїй землі, нікуди не мігруючи, тому рух населення всередині губернії неістотний. Люди, що жили за рахунок сільського господарства, мали додатковий прибуток у вільний від польових робіт час, в основному в холодну пору року, – займалися різними промислами. Сільським господарством займалося 1 812 386 осіб, майже 80 % усього населення Чернігівщини. Більше 9 % осіб було зайнято у промисловості, а це 213 194 людини, в торгівлі – 3, 39 % мешканців. Інша частина населення – інтелігенція, державні службовці, юристи, лікарі, вчителі, військові [18].

538 352 особи чоловічої та жіночої статі самостійно добували кошти на життя або отримували їх від держави – стипендії, пенсії, дотації. Крім того, із тих осіб, які займалися сільським господарством, мисливством та рибальством (1 812 385 осіб), 116 372 особи мали допоміжні заняття: кустарне виробництво льняних виробів – 27 790; столярна справа – 11 690 осіб; пошиття одягу – 7670 осіб; виготовлення та ремонт взуття – 6168 осіб; перевезення – 5938 осіб; бондарі – 4785 осіб; бджолярі – 4717 осіб; стельмахи – 3204 осіб; інше – 3000. Заробітки були незначні по 6 – 7 коп. за день. Ткацьким ремеслом займалися 5579 осіб, із них 2325 чоловіків та 3254 жінок. Основна частина цих людей мешкала в Кролевецькому, Козелецькому, Ніжинському, Остерському повітах, вони працювали на замовлення чи здавали товар перекупкам.

Виробами з лози займалося 5537 осіб – 3 310 чоловіків та 2227 жінок. Найбільше цим займалися в Остерському повіті (села Миколівська Слобода, Троєщина, Вигурівщина, Осокорки, Хотянівка), в Суразькому повіті (села Близна, Піщана). З лози виготовляли різноманітні валізи, декоративні корзини для фруктів, зручні меблі, які користувалися великим попитом серед місцевого населення. Загалом, такої продукції щорічно виготовлялось на суму 863 тис. крб.

Рівномірне та спокійне життя на території Чернігівської губернії не дуже приваблювало мешканців сусідніх регіонів, тому міграція сюди була незначною. Із 66 124 немісцевих мешканців 42 116 осіб були прибульцями із сусідніх губерній, а саме: Мінської – 4834, Могилевської – 12 541, Орловської – 5187, Курської – 5564, Полтавської – 8240, Київської – 5750 [19]. Окрім селян, які складали левову частку населення Чернігівської губернії, там мешкали й інші верстви населення. Це ми бачимо із наведеної нижче таблиці.

Вивчаючи статистичні матеріали, підкреслюємо, що водночас із збільшенням чисельності населення відбувалися значні зрушення в соціальному житті. Хоча питома вага міського населення становила лише 15,1 %, значна концентрація населення, швидкі темпи впровадження технічних досягнень зумовили зміни в укладі й стилі життя українських міст [20]. Формується новий тип міського жителя-городянина з певним життєвим укладом, світоглядом і соціальною психологією.

Становий склад населення Чернігівської області

Становий склад населення	По губернії (на 100 осіб), %	У містах (на 100 осіб), %	По повітах (на 100 осіб), %
Дворяни	1,22	6,08	0,73
Духовенство	0,49	1,36	0,41
Почесні громадяни	0,39	1,14	0,31
Купці	0,27	1,74	0,13
Міщани	11,55	55,71	7,11
Селяни	85,90	33,30	91,18
Іноземні громадяни	0,03	0,14	0,02
Інші	0,15	0,53	0,11

Саме в містах, що стали осередками капіталістичного виробництва, стає важливим якісне медичне обслуговування, належна освіта, охорона праці на підприємствах, нормований робочий день, високий рівень заробітної плати. Вагомим значення набуває сфера споживання та послуг – витрати на споживання харчових продуктів, житло та побутове обслуговування, транспортне забезпечення. Не менш актуальним та важливим був соціокультурний аспект життєвого існування – пенсійне забезпечення, благодійність, наука. Завдяки глобальним перетворенням активно формувалася нова група людей, яка перетворювалася на окремий клас у соціальній структурі населення, – інтелігенція. Її культурний світогляд формувався в рамках загальноукраїнського культурного процесу. На це позитивно вплинула відносна близькість Києва, відлуння історичного минулого – непереборний інтерес до історії козаччини, захоплення їхніми подвигами, меценатство. Завдяки цим факторам маємо яскраві постаті письменників, істориків: П.Куліша, М. Коцюбинського, Г. Вовка – Карачевського, А.Макарова, Д. Багалія, В. Ляскоронського, Б.Грінченка, В.Модзалевського, О.Лазаревського І. Шрага, П. Дорошенка та ін.

Губернські міста виконували роль адміністративних і військових осередків, тому туди прибувала велика кількість російських чиновників та офіцерів, які намагалися залишитися там. Із зростанням торгівлі та промисловості збільшувалась кількість російських купців та промисловців, вони мали більше грошей для капіталовкладень, ніж українці. До того ж, багато російських селян через неродючість землі були вимушені шукати інших засобів для прожиття й знаходили їх у містах. Приїжджі селяни з Півночі часто ставали в Україні заможними купцями, особливо на Лівобережжі. Маючи гроші, вони зустрічали слабку конкуренцію з боку місцевого населення, для якого ринок землі виявився недоступним через високі ціни. Так, на Полтавщині ціна однієї десятини землі становила 384 крб., а на Чернігівщині – 189 крб. [21].

Зіставимо дані про населення Чернігівщини та сусідньої Полтавської губернії. Вони досить схожі за кількістю проживання росіян та євреїв у великих містах, сільськогосподарськими промислами у селян та переважною кількістю українців, що мешкали в селах. Межувала Полтавщина на півночі з Чернігівською губернією, на північному сході – з Курською та Харківською губерніями, на півдні – з Катеринославською, а з південного заходу – р. Дніпром відділялася від Київської, Херсонської і частково Катеринославської губерній. Площа губернії становила 43 844 кв. версти, із них ліси займали 2341 кв. версту (24 854 десятин), орні землі – 31 705, луки – 5229, сади – 303, болота – 960, піски – 570 кв. верст [22].

Найбільшими містами на рубежі XIX–XX ст. були Полтава, Кременчук, Прилуки та Ромни. Згідно з даними Першого всеросійського перепису населення у Полтаві на 1897 р. мешкало 53 703 особи, з них – 30 086 українців, 11 035 – росіяни, 11 624 – євреї. У Кременчуці мешкало найбільше жителів – 63 007 осіб, з них – 18 980 українців, 12 130 – росіян, 29 577 – євреїв. У Ромнах мешкало 22 510 осіб, з них – 20 621 – українець, 763 – росіяни, 1126 – євреї. Решта міст налічували до 20 тис. жителів кожне – Прилуки – 18 532 особи,

Переяслав – 14 614 осіб, Миргород – 10 037 осіб. Порівнявши національний склад мешканців Полтавщини та Чернігівщини, констатуємо, що більшу частину міщан становили українці, однак є відмінність у співвідношенні між російським та єврейським населенням. На Чернігівщині друге місце після українців посідали росіяни, що пояснюється з близькістю російських земель, на Полтавщині в містах переважало єврейське населення.

Значним поштовхом для розвитку промисловості та зростання населення цих міст стало залізничне будівництво. У 1870 р. розпочався залізничний рух по лінії Харків – Миколаїв, яка зв'язувала Полтаву з Москвою, Петербургом, Харковом, Миколаєвом, Одесою, Херсоном [23]. Наприкінці XIX ст. залізнична мережа губернії становила 1052 верст.

Отже, підсумовуючи викладене вище, можемо впевнено сказати, що дорадянська статистика стала фундаментом для сучасної економіки та статистики. Вона пройшла довгий та нелегкий шлях становлення, її історія тісно пов'язана з історією України та соціальним устроєм у нашій державі. Ті зміни, що відбувались наприкінці XIX ст. актуальні і у сучасному суспільстві, адже суб'єктивні потреби в зміні місця проживання з'являються у людей з низьким рівнем життєвого розвитку, незадовільними умовами існування [24]. Скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя і падіння народжуваності викликає занепокоєння серед широких верств населення України. Статистична наука сьогодні повинна ще більше охопити суспільних явищ та процесів, дослідити та провести аналіз подій у сучасному суспільстві, систематизувати, обробити і використати ці дані для наукових і практичних висновків. Адже це дасть змогу правильному формуванню української нації, її політичного згуртування й усвідомлення свого місця у сім'ї європейських народів, простежити характер змін у промисловості та торгівлі, сільському господарстві та будівництві, визначити освітні й культурно – духовні орієнтири.

Література:

1. Пирожков С.І. Демографічна криза в Україні: причини та наслідки: Зб. досліджень НАНУ та Ін-ту демографії / С.І. Пирожков. – К.;2003. – С. 7.
2. Гольдштейн І. Статистика та її значення для суспільства / І. Гольденштейн – СПб., 1903. – С. 30.
3. Нариси з історії статистики України / Гол. ред. В.І. Карпов. – К.,1997. – С. 19.
4. Там само. – С. 46.
5. Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні / С.В. Мінаєв. – Х.,1928. – С. 13.
6. Статистическое Бюро Полтавского земства // III Подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии. – Полтава, 1910. – С. 106.
7. Там само. – С.107.
8. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы / Н.А. Рубакин // Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. – СПб., 1912. – С.21.
9. Масютін Ю. «Професійна статистика в Росії та на Україні. Демографічний збірник соціально-економічного відділу / Ред. М. Птуха. – К.,1930. – Т.VII. – С.38.
10. «Хуторянин» щотижнева газета Полтавського сільського об'єднання № 40, 3 жовтня 1902 р. – С. 704.
11. «Полтавская земская газета» – 1906. – 13 серп. – С. 12.
12. Масютін Ю. – Вказ. праця. – С. 46.
13. Рубакин Н.А. – Вказ. праця. – С.124.
14. Волков Е.З. Аграрно-экономическая статистика России. В итогах её научных и методологических достижений, земского опыта и практики последних пяти лет революционного перелома (1865 – 1922 гг.) / Е.З. Волков 2-е изд., переработ. – М.–Петроград:Госиздат (б.г.). – С. 83.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных. – СПб., 1905. – Ч.1. – С. VIII.
16. Там само. – С. IX.
17. Там само. – С. X.
18. Там само. – С.X.
19. Там само. – С.XVIII.
20. Реент О.П. Україна в імперську добу (кінець XIX –початок XXст.). – К., 2003. – С. 226.
21. Иренин А.М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края / А.М. Иренин. –Чернигов, 1919.– С.36.
22. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / [упоряд. А.В. Кудрицький]. – К., 1992. – С.712.

23. Там само. – С. 694.

24. Вплив соціально-економічних факторів на демографічні процеси / [відп. ред. В.С. Жученко, В.С. Стещенко]. – К., 1972. – С.148.

Качмала В.И. Особенности проведения Первой Всеобщей переписи населения (1897 г.) на Левобережной Украине. В статье освещается начало становления статистики как науки в Украине, проанализовано проведение Всеобщей переписи населения в Российской империи, состоявшейся в 1897 г. и ставшей фундаментом для дальнейших исследований социально-экономических процессов.

Ключевые слова: статистика, Всеобщая перепись, демография, численность населения, кризис, аграрное перенаселение, Левобережная Украина.

Kachmala V.I. The peculiarities of the First Population Census (1897) in Livoberezhna Ukraine. The article deals with the problem of the establishment of statistics as a modern science in Ukraine in the first half of XX -th century. The Russian Empire census of 1897 that became the base of the following research of economic and social processes is analysed.

Key words: statistics, population census, demography, size of the population, crisis, agricultural overcrowding.

УДК 94(=873.122):[640.416+658.7

Купрієнко С. А.,

аспірант кафедри стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Функціонування системи постійних дворів, складів і сховищ в Імперії інків

У статті досліджено походження, розвиток, структуру і функціонування як єдиного цілого однієї зі складових економіки держави інків – системи постійних дворів, складів, комор і сховищ, а також її тісний взаємозв'язок із соціальною й адміністративною політикою імперії. Проаналізовано етноісторичні джерела та застосовано лінгвістичні методи щодо мов кечуа та аймара. Виокремлені питання, що потребують подальших досліджень.

Ключові слова: Анди, Перу, інки, тампу, корпавасі, постійний двір, колька, пірва, сховище, комора, міта, айлью, громада, командно-адміністративне управління.

Питання господарського устрою та управління економічними процесами є важливими у будь-яких історичних дослідженнях. Проблеми формування та функціонування системи сховищ, комор, складів та пов'язаних з ними постійних дворів, що були суттєвою ознакою господарства імперії інків, привертала увагу багатьох зарубіжних учених, але досі не були досліджені вітчизняними. У контексті цього є важливим аналіз наукових праць з цієї теми, застосування лінгвістичних методів та залучення етноісторичних джерел XVI ст.

Тож метою пропонованої статті є з'ясування, якими були основні типи сховищ та складів, чим було викликано розмаїття їх форм та функцій, що являли собою постійні двори у системі державного складування, якими були регіональні особливості в господарстві інків.

Відсутність незалежних торговців, повноцінних ринків, вільного обміну тощо – одна із кардинальних особливостей давнього Перу. Однак це не заважає вченим диктувати про «фінанси імперії», розуміючи під цим здатність інкської держави Тауантінсуйю (1438 – 1533) зводити баланс своїх доходів і витрат. Витрати держави були двох категорій: мобілізація до армії та тимчасова мобілізація працівників, трудові команди, яким за

функціонування адміністративності та лояльності столичної й місцевої знаті було потрібно вже не тільки продовольство в надлишку, а насамперед предмети розкоші й престижу. Престижні й життєво важливі продукти циркулювали в імперському суспільстві на різних рівнях і через різні канали. Обмін предметів розкоші на продовольство й перехід їх тим самим у руки представників нижчих суспільних верств не допускався [1, с. 127-128]. Хоча є деякі відомості, що золото, можливо, разом з наданням привілеїв, діставалося й рядовим жителям, але у незначних кількостях [2, с. 328].

Для покриття цих витрат при інках існували дві головні форми повинностей. Перша — регулярні відпрацьовування на полях, що належали правителю («землі Інки»), храму Сонця та численним адміністративним чиновникам курака вищого рангу. Міта, як друга форма, була періодичною і почерговою мобілізацією частини населення з відривом від постійного місця проживання й зазвичай від сільськогосподарського виробництва. Під полями Інки у хроніках, очевидно, маються на увазі державні землі, а поля Сонця — це землі як старих місцевих, так і заснованих інками нових храмів. Колоніальні хроніки одностайні в тому, що поля Інки і Сонця охоплювали дві третини земель, що оброблялися селянами, й лише третину общинники використовували для власних потреб. На провінційному рівні повинності розподілялися досить рівномірно, так що всі селища й домогосподарства опинялися в приблизно однаковому становищі. При цьому обов'язок трудитися частину часу на користь держави стосувався не тільки польових робіт, а й домашнього ремесла, полювання й збирання [1, с. 97-98].

Храми відігравали величезну роль у господарсько-політичній структурі держави, являючи собою реальну альтернативу царської влади. Не виключено, що храмовий сектор в економіці суперничав з державним. Джерела згадують, наприклад, мільйон лам, що належали Сонцю, тобто в цьому випадку, швидше за все, храмам сонця. Сонцю, як уже говорилося, ішли, за твердженням хронік, врожаї із третьої частини земель [1, с. 103-104].

Вироблена ж продукція з усіх соціально-економічних секторів надходила у відповідні комори, сховища й склади і частково — у пов'язані з ними постійні двори.

Існувало щонайменше три типи й шість підтипів сховищ, куди збиралися врожаї й податі, і ці типи пов'язувались із соціально-економічними секторами. У кожному селищі, великому або маленькому, було два сховища: общинний та державний.

Тип №1 — общинний. У ньому складалося продовольство, яке зберігалось для щоденного споживання місцевими жителями, коли вони не були задіяні у почерговому відробітку на державу.

Тип №2 — державний. У свою чергу державний поділявся на підтипи:

Підтип №1 — «храмовий», де перебували врожаї Сонця або місцевих богів. Правитель Інка наказував аби оброблялися всім загалом поля для принесення жертв святилищам вакам, і Сонцю, і Місяцю, та ідолам, і все, що збиралося з таких полів-чакара, не мало витратитись ні на що інше, крім жертвопринесень вакам та іншим святилищам [3, с. 166-167]. За рахунок майна Сонця утримувалися жерці й служителі, поки вони перебували в храмах, оскільки служили по черзі тижнями. Однак, коли вони перебували у своїх будинках, то харчувалися за власний рахунок, оскільки їм так само виділяли землі під посіви, як і всім іншим простим людям; і з «...цими причинами лише деяке витрачалося з майна Сонця, беручи до уваги розміри податі, а багато чого залишалося, щоб у момент необхідності прийти на допомогу Інкові» [4, 285].

Підтип №2 — «королівський», «імперський» або власне «загальнодержавний», де перебували врожаї правителя Інки. Надлишки зібраної або зробленої понад установлену норму продукції для Інки й Сонця, надходили в суспільні сховища типу 1. Іноді витрати цього підтипу покривалися за рахунок ресурсів підтипу 1, бо якщо через занадто великі витрати на війну не вистачало податей, зібраних власне для правителя, тоді Інка користувався майном Сонця як законний і повний спадкоємець, якому, як він говорив, усе це належало, бо був «сином Сонця» [4, с. 285]. Правителі ж одержували продукцію зі своїх складів двічі на рік [5, с. 58]. Хроніст Бернабе Кобо (1580–1657) зазначав у своїй хроніці, що сховища Інки розміщувались поблизу сховищ Сонця, але останніх було менше [6, с. 34-35].

На імперських складах зберігалося не тільки продовольство, а й ремісничя продукція, призначена для членів робочих команд, тобто таких, які перебували на службі у держави. Наприклад, індіанці, що займалися переправами на плотях через річки, стояли на обліку, щоб їх можна було забезпечувати одягом та їжею, а також, щоб можна було обробляти їх поля-чакари та будувати хати [7, с. 291]. Та оскільки ні один індіанець не міг одягати вишукане вбрання кумпі, окрім тих, кому Інка сам надав його, й увесь одяг з кумпі робився для інки, і для цього були призначені ремісники, і відповідно — склади [7, с. 293]. Землеробів, золотих справ майстрів, рибалок, мисливців, пастухів, будівельників, садівників Інки — усіх забезпечували зі складів їжею, одягом та ліками, якщо вони захворіли, рівно як і їх дітей та дружин [7, с. 293–294; 8, с. 73–75]. Поширеною в історіографії є хибна думка, що усе те, що із зібраних податей залишалось невикористаним на імперські витрати, використовувалось для загального блага та розміщувалось в общинних складах на випадок нужди. Однак, це не так, оскільки кураки зі сховищ, які наповнювались з врожаїв, отриманих з полів-чакара Інки, за дозволом Інки видавали їжу бідним людям селища у часи нужди, і при цьому складали звіти і вносили у вузликову «писемність» кіпу відомостей про те, що було таким чином отримано. Ці відрахування робились не аби як і не просто так, а чітко у ролі позички, тобто, можна стверджувати, що в інків існував інститут державного фінансового кредитування. Також усе, що, як вказував хроніст Педро де Сьеса де Леон (1518 або 1520 – 1554) у своїй «Хроніці Перу» (1553), видавали окремим мешканцям зі складів Інки, вручали під звіт службовцям-камайос, що займалися кіпу. З кіпу було видно, що кожен індіанець зробив, і усе зроблене йому відраховувалось з податі, яку йому належало віддати. Але повернення позички могло робитися не тими самими видами продукції, а оплачувалось різними видами праці. Так само справа обстоювала і з видачею провізії зі складів для цілої общини: «...якщо раптом наставав який-небудь неврожайний рік, вони також наказували відчиняти склади й надавати в позику провінціям необхідну провізію, а потім, у рік достатку, вони віддавали й поставляли в них знову певну кількість, згідно зі своїм обліком» [8, с. 80; 3, с.166].

Підтип №3 — «готельний імперський», що розташовувався уздовж королівських доріг, через кожних три-чотири ліги (1-а ліга — іспанська середньовічна міра довжини — дорівнювала 5,55 км). Сховища цього підтипу, згідно із законом, служили для забезпечення постійних дворів корпавасі («гостьових будинків») за рахунок або общинних [4, с. 291], або королівських складів, оскільки «врожай усіх інших селищ, крім округу королівського Двору, зберігали в королівських сховищах, які були в них, а з них за його рахунок і за його розсудом його переносили в сховища, які перебували біля доріг, де зберігалося продовольство, зброя, одяг для носіння й взуття для армій» [4, с. 283; 3, с. 166]. Основні сховища продуктів харчування були зосереджені в столицях провінцій, куди вантажі доводилося везти якнайбільше за 100 км. Це природно, оскільки транспортування сотень і тисяч тонн припасів на більш значні відстані по гірських дорогах при налагодженій караванній системі обійшлася б надзвичайно дорого. Лише продовольство для армії відправляли безпосередньо в Куско (а на півночі, мабуть — у Томебамбу або в Кіто). Відомо, що склади при постійних дворах, які стояли уздовж головних доріг, вмщали провізію, амуніцію, зброю й одяг, як правило, у розрахунку на 20 або 30 тис. осіб [4, с. 285].

Підтип №4 — «транзитний імперський». Відносно цього підтипу складів варто зазначити, що мітімаї, або правильніше мітмакі, з Кочабамби (тобто переселенці, примусово розміщені Інкою на етнічно чужих для них територіях), але такі, що втратили підпорядкування своїм етнічним куракам і своє походження та являли собою імперську колонію, сформовану з чисто політичних мотивів, забезпечували традиційними видами продукції військові гарнізони, військо та Інку, доставляючи імперською худобою провізію (кукурудзяне зерно) в Куско [9, с. 639-640]. Зібраний мітмаками Кочабамби врожай відносили до «мажордомів»-управителів Інки і відправляли за 100 км у західному напрямку та розміщували на проміжних, «транзитних» складах: спочатку в Тапакарі, потім у провінційній столиці Парія, а звідти транспортували в'ючними тваринами Інки в сховища Лурікачі, а потім уже звідти врожай переносили по магістральній дорозі на відстань 800 км інші тварини до Куско, таким чином, що весь маїс та все їстівне, що збиралися в Кочабамбі,

розміщувалось у Куско, без отримання вигоди від цього особами, що виступали посередниками в дорозі, і без витрачання чи споживання транспортованої провізії. «Мажордоми» інки наглядали за тим, аби ніхто не взяв та не вкрав чогось із зібраного мітмаками врожаю, і вони карали за вчинені у цих справах злочини [9, с. 649]. Відразу до місця призначення також везли солодку молоду кукурудзу молочно-воскової стиглості, яку не можна було довго зберігати. Цим пояснюють, зокрема, відсутність складів у Пакальякті — центрі долини Кусічака (басейн р. Урубамби), де таку кукурудзу вирощували для потреб жителів Куско.

Тип №3 — сховища і склади столиці Куско або «округу імперського Двору» [4, 283]. До цього типу відносились підтипи:

Підтип №5 — «кускенський храмовий».

Підтип №6 — «кускенський адміністративний».

Ситуація з урожаєм Сонця й Інки, що збирався з 50 ліг землі навколо столиці Імперії — міста Куско, була дещо особливою, оскільки такий урожай надходив у місто для утримання мешканців територіально-адміністративних одиниць столиці, королівського двору або, скоріше, установ і адміністрації власне столиці, та для того, щоб правитель Інка мав під рукою продовольство й міг виявити милість полководцям і куракам, які б туди прийшли. Зренти Сонця в кожному селищі округу Куско залишали деяку частину врожаю для общинних сховищ пуріків — особисто вільних селян [4, с. 283].

Для зернобобових культур проблема зберігання врожаю вирішувалася просто, особливо за умов сухого клімату перуанського узбережжя. Так, досліджене італійським археологом Дуччо Бонавія (1935) сховище кукурудзи в пустельній місцевості Лос-Гавіланес у долині Уармей, що на північ від Ліми, складалося зі звичайних ям, засипаних зверху піском. Його загальна місткість при цьому оцінюється в межах 450–700 т кукурудзи [1, 54].

Відомі перуанцям тропічні коренеплоди зберіганню не підлягають, але з картоплі шляхом вимочування й виморожування готували чуньо. Саме цей «державний чуньо» Інка позичав у голодний час народу, і це також був основний продукт харчування у військах Інки під час походів. Для приготування чуньо використовувалися низькоякісні гіркуваті темні бульби. Для знатних жителів імперії, а також для самого Інки, так само спосіб заготовлялись «мурайя» — консервована біла картопля першого класу [10, с. 147]. З інших коренеплодів вирощували оку (сушена ока називалася «кайя»), «солодку картоплю» батат і популярний ямс. Велике значення мало зберігання квасолі, листя коштовної коки й тютюну. Заготовлювали в запас і м'ясо лам, що називалося в сушеному (або в'яленому) вигляді «чаркі».

У гірських районах склади будувалися у вигляді кам'яних башточок колька (*collca* – це комора з невипаленої цегли, загальна назва для всіх комор; *huacsa cha chiscca* – склади, або здане на зберігання; *chhahua* – комора з очерету, обмазаного глиною; *ylla collccacollcca* – комори Інки; військова скарбниця; *taqque* – солом'яна або очеретяна не обмазана глиною комора; *collona* – заглиблена під землю й обмазана глиною комора [11, 54]), ряди яких звичайно тяглися по схилах (з метою уникнути розповсюдження вогню у випадку пожеж ряди колька стояли окремо один від одного), займаючи непридатні до обробки землі, у високих місцях, прохолодних та провітрюваних. Архітектура інкських складських приміщень ретельно розроблена з урахуванням кліматичних особливостей окремих областей імперії. Всі приміщення добре провітрювалися і мали стоки для води. Потрапляли в них через вузький (півметра шириною) і низький (60–70 см у висоту) лаз, розташований на метр вище підлоги. На посушливому узбережжі веж не будували, а продовжували давню місцеву традицію: сховище заглиблювали в землю, вхідний же отвір робився в його даху.

У горах, з більш вологим кліматом, підлогу колька, навпаки, намагалися підняти над землею. Наприклад, в адміністративному центрі Уануко Пампа археолог Едвард Крейг Морріс (1939–2006) нарахував понад 2000 колька. У Кочабамбі, в одному лише центральному комплексі складів Котапачі у західній частині долини, виявлено 2400 колька. На землях народу уанка розташовувалося більш 3 тис. сховищ, з них більше третини — у п'яти складських комплексах навколо провінційної столиці Хатун Хауха. Масштаби

складського господарства інків були настільки великі, що цілком порівняні з нашими сучасними.

Приміщення різнилися залежно від виду продуктів, які повинні були в них знаходитися. Форма сховищ була як округла (від 2 до 6,3 м у діаметрі з одним проходом і висотою від підлоги до стелі 6,3 м, що частіше використовувались для зберігання вилущеного маїсу, та оскільки в них знаходять щедри залишки тарної кераміки, можна дійти висновку, що сюди звозили, очевидно, уже вилущене зерно, а не качани), так і прямокутна форма (від 3 до 5 м ширини з двома проходами-отворами на протилежних боках), що використовувались для зберігання картоплі [6, с. 34-35]. Відповідні будівлі складались або з одного великого (9 на 3 м), або з двох вузьких приміщень загальною площею 5 на 4,5 м. Висота подібних сховищ була такою самою, як у комор для кукурудзи. Прямокутні мали в середині кілька поверхів та продуману вентиляцію. Наведені дані стосуються складів в Уануко Пампа. У районі Кости використовувались ями, обкладені каменем, для зберігання маїсу [6, 36]. На околицях міста Хатун Хауха приміщення мають трохи інші пропорції, але корисний обсяг будинків приблизно той же [1, с. 130-131]. Для полегшення рахування маїсу, його вилущеним зберігали у великих глиняних глечиках з маленькими отворами; картоплю зберігали у негустих циновках з очерету; листя коки розміщували в плетених з тростини кошиках вагою близько 20 лібр (1 лібра = 460 г); одяг зберігався в тюках у визначеній кількості одиниць; висушені плоди та криветки зберігались у невеличких мішках з очерету. Усі ці способи зберігання полегшували облік у кіпу [6, с. 37].

Усередині складів або сховищ розміщувалися особливі тарні ємності, які індіанцями називалися *пірва* (*pirhua* – комора з рослин учу, або із чакля, або з обмазаного глиною очерету [11, с. 54]): їх робили з утрамбованої глини, з великими домішками соломи. Під час правління інків вони були довгими, приблизно тієї самої висоти, що й стіни сховища, куди їх ставили, вузькими та квадратними у перетині й суцільними, так що їх повинні були виготовляти за допомогою форми [4, с. 277].

Розмаїття використання складів і сховищ було викликане різними соціальними, економічними, адміністративними й політичними факторами:

1. Фактор економічної спеціалізації (склади підтипів №2 і 3). Відмінність економічного розвитку й спеціалізація районів імперії виступали головною причиною для формування системи складів. Наприклад, вовна, вироблена в Сьєрі – гірському масиві, була відсутня на узбережжі – Кості, що спонукувало державу переміщати її й зберігати.

2. Фактор нагромадження ресурсів (склади підтипів №2 і №3, та тип 3). Заготовка провізії у запас для армії та на випадок голоду.

3. Фактор соціального захисту й забезпечення населення (склади типу №1 та підтипу №2). При заповненні складів, що знаходились при постійних дворах Інки, для забезпечення армії або інспекційних візитів, ні Інками, ні місцевими правителями не використовувалися місцеві общинні склади, витрата продукції з яких можлива була тільки для покриття мінімальних потреб бідняків, удів, хворих і немічних, яким видавали зерно зі сховищ для споживання [4, с. 271]. Це положення було закріплено особливим законом [4, с. 291]. Тим самим законом було передбачено розміщення одного або кількох складів у кожній провінції, де б зберігалася продукція також і для кожного селища [12, с. 60].

4. Фактор релігії та культу (склади підтипів №1 і 5). Храмові сховища зберігали великі кількості предметів, що призначалися для жертвопринесень, та для забезпечення жерців, дів *акля* та обслуги [12, с. 60-61; с. 13, 15].

5. Адміністративний фактор (склади підтипів №2, 3 і 6). Великі «королівські» склади, що розташовувалися уздовж основних доріг, були підпорядковані адміністративній структурі інкської держави для проведення успішної міжнародної політичної й військової експансії.

6. Династичний фактор (склади підтипу №6). Розвитку мережі сховищ також сприяла специфіка успадкування всередині привілейованого класу інків, оскільки «дітей, прижитих правителями від цих дружин, після виповнення повноліття, наказували забезпечувати продукцією з полів і маєтків, які вони називають *чакарас*, а зі звичайних складів у

забезпечення надавали їм одяг й інші речі, тому що таким спадкоємцям вони не хотіли давати володіння», оскільки боялись, що такі будуть зазіхати на трон [2, с. 319].

Підсумовуючи викладене доходимо висновку, що постійні двори, склади та сховища становили єдину систему життєзабезпечення та розподілу продукції в економіці, а їх функціонування було тісно пов'язаним із соціальним та адміністративним устроєм держави інків. Залучення нових джерел та даних сучасних археологічних досліджень сприятимуть уточненню та розширенню відомостей про обрану нами тему. Необхідним також є з'ясування територіального розміщення складів і постійних дворів та аналіз проблем, пов'язаних із адмініструванням та управлінням розглянутого господарського сектора.

Література:

1. Березкин Ю. Е. «Инки. Исторический опыт империи» / Ю. Е. Березкин. – Ленинград: Наука, 1991. – 232 с.
2. Pedro de Cieza de Leyn, Franklin Pease G. Y. Cronicas del Perъ: el secorno de los Incas. – Caracas: Fundacion Biblioteca Ayacucho, 2005. – 497 p.
3. Rostworowski de Dnez Canseco, Марна. Mercaderes del Valle e Chinchа en la йроса prehisрbnica // Revista espacola de antropologna americana. Madrid. – 1970. – № 5. – p. 135-177.
4. Инка Гарсиласо де ла Вега. «История государства Инков». – Л.: Наука, 1974. – 748 с.
5. Fernando Montesinos, Francisco de Toledo. Memorias Antiguas Historiales y Politicas del Perъ. – Madrid: Imprenta de Miguel de Ginesta, 1882. – 259 p.
6. Rostworowski de Dnez Canseco, Марна. Redes econymicas del Estado inca: el «ruego» y la «dбdiva» // El estado estб de vuelta: desigualdad, diversidad y democracia. – №30 (Perъ problema). – Lima, 2005. – P. 15-47.
7. Gobernantes del Perъ, cartas y papeles, siglo XVI; documentos del Archivo de Indias. Tomo IX. El virrey Martнn Enriquez. 1581-1583. – Madrid: Sucesores de Rivadeneyra (s. a.), 1925. – P. 324.
8. Bravo Guerreira, Марна Concepciyn. El rйgimen fiscal en el Tahuantinsuyo // Revista espacola de antropologna americana. – № 7 (1). – Madrid. – 1972. – p. 6995.
9. Villargas Robles, Juan Jose R., Htala de Mamбn. El encomendero Polo de Ondegardo y los mitimaes del valle de Cochabamba: los interrogatorios contra los indios de Paria y Taracarn // Anuario de Estudios Americanos. – Vol. 55. – №2. – Sevilla: Escuela de Estudios Hispano-Americanos, 1998. – P. 639640.
10. Стингл Милослав. Государство инков. Слава и смерть «сыновей Солнца» / Милослав Стингл. – М.: Прогресс, 1986. – 269 с.
11. Diego Gonzбlez Holgunn, Ramiro Matos Mendieta, Raъl Porras Barrenechea. Vocabulario de la lengua general de todo el Perъ llamada lengua Qquichua o del Inca. – Lima, Universidad Nacional Mayor de San Marcos, 1989. – 719 p.
12. Garcі Diez de San Miguel. Visita hecha a la provincia de Chucuito por el ано 1567 // Testimonios, cartas y manifiestos indнgenas (Desde la conquista hasta comienzos del siglo XX». – №178. – Caracas: Biblioteca Ayacucho, 1992. – 396 p.
13. Anonimo. Relacion de la religion y ritos del Peru, hecha por los primeros religiosos agustinos que alli pasaron para la conversion de los naturales (1560) // Coleccion de documentos ineditos, relativos al descubrimiento, conquista y colonizacion de las posesiones espanolas en America y Oceania, sacados, en su mayor parte, del Real Archivo de Indias. – T. III. – Madrid: Imprenta de Manuel B. de Quiros, 1865. – 580 p.

Куприенко С. А. Функционирование системы постоянных дворов, складов и хранилищ в империи инков. В статье исследовано происхождение, развитие, структура и функционирование как единого целого одной из составляющих экономики государства инков – системы постоянных дворов, складов, амбаров и хранилищ, а также ее тесная взаимосвязь из социальной и административной политикой империи. Проанализированы этноисторические источники и применены лингвистические методы для языков кечуа и аймара. Выделены вопросы, требующие дальнейших исследований.

Ключевые слова: Анды, Перу, инки, тампу, корпаваси, постоянный двор, колька, пирва, хранилище, амбар, мита, айлью, община, командно-административное управление.

Kupriienko S. A. Functioning of the system of inns, warehouses and storehouses in the Inka Empire. The origin, development and functioning of the system of inns, warehouses and storehouses are investigated in the article. Close interrelation with a social and administrative policy of the Inka empire is proved. Ethnohistorical sources are analysed and linguistic methods which are applied in relation to the languages of quechua and aymara. The issues of the further research are pointed out.

Key words: Andes, Peru, inkas, tampu, korpawasi, kolka, pirwa, warehouse, storehouse, mita, ayllu, community, administrative command system.

УДК 323.1(=161.2)

Лукашенко А.І.,

канд. істор. наук, доцент
кафедри країнознавства та міжнародного туризму
Київського міжнародного університету

У пошуках української національної константи: сучасний вимір

Частина 1. Анатомізація національного концепту: американський та російський досвід

У статті визначено фундаментальні особливості та принципи національних ідей США та РФ, проаналізовано умови формування національних ідеологій та особливості їх реалізації. Визначено стрижневу константу, досліджуваних ідей, відсутність якої в Україні гальмує формування національної ідеології.

Ключові слова: нація, національна ідентичність, національна ідея, місія, США, Росія, Україна.

Поняття національної константи та національного концепту співзвучні із поняттям національної ідеї. Подібний підхід пов'язаний насамперед із самим поняттям «нація», яка є, фактично, продуктом всенародної об'єднавчої ідеї. Держави, в яких кульгає економічний та політичний розвиток, часто-густо не мають стрижневої національної ідеї, або мають таку, яка вже не відповідає на запити часу. Адже у русі без орієнтирів держава перетворюється на деградує, територіальне, тимчасове утворення. Однією із таких держав і є Україна. Формування сучасними дослідниками концепту української національної ідеї є запорукою державного розвитку і завданням номер один на порядку денному в українській інтелігенції, що є не просто актуальністю цієї статті, це найактуальніша проблема сьогодення.

Метою статті є вивчення системи ідеологічних цінностей провідних держав світу, визначення переліку «працюючих» національних ідей і виокремлення головної умови їх функціонування.

Концепт «національна ідея» нині активно використовується в загально-громадському і політичному дискурсі. З незалежненням України дискусії щодо його змісту й ролі не тільки не вщухають, а й навпаки, стають дедалі гострішими. В них беруть участь як політики, вчені, журналісти, так і пересічні громадяни, прагнучи «з'ясувати ступінь самоорганізації українського народу, його здатність самостійно творити державу на рівні вимог сучасної доби» [12].

Тим часом джерела українського дискурсу національної ідеї досить глибокі. О. Забужко справедливо зауважує, що філософська рефлексія над національною ідеєю була єдиною прямою, нічим не опосередкованою формою самопізнання української національної спільноти. «Вона була дослівно занурена і, відповідно розчинена – в товщі тих інтенсивних культурних процесів, котрими напівпробуджений до історичного життя український народ намагався об'єктивувати суверенітет свого духовного буття». Впродовж XIX і частково XX ст. кілька поколінь українських філософів національної ідеї і представників «розстріляного Відродження» (В. Липинський, Д. Чижевський, І. Мірчук, Є. Маланюк та ін.) «культурно самоусвідомлювалось власне на ґрунті «української ідеї» [4].

Відлунням і продовженням цих роздумів за сучасних умов є численні наукові публікації філософів, істориків, політологів. Їх досить повний огляд міститься у статті Ф. Медвідя в першому номері журналу «Політичний менеджмент» за 2004 р. [9]. У багатьох із згаданих науковцем праць увага зосереджується передусім, на з'ясуванні змісту поняття «національна ідея», її ролі як чинника консолідації суспільства і остаточного формування української

політичної нації як фактора державотворчих процесів загалом. Але слід зазначити, що висновки авторів мають здебільшого оглядовий характер.

Для початку визначимося із термінологічним апаратом статті. Нині існують праці, як уже зазначалося вище, пов'язаних із дослідженням теоретичного терміну «національна ідея». Оскільки в завдання статті не входить вивчення наукових дискурсів, пов'язаних із зазначеним поняттям, ми зупинимось на найкласичніших тлумаченнях «національної ідеї» та суміжних із нею понять. Зрештою про дефініції не сперечаються, про них домовляються. Так, досить часто «національну ідею» синкретично розглядають разом із терміном «національна ідентичність». Якщо етнічна ідентичність ґрунтується на певній системі об'єктивних ідентитетів – расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догмати, традиційна обрядовість), то конститутивною основою національної ідентичності виступають ознаки, значно менш відчутні на дотик – свідомість, політична воля, громадянство. Національний принцип, за Й.-Г. Фіхте, не є природним. Він не біологічний, не вроджений, а духовний. З ким або чим виявляє особа свою духовну спорідненість – це її особистий вибір, а розпливчастість поняття «нація» цей вибір ускладнює. Можна бути етнічним українцем і не бути ним у духовному сенсі. Зв'язок між національною ідентичністю і національною ідеєю найбезпосередніший: національна ідея виступає як форма раціонального або напівусвідомленого осягнення національної ідентичності. На теоретичному рівні пошук національної ідеї – це пошук того стрижня, навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант – національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість, віротерпимість тощо. І коли цей пошук заходить у глухий кут, то це означає брак відчуття національної ідентичності [11].

У численних працях і публікаціях «національна ідея» визначається по-різному. Однак з цих, часто розлогих, визначень, можна сформулювати таке: національна ідея виражає мету і сенс буття етносу-народу, нації у сьогоденні і майбутньому, з урахуванням минулого історичного досвіду та досвіду інших народів.

Національна ідея, як стратегія виживання, процвітання і розвитку в сьогоденні і майбутньому, об'єднує народ незалежно від особистих переконань і ідеологій різних угруповань – партій і рухів, легітимність яких визначається відповідністю їх діяльності цілям нації, сформульованим у НІ, що виражає волю більшої частини нації.

Нація не може існувати тривалий час без національної ідеї – позбавлена такого орієнтиру інтелектуальна еліта і влада неминуче заведуть народ у глухий кут.

Тому, гідна державна влада повинна бути зацікавлена насамперед у наявності чіткої, зрозумілої для нації і визнаною більшою частиною населення країни національної ідеї.

Ми не будемо детально зупинятися на причинах кризи національної ідентичності в Україні, відсутності ідеологічного стрижня та ролі в цьому сучасної «псевдоеліти», «псевдоідеологій» та заснованих нею партій. Цю проблему ми детально розглянули в іншій статті [8]. Тому ми пропонуємо врахувати досвід інших народів та спробувати визначити із урахуванням досвіду української нації критерії, за якими в подальшому можна формувати українську національну ідею.

Розглядаючи досвід інших країн, ми вирішили зупинитися на найуспішніших в економічному та геополітичному плані державних утвореннях. Так, для початку, ми розглянемо національну ідею США, Російської Федерації.

Не викличе жодних заперечень твердження про успішність США і необхідність наслідування останньої не в буквальному значенні слова, а в сенсі монолітності, незважаючи на полінаціональність та багаторасовість, цілеспрямованість та патріотизм. Отож, вважаємо за доцільне найдетальніше зупинитися на феномені американської національної ідеї, яка витворила впливового геополітичного гіганта сьогодення.

Перше поселення в Північній Америці англійці заснували в 1607 р. (штат Вірджинія, Джеймстаун) і до 1675 р., цілеспрямовано колонізуючи континент, заснували 13 колоній, в яких проживало більше 2 млн. осіб, у тому числі близько 500 тис. рабів.

Несправедливість і свавілля королівської адміністрації щодо колоністів викликали невдоволення населення. Рух за відокремлення від Англії набирає силу і 4 липня 1776 р. на

Другому Континентальному Конгресі представники 13 колоній прийняли Декларацію незалежності, в якій проголошувалося відокремлення від Англії і створення Незалежної Конфедерації [2]. Так, з часом визріла необхідність відмовитися від будь-якого зв'язку з Британською імперією. У наступному фрагменті Декларації обгрунтовано право народу на таке рішення: «Ми вважаємо самоочевидними істини: що всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід'ємними правами, до числа яких належить право на життя, на свободу і на прагнення до щастя; що для забезпечення цих прав люди створюють уряди, справедлива влада яких ґрунтується на згоді керованих; якщо який-небудь державний лад порушує ці права, народ має право змінити його або скасувати та встановити новий лад, заснований на таких принципах і організує управління у таких формах, які повинні найкраще забезпечити безпеку і добробут народу.

Розсудливість, звичайно, вимагає, щоб давно сформовані форми правління не змінювалися внаслідок незначних і минутих причин, оскільки досвід минулого вказує на те, що люди скоріше схильні терпіти, доки терпиться, ніж користуватися своїм правом скасування звичних форм життя. Але коли довгий ряд зловживань незмінно переслідує одну й ту саму мету, а саме – прагнення підпорядкувати народ абсолютному деспотизму, то право і обов'язок народу скинути такий уряд і створити нові гарантії забезпечення своєї майбутньої безпеки»[3]. Завершується Декларація урочистою заявою:

«Ми, представники Сполучених Штатів Америки, зібравшись на Генеральний конгрес і закликаючи Всевишнього бути свідком щирості наших намірів, іменем та владою доброго народу наших колоній урочисто привселюдно оголошуємо, що наші з'єднані колонії відтепер є, і по праву повинні бути, вільними і незалежними Штатами» [3].

Відділення від Англії і створення незалежної держави стало Національною ідеєю у період до закінчення Війни за Незалежність (1775–1783), що завершилася підписанням Паризького договору, в якому Великобританія визнала свою поразку. У 1787 р. була прийнята Конституція США, в якій чітко сформульовані основні принципи поділу влади на три гілки, а в преамбулі перераховані пріоритетні цілі нації, її по суті національна ідея – у сьогоденні і майбутньому: згуртування народу, зміцнення зв'язку між штатами і федеральним урядом; захист проти вторгнення; процвітання нації; гарантія справедливості і миру; захист свобод тепер і у майбутньому [6].

Після Другої світової війни США відіграли вирішальну роль у відновленні економіки європейських країн і Японії, у встановленні у цих країнах демократії, а також забезпечили захист західного світу від комуністичної експансії. Це стало підставою для американського народу відкоригувати національну ідею, сформулювати її як захист демократії і вільного ринку, поширення їх по всьому світу, а за останні роки – рішуча і безкомпромісна війна з ісламським терором, з підтримуючими його, прямо або опосередковано, державами.

Цю місію США розуміють як «просування свободи в інтересах американського народу і міжнародного співтовариства за допомогою надання допомоги будівництву і підтримці демократичного, безпечного і процвітаючого світу, що складається з добре керованих держав, які відповідають потребам своїх народів» («Стратегічний план США на 2007–2012 фінансові роки»).

У США суспільство, і в першу чергу, влада та інтелектуальна еліта твердо слідує цілям нації (її національній ідеї), а відхилення або протидія їх реалізації розглядається як зрада і суворо карається.

З досвіду США випливає, що національна ідея:

- формулюється інтелектуальною елітою і така інтелектуальна еліта в США була початково і є в даний час. Завдяки їй – розуму нації, США стали провідною країною світу, в тому числі у галузі економіки, нових технологій, науки, культури і добробуту населення. Не дарма свого часу було сказано «Нація, яка не цінує свої таланти – безнаціональна»;
- легко запам'ятовується і зрозуміла кожній людині. Вона створює у країні атмосферу впевненості, довіри і поваги до влади, інтелектуальної еліти; атмосферу спільності нації, незважаючи на етнічні відмінності, матеріальне становище і терміни перебу-

вання в країні, без поділу на старожиливі-господарів (нащадків засновників) і нових іммігрантів (репатріантів), як це відбувається в менш розвинутих країнах;

- каталізатором створення національної ідеї був зовнішній ворог та його зловживання (Англія);
- чітке слідування постулатам національної ідеї впливало із наділення народу не тільки правом, а й обов'язком «знищувати» владу, що порушує свободи людини.

Національна ідея Російської імперії була короткою, зрозумілою, мобілізуючою народ, що сприяло його згуртуванню і патріотизму – «Православ'я — Самодержавство – Народність» і у численних війнах російські солдати боролися «За Віру, Царя і Батьківщину».

Після Жовтневого перевороту в 1917 р., у Радянському Союзі національна ідея була сформульована як заклик «Вперед до перемоги комунізму – світлого майбутнього всього людства». Після розпаду Радянського Союзу у грудні 1993 р. була прийнята Конституція Російської Федерації, в якій сформулювали нову національну ідею: «...створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини» (розд. 1, ст. 7). Однак незабаром виникла необхідність розширити національну ідею у зв'язку із новими реаліями, що склалися в країні та світі – це, головним чином, розширення на схід Європейського співтовариства та процеси глобалізації.

Початком цього процесу стала заява першого президента Росії Б. Єльцина у липні 1996 р., який закликав громадськість, насамперед інтелектуальну еліту, прискорити вирішення цієї, життєво-важливої для країни проблеми.

Незабаром «Російська газета» оголосила конкурс на загальнонаціональну об'єднавчу національну ідею, в якому взяли участь історики, філософи, письменники, політики, діячі культури і сотні росіян з усіх кінців країни.

Пізніше серйозно обговорювалися три варіанти національної ідеї: ліберальний варіант, «почвеницький», що відображали тенденції від прийняття західної системи цінностей до гіпертрофованого російського шовінізму [5].

Євразійський варіант найбільш прийнятний для широких кіл, оскільки пропонує ідею багатополарності світу, в якій Росія, разом із країнами СНД займатиме ключові позиції, на Євразійському просторі і таким чином дасть змогу Росії слідувати своїм самобутнім шляхом, не наслідуючи глобалізації західного формату.

Так, зовсім не дивно, що у РФ не сприймають атлантистів і тяжіють до «прихватизації» колишніх радянських республік, погодившись з компенсацією на існування багатополарного світу і свого головного геополітичного суперника – США. В інших статтях ми розглядали глибинну сутність російської національної ідеї, яка з часом мутувала, але суті не змінювалася [10].

Так, суть закладена в концепції «Москва – Третій Рим», на якій будувалась офіційна ідеологія російських царів: «Два Рима падоша, а третій стоїть, а четвертому не бути». Третій Рим – Москва і православний цар були наділені ще в далекому XV ст. есхатологічною функцією зібрати під свій рятівний покров усі народи світу перед кінцем світу. «Усі християнські царства снідоша, прідоша в кінець і снідошася в єдине царство нашого государя» [1]. Російська імперія, СРСР, РФ продовжували і продовжують активно виконувати апокаліптичну місію, змінюючи лише при цьому свої гасла. Усі експансіоністські заходи згаданих державних утворень беруть свої генетичні витоки від есхатологічної концепції «Москва – третій Рим», під крилом якої має об'єднатися весь богосвідомий народ. Звісна річ, що сам Государ (сьогодні Президент) у богосвідомість грається, коли розповідає про мотиви завойовницьких акцій, але головне в іншому – заагітована юрба вірила Государю п'ять століть тому і вірить своєму Президентові сьогодні [7].

З досвіду Росії впливає, що на формування і успішну реалізацію національної ідеї впливає:

- релігійний аспект, як чинник духовного об'єднання нації;
- наявність конкретної харизматичної постаті, на яку можна скласти всі обов'язки, відповідальність і повноваження;
- віра народу в свою священну місію.

Таким чином, підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що в основі американської та російської національних ідей лежить і релігійний культ, і загроза зовнішнього ворога, і наявність конкретної харизматичної постаті, і ідеали свободи та рівності. В Україні, на жаль, етико-моральні принципи не можуть лягти в основу національної ідеї, оскільки після періоду атеїзму та аморальних 90-х народ дуже віддалився від Бога. Ідеали демократії у своєму українському варіанті реалізації призвели тільки до поглиблення деморалізації населення. Наголосимо на головному, аналізуючи історичний досвід США та РФ, жодна із зазначених умов не спрацювала, якби не віра народу і його еліти в свою місію (для США місія полягає у демократизації світу, для Росії – у концепції «Москва – третій Рим»), що і перетворює народ в націю, звичайного президента в харизматичного лідера.

Література:

1. Армстронг Карен. История Бога / Карен Армстронг. – К.: София, 2004. – С.99.
2. Дейнега И.А. Декларация независимости США. Аналитические материалы / И.А. Дейнега. – М., 2003. – С.357.
3. Декларация независимости США / [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.istorik.ru
4. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / О. Забужко. – К.: Наукова думка, 1992. – С.107.
5. История России / Под ред. А.Века. – Минск: Харвест, 2007. – С.517.
6. Конституция США / [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.istorik.ru
7. Лукашенко А.І. Вплив плебсологічних аспектів російської національної ідеї на генезис української державності / А.І. Лукашенко // Плебсологічне осмислення перспектив розвитку Української держави. – К., 2010. – Вип. 3. – С.128-135.
8. Лукашенко А.І. Проблема української само ідентифікації в межах світових інтеграційних процесів / А.І. Лукашенко // Проблеми міжнародних відносин. – К.: КиМУ, 2010. – С. 219-232.
9. Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів / Ф. Медвідь // Політичний менеджмент. – 2005. – №1. – С.34-43.
10. Новейшая история XX века / Под ред. А.Века. – Минск: Харвест, 2008. – С.37-121; 138-547.
11. Палій Г.О. Проблема формування української політичної нації: аспект загальнонаціональної ідентичності / Г.О. Палій // Політичний менеджмент. – 2003. – №1. – С.93-100.
12. Ткаченко В.М. Україна – проблеми самоорганізації / В.М. Ткаченко, О.П. Реєнт, В.М. Головатюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С.4.

Лукашенко А.И. В поисках украинской национальной константы: современность. Часть 1. Анатомизация национального концепта: американский и российский опыт. В статье определены фундаментальные особенности и принципы национальных идей США и РФ, проведен анализ условий формирования национальных идеологий и особенностей их реализации. Выделена концептуальную константу этих идей, отсутствие которой в Украине тормозит формирование национальной идеологии.

Ключевые слова: нация, национальная идентичность, национальная идея, миссия, США, Россия, Украина.

Lukashenko A.I. In the search of the national constants: Modernity. Part 1. The international experience. The basic features and principles of national ideas of the leading countries in the world are given in the article. The conditions of national ideologies and features of their implementation are analysed. The main concept of these ideas is identified. It is proved that the lack of this concept makes the formation of the national ideology a slow process.

Key words: nation, national identity, national idea, the mission, the U.S., Russia, Ukraine.

УДК 930(477):[329.73:811.161.2]"198"

Ніколаєць К.М.,канд. істор. наук, докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рух за захист української мови у другій половині 1980-х років: історіографія

У статті проаналізовано публікації, автори яких висвітлюють різноманітні аспекти руху на захист української мови у другій половині 80-х років ХХ ст.

Ключові слова: суспільно-політичні процеси, суспільно-політичні рухи, історіографічні дослідження, громадські організації, політика.

У роки перебудови з огляду на певні економічні та політичні причини відбулося певне послаблення тиску радянського режиму на суспільство, що спричинило посилення національно-визвольного руху, одним із аспектів якого став рух на захист української мови. Розширення сфери вживання української мови із наданням їй статусу державної стало своєрідним гаслом українського національного руху другої половини 80-х років. Д.Павличко у своєму виступі на президії Спілки письменників України в червні 1987 р. наголосив на масштабності участі партійно-радянської номенклатури у вилученні зі спілкування української мови [21]. Його виступ, насичений фактами, що вказували на катастрофічний стан викладання української мови у школах, мав по суті програмний характер і зробив Д.Павличка лідером руху на захист української мови [8, с. 146].

У пресі впродовж 1988 р. відбувалася досить гостра дискусія з приводу доцільності надання українській мові статусу державної. Газета «Літературна Україна» опублікувала свого часу велику кількість листів-звернень громадян республіки, які виступали за надання українській мові статусу державної. Жваву реакцію суспільства викликав виступ С.Плачинди [28], що підштовхнуло науковців до поглиблення вивчення цієї проблеми. О.Гончар у своїй промові порівнював долю української мови з долею штучно видублених, «неперспективних сіл». Письменник досить тісно порівнював мову й історію, стверджуючи, що вони утворюють нерозривну єдність. У такий спосіб він обстоював розуміння національної ідентичності як спільноти мови, культури та історії [9].

На важливість мовного питання в проектах відродження вказувалося у працях П.Мовчана, який стверджував, що кожна мова є своєрідним колективним світоглядом [24]. Він стверджував, що українська мова залишалася прикладом природної мови демократизму, який відбиває демократичний світогляд українського народу та його традиції [25].

Загалом письменники намагалися привернути суспільну повагу до української мови. Однак українські письменники уникали говорити про той факт, що активну участь у знищенні української мови, національної пам'яті та культури брали власне самі українці.

Відомо, що одним із результатів запеклої дискусії навколо використання української мови було прийняття Закону «Про мови в Українській РСР», відповідно до якого вдосконалювалася мовно-культурна політика в Україні. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР № 302 від 7 грудня 1989 р. була розроблена «Державна програма розвитку української мови і інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року». Тому збільшилася кількість шкіл, де поглиблено вивчалася українська мова, література та історія України [27, с. 283].

Впродовж 90-х років «мовна тематика» не раз перетворювалася на арену запеклих політичних баталій, коли надання статусу державної мови розглядалося далеко не з наукових позицій.

У наукових дослідженнях періоду перебудови визначалися причини обмеження використання української мови [1; 11; 17; 18]. На рубежі 90-х років з'явилися окремі публікації, де констатувалися зрушення у сфері національно-культурної політики, обережно робилися висновки стосовно міжнаціональних відносин та ролі у них пересічних громадян [2, 19, 30].

Згадки про окремі громадські організації у контексті суспільно-політичних процесів в Україні містяться в статті Г.Кобко [15]. У ній охарактеризовано складне становище української мови і в розрізі цієї проблеми відзначено важливість створення ТУМу та НРУ для розвитку українського суспільства.

Окремо у пострадянській історіографії вивчалася діяльність Товариства української мови ім. Т. Шевченка («Просвіта»). Так, етапи становлення і розвитку Товариства розглянуто в «Нарисі історії «Просвіти», де відображено процес відродження львівської «Просвіти» у 1988 р., напрями її діяльності, представлена велика кількість джерел з історії створення організації [13].

О.Гарань розглянув політичні аспекти діяльності Товариства української мови ім. Т.Шевченка, товариства «Меморіал», узагальнивши процеси утворення Народного Руху України (НРУ) на фоні суспільних трансформацій, що відбувалися в роки перебудови [7].

У документально-публіцистичному виданні «Київська весна» [14] висвітлено історію діяльності одного з перших паростків національно-демократичного руху кінця 80-х років – Українського культурологічного клубу (УКК), змальовано суспільно-політичну атмосферу в УРСР у 1987–1988 рр. Окремо розглядалася діяльність організації «Просвіта» із визначенням регіональних особливостей її роботи [23; 29; 31; 32].

Серія праць М. Вівчарика «Україна: від етносу до нації» [4], «Українська нація»[5] та «Україна етнонаціональна»[6] в співавторстві з М. Карабановим дають змогу прослідкувати процес розвитку і становлення української нації, боротьби за державність української мови, проблеми національного розвитку України на початку 90-х років. ХХ ст. тощо. Серед переваг слід підкреслити написання досліджень у широкому історичному контексті та з виявом закономірностей подій.

У дослідженнях українських вчених показані окремі наслідки поширення руху на захист української мови. Так, В.Нагірний стверджував, що рішення Верховної Ради стосовно мовного питання сприяло посиленню національно-культурного руху, а з іншого, призвело до усвідомлення єдності у середовищі «російськомовного населення», до складу якого входили як етнічні росіяни, так і представники зрусифікованих етносів, що проживали на українських землях. Проблема надання російській мові статусу другої державної в Україні не без втручання російської сторони набула відразу політичного характеру. Причому принципова відмова від вивчення та використання у ролі засобу спілкування державної мови, яка у міжнародній практиці визначається як така відповідно до мови спілкування титульної нації, мотивувалася відносно великою кількістю етнічних росіян в Україні та досить значним числом тих, кого зараховували до «російськомовного населення» [26].

У кандидатській дисертації С.Й.Кобути досліджено основні напрями розвитку суспільно-політичних процесів в західному регіоні України у період боротьби українського народу за здобуття суверенітету та самостійності. Показано, що національно-демократичні сили, які сформувалися на рубежі 80–90-х років, активізували політичне життя в регіоні, спрямували енергію його мешканців у конструктивне русло національно-визвольних змагань, сприяли становленню та розвитку політичного плюралізму та багатопартійності. Автором з'ясовано, що гасла «гласності», «плюралізму», «демократизації» сприймалися місцевими партійно-державними органами як чергова пропагандистська кампанія, на практиці мала типовий для радянської системи влади поверховий характер. Зважаючи на специфіку розвитку регіону партійні органи прагнули не допустити за нових суспільних умов «...реанімації проявів українського буржуазного націоналізму» [16]. У той самий час окремі судження дослідника викликають зауваження. Так, автор стверджував, що західний регіон

Україні відіграв важливу роль у процесі консолідації українського народу в період здобуття самостійності, а сформовані на його теренах політичні сили займали авангардну роль у національно-визвольному русі. Це судження має бути підкріплене спеціальними історичними дослідженнями. Ідеалізація участі у боротьбі за державну незалежність виключно мешканців західноукраїнського регіону виглядає дещо перебільшеною.

Узагальнення щодо ролі руху на захист української мови містилися у праці О.Гнатюк, яка вказувала, що на особливому значенні мови для чуття національної спільноти наголошували в гаслах руху за національне відродження та у пізніших концепціях, що поставали вже після здобуття незалежності. Одна у 1990-х роках тенденція до ідеалістичного трактування мови потроху слабшала, поступаючись переконанню, що мовна однорідність не є найважливішою умовою для цілісної національної ідентичності [8, с.152].

Причини поступового послаблення руху на захист української мови називалися у дослідженні Н.Земзюліної та С.Шамари, які вказували, що у зденационалізованому середовищі відродження українських цінностей нерідко сприймалося як примусове нав'язування невідомих ідеалів. Частина інтелектуалів, навіть українських за своєю етнічністю, демонструвала зневажливе ставлення до етнокультурного відродження, яке в їхніх очах уособлювало культурну відсталість. Національно-політична ідентичність стала набувати в Україні найрізноманітніших форм, чому сприяла державна етнополітика [12, с. 24].

Один із підрозділів кандидатської дисертації О.Горбачової присвячується висвітленню мовно-культурницького напрямку роботи громадських організацій України у другій половині 80-х років. Дослідниця відзначала, що для першого етапу діяльності громадських організацій, які брали участь у русі на захист української мови (1987–1989), було характерним існування ідеологічного розмаїття, що призводило до висунання виключно гасел духовного відродження. Використання проблеми функціонування української мови, культури відбувалося з метою критики пануючого ладу тощо. Основними формами діяльності у зазначений період були малочисельні збори, дискусії про стан української мови та культури, духовного розвитку, релігійні проблеми тощо. У дослідженні визначено, що кожна з організацій виникла відповідно до викликів, котрі стояли перед суспільством в другій половині 80-х років. З одного боку, політика перебудови створила умови для появи альтернативних КПУ громадських структур. З іншого, – розкриття правди про репресії радянських часів, голодомор 1933 р., пригнічене становище української мови та культури, невирішені проблеми функціонування українських церков привели до виникнення організацій з відповідними напрямами діяльності («Меморіал», «Просвіта», «Зелений світ», Товариство Лева та ін.) [10].

Аналіз розгортання руху на захист української мови у другій половині 80-х років ХХ с. міститься у праці В.Литвина, який пов'язував відродження національно-визвольного руху із культурництвом та просвітництвом, вказуючи на виступи провідних українських письменників за конституційне забезпечення захисту української мови. У дослідженні висвітлено процес утворення та певні аспекти діяльності товариства рідної мови ім. Т.Г.Шевченка у Львові, клубу «Рідна мова» у Полтаві, Товариства ім. Д.Яворницького у Дніпропетровську, Клубу шанувальників української мови при Спілці письменників України, Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка [22, с. 667-668]. Більш детально ці питання висвітлені у дослідженні К.Левчука, який проаналізував матеріали Центрального державного архіву громадських організацій України, відзначивши, що ініціатива громадських організацій у справі захисту української мови, культури та історії підживляли віру широких верств населення республіки у могутність КПРС. У роботі висвітлено окремі прояви боротьби компартійних осередків проти товариств по захисту української мови, які ставали основними осередками НРУ [20, 123-128].

На початку ХХІ ст. з'явилися публікації, автори яких подавали власне бачення причин послаблення руху на захист української мови, вказуючи на особливості світосприйняття українців різних регіонів. Так, С.Білий вказував, що завдяки соціологічним дослідженням вдалося встановити, що для мешканців південної частини України головним приводом для гордості залишалося місце, де вони народилися, духовні якості свого народу як привід для

гордості відзначили мешканці Східної України, і лише для на західноукраїнських землях у ролі особливої гордості відзначали українську мову [3].

Загалом рух на захист української мови другої половини 80-х років висвітлений досить неоднорідно. Перш за все варто відзначити, що найбільшу увагу вчених привернули події, пов'язані із зародженням цього руху на тлі боротьби за відновлення державної незалежності України. Власне у багатьох працях участь громадян України у цьому русі розглядалася як одна із складових діяльності українських національних організацій чи як елемент національно-визвольного руху.

У перспективних дослідженнях варто було б більше уваги звернути на причини і наслідки існування білінгвізму в Україні із визначенням особливостей надмірної політизації цього питання із втручанням іноземних держав у його вирішення.

Література:

1. Безансон А. Російська імперія зупиняє перебудову / А. Безансон // Сучасність. – 1990. – №7-8. – С. 196-198.
2. Беляков Г. Ф. Національне життя і процеси інтернаціоналізації / Г. Ф. Беляков // Комунист України. – 1991. – №8. – С. 13-22.
3. Билый С. Украинцы в 3 раза трудолюбивее россиян / С. Билый // Режим доступу: <http://www.bagnet.org/news/summaries/ukraine/2010-11-16/83039>.
4. Вівчарик М. Україна: від етносу до нації / М. Вівчарик. – К.: Рідна школа, 2004. – 237 с.
5. Вівчарик М. Українська нація: шлях до самовизначення / М. Вівчарик. – К., 2001. – 286 с.
6. Вівчарик М. Україна етнонаціональна: від етногенезу до суверенної держави: навч. посіб. / М. Вівчарик, М. Карабанов. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 217 с.
7. Гарань О. В. Убити дракона: 3 історії руху та нових партій України / О. В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
8. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
9. Гончар О. Самоцвіт нації / О. Гончар // Літературна Україна. – 1989. – 16 лют.
10. Горбачова О.С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: процес становлення та розвитку / О. С. Горбачова. – Дис... канд. іст. наук. – К., 2008. – 212 с.
11. Грищенко В. Українська національна ситуація на тлі горбачовської «перебудови» / В. І. Грищенко // Сучасність. – 1988. – № 2. – С. 83-91.
12. Земзюліна Н.І., Шамара С.О. Націоналізм та ідентичності нової України / Н.І. Земзюліна, С.О. Шамара // Українська політична нація. – К., 2004. – С. 24.
13. Іванчук Р. Т. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванчук, Т. Комаринець. – Львів-Краків-Париж: Просвіта. – 1993. – Ч.1. – 232 с.
14. Київська весна / Упоряд. і ред. О. Шевченко. – К., 2005.
15. Кобко Г.Л. Розвиток національних культур: діалектика інтернаціоналізації та суверенітету / Г.Л. Кобко // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – №7. – С.11-19.
16. Кобута С. Й. Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988 – 1999 рр.) / С.Й. Кобута. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – 20 с.
17. Коропецький І. Економічна спільнота і національна суверенність / І. С. Коропецький // Сучасність. – 1989. – № 10. – С. 57-65.
18. Купчинський Р. Про двомовність, провінційність і безхребетність / Р. Купчинський // Сучасність. – 1988. – №1. – С. 79-86.
19. Кушерець В. І. А. В. Національно-культурний розвиток: основні аспекти і деякі результати досліджень / В. І. Кушерець, А. В. Орлов // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – №10. – С. 24–28.
20. Левчук К.І. Громадські організації України: Створення та діяльність (1985-1996 рр.) / К. І. Левчук. – Вінниця, 2009. – С. 123-128.
21. Літературна Україна. – 1987. – 9 лип.
22. Литвин В. Історія України / В.М.Литвин. – К.: Наукова думка, 2009. – 822 с.
23. Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини. – Донецьк, 1998.
24. Мовчан П. Мова – явище космічне / П. Мовчан // Літературна Україна. – 1989. – 26 жов.
25. Мовчан П. Простір, наповнений словом / П. Мовчан // Літературна Україна. – 1990. – 6 груд.

26. Нагірний В. Політизація російської етнічності в Україні: спроба організаційного оформлення / В. Нагірний // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень. – К., 2000. – Вип. 14. – С. 166-174.
27. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К.: ІПЕІНД, 2000. – 356 с.
28. Плачинда С. А мова як море / С. Плачинда // Літературна Україна. – 1987. – 5 берез.
29. «Просвіта» і духовне відродження України / Матеріали і тези науково-практичної конференції, присвячені 125-річчю «Просвіта». – Рівне: «Просвіта», 1993. – 92 с.
30. Рябчук М. Ю. Громадянське суспільство і національна емансипація / М. Ю. Рябчук // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №12. – С. 14-19.
31. Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне: Ліста, 1996. – 149 с.
32. Степанишин Б. Четвертий ренесанс України: вислід боротьби «Просвіти» і НРУ за національне відродження 1988–1998 / Б. Степанишин. – Рівне, 1999. – 236 с.

Ніколасць К.Н. **Движение в защиту украинского языка во второй половине 1980-х годов: историография.** В статье анализируются публикации, авторы которых освещают различные аспекты движения по защите украинского языка во второй половине 1980-х годов.

Ключевые слова: общественно-политические процессы, общественно-политические движения, историографические исследования, общественные организации, политика.

Nikolayets' K.N. *The movement to the Ukrainian language protection in the second half of the 1980th. The main publications devoted to the aspects of the Ukrainian language protection in the second half of the 1980s of the XXth century are described in the article.*

Key words: political processes, civic rules, historiography researches, civic organizations, policy.

УДК 94(=821.173)"0799"

Полюхович Ю.Ю.,

здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

До питання про останнього правителя Паленке

У статті на основі аналізу тексту на різьбленій вазі з датою 799 р., що зберігається в Музеї Паленке, вказується, що в ньому йдеться про певну релігійну церемонію, і не міститься згадки про коронацію правителя. Отже, припущення, що з 799 р. в Паленке правив цар Ханаахб Пакаль III, не має підстав.

Ключові слова: Баакальське царство майя, правитель Паленке, різьблена ваза, цар Ханаахб Пакаль III.

Останнім правителем Паленке (Баакальського царства майя), безперечно згаданим в ієрогліфічних текстах, є К'ініч К'ук' Бахлам II (коронувався 764 р.), про «двадцятиріччя» царювання якого повідомляє напис на «Панелі 96 ієрогліфів» [1].

Разом із тим, у літературі висловлюється точка зору, що про останнього правителя Паленке на ім'я Вак Чам Ханаахб Пакаль (чи Ханаахб Пакаль III), який став царем у листопаді 799 р., йдеться у тексті на гравірованій вазі, знайденій у похованні під підлогою так званої «Структури III» у «Групі В району Мурсієлагос» («Murcielagos Section Group B») [2]. Особливий інтерес викликає наявність в імені цієї особи так званого календарного елемента – Вак-Чам («б-Смерть»), що є назвою дня у прийнятому серед індіанців Центральної Америки 260-добовому циклі, що утворюється комбінацією 13-добового тижня (зазначається число дня від 1 до 13) та 20-денного місяця (кожен день має особливу назву). Оскільки такі імена є рідкісними у класичних майя, але дуже поширеними в індіанських народів Центральної Мексики (зокрема, науа та міштеків), з цього робиться припущення,

що це могло бути «наслідком зростаючого сильного мексиканського впливу в цю пізню добу» [3].

Щоправда, автори супроводжувальної таблички в міському музеї «Альберто Рус Луїльє» в Паленке, де експонується ця пам'ятка, висловлюють сумнів у тому, що тут йдеться про верховного правителя міста, оскільки «...ця особа не має титулу *k'ubul Baakal ajaw*, «Священний владар Паленке», що вказує, що він, імовірно, був сановником нижчого рангу». Ці сумніви поділяє Дж. Скідмор [4].

Однак, більш детальне ознайомлення з текстом викликає значно більш суттєві заперечення стосовно можливості розглядати його як запис про воцаріння правителя. Після розгорнутої дати, що відповідає дневі 9.18.9.4.4, 7 К'ан 17 Муваан (13 листопада 799 р.), напис повідомляє:

a-LAY-ya I-K'AL-AJ SAK-HU'N tu-ba-ji 4-ch'o-ko-TAK 9-JUB ka-ka-ba 6-CHAM ja-na-bi pa-ka-la.

«Ось тоді пов'язано/отримано білу паперову пов'язку на голови чотирьох юнаків, Болон-Хуба, Какаба, Вак-Чама, Ханаахб Пакаля».

Отже, виявляється, що йдеться про пов'язання налобними пов'язками групи осіб. При цьому, розуміння слова *ch'oktak* як форми множини іменника, що позначає живі істоти, є давно встановленим і зараз не викликає сумнівів. Д. Стюарт пише з цього приводу: «Інший суфікс множини, виявлений у класичних написах – це *-tak*, що відповідає іменниковому закінченню *-tak*, наявному в ч'оль і чонталь, із спорідненою формою *-t-ik*, широко вживаною в цельталанських мовах. Те саме слово широко реперзентовано в інших мовах як лексичний корінь, наприклад, у ч'орті як *tak-ar*, «із, разом із», і в юкатекській як корінь «з'єднувати чи поєднувати». У мові іца, наприклад, *tuk* має значення «з'єднувати, приєднувати, йти разом». У чонталь воно з'являється як суфікс безпосередньо в основі іменника, і може приймати *-ob'*, як у: *hain-tak-ob'*, «це вони», та у *ixik-tak-ob'*, «їхні жінки». Очевидно, це не аломорф абсолютивного займенника *-oob'*, він скоріше виступає як показник групової якості іменника. Закінчення множини було вперше ідентифіковане А. Лакаденою у напису, знайденому в Ошкінтоку» [5].

Таким чином, довга послідовність слів після звороту «чотири юнаки» – це ім'я не одного, а чотирьох персонажів.

Згадка про цих персонажів на різьбленій вазі зі «Структури III» не є унікальною. Ті ж «чотири юнаки» фігурують в тексті на центральній панелі з «Храму Сонця»:

ju-bu-yi (4)-ti-ki-li ch'o-ko-TAK

«спустилися (чотири) юнаки».

«Чотири юнаки» (*4-TE-ch'o-ko-TAK*), «чотири владарі – чотири юнаки» (*4-TE-AJAW-wa 4-TE ch'o-ko-TAK*), «юні боги – чотири владарі» (*ch'o-ko K'UH 4-TE-AJAW*) згадуються у написах на стелах «I», 6 та на «вівтарі U» з Копана, на стелі 18 з Наранхо їх, можливо, позначено просто *ch'oktak*, «юнаки». На стелі 18 з Наранхо та «вівтарі U» з Копана «чотири юнаки» фігурують у зв'язку з обрядами на початку 365-денного сонячного року, на панелі з паленкського «Храму Сонця», копанських стелах «I» та 6 – під час «ювілейних» церемоній [6]. На підставі цього Д. Стюарт припускає, що «група чи зібрання «юнаків» імовірно має на увазі четвірку космологічних богів, пов'язаних із чотирма сторонами світу» [7].

Церемонія пов'язування діадемами стосувалася в Паленке не лише людей, які обіймали високі посади, а й статуй богів. Про це згадують записи на панелях з «Храму Написів»:

u-K'AL-bu-na ya-TN^o174:TN^o643-la 3-LUUT?-ti-K'UH

«він пов'язав паперовою пов'язкою статуї (?) трьох близнят-богів/ отримали паперову пов'язку статуї (?) трьох близнят-богів» (центральна панель, F4-F5);

u-K'AL-ji-TN^o918 SAK-HU'N-na ya-TN^o174:TN^o643-la u-K'UH-IL

«він пов'язав білою паперовою пов'язкою статуї (?) своїх богів/ отримали білу паперову пов'язку статуї (?) його богів» (центральна панель, I2-I3);

u-K'AL-HU'N-na ya-TN^o174:TN^o643-la u-K'UH-IL

«пов'язування паперовою пов'язкою статуй (?) його богів/ отримання паперової пов'язки статуями (?) його богів» (західна панель, B3-B4).

Отже, в тексті на різьбленій вазі йдеться, найімовірніше, про обряд вшанування статуй богів чотирьох сторін світу, а не про коронацію правителя. З цього стосовно історії Паленке можна дійти лише того висновку, що в листопаді 799 р. місто ще існувало, і в ньому, зважаючи на згадку династичного імені «Ханаахб Пакаль», шанували попередню традицію. Хто ж правив у той час Баакальським царством – невідомо.

Література:

1. Martin S., Grube. N. Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya. Second edition. – London and New York: Thames and Hudson, 2008. – P.174; Skidmore J. The Rulers of Palenque: A Beginner's Guide. Second edition. 2007. – Internet: www.mesoweb.com/palenque/resources/rulers/PalenqueRulers-02.pdf. – Pp.89-90; Талах В.Н. Хроніки Баакульських владок – Internet: <http://bloknot.info/gfe/view.php?file=Textos/Maya/Cronicas-de-Baakul.pdf/10/>;
2. Morley S.G., Brainerd G.W. Revised by Sharer R.J. The Ancient Maya. Fourth edition. – Stanford, Cal.: Stanford University Press, 1983. – P.128; Martin S., Grube. N. Op.cit. – P.175; Skidmore J. Op. cit. – P.91;
3. Martin S., Grube. N. Op.cit.
4. Skidmore J. Op. cit.
5. Stuart D. Mayan Languages and the Basics of Grammar // Sourcebook for the 30th Maya Meetings. March 14-19, 2006. – Austin: University of Texas Press, 2006. – P.120.
6. Idem. New Year Records in Classic Maya Inscriptions // The Pre-Columbian Art Research Institute Journal. Vol. 5, No 2. – San Francisco: Pre-Columbian Art Research Institute, 2004. – P.4-5.
7. Stuart D. Mayan Languages and the Basics of Grammar. – P.120.

Полюхович Ю.Ю. *К вопросу о последнем правителе Паленке. В статье на основе анализа текста на резной вазе с датой 799 г., что хранится в Музее Паленке, указывается, что в нем речь идет об определенной религиозной церемонии, и не содержится упоминания о коронации правителя. Итак, предположения, что с 799 г. в Паленке правил царь Ханаахб Пакаль III, не имеет оснований.*

Ключевые слова: Баакальське царство майя, правитель Паленке, резная ваза, царь Ханаахб Пакаль III.

Poliukhovich U.U. *To the issue of the last governor Palenke. Based on the analysis of the text from the carved vase dated to 799 AD which is in Palenque Museum now, author argues that the main event which was mentioned there describes a religious ceremony but not a king's coronation. Thus the assumption that Janaahb Pakal III ruled since 799 AD doesn't have any evidence.*

Key words: governing of maya, governor of Palenke, carved vase, tsar Janaahb Pakal.

УДК 373.6:33](477-25)(091)

Чуткий А.І.

канд. істор. наук, доцент
кафедри історії та теорії господарства
Київського національного університету імені Вадима Гетьмана

Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут

У статті проводиться реконструкція історії функціонування Київських вищих комерційних курсів. Досліджується питання про їх трансформацію на Київський комерційний інститут. Тема вивчається в контексті соціально-економічної та інтелектуальної історії України початку ХХ ст.

Ключові слова: Київські вищі комерційні курси, соціально-економічна історія, інтелектуальна історія, професорська корпорація.

Сучасний історичний етап розвитку світової цивілізації характеризується постійним посиленням ролі економічного чинника у всіх сферах її життя. Також доведено пряму залежність між рівнем розвитку економічної освіти і господарського комплексу держави: ті країни, що значну увагу приділяють розвитку економічної освіти і науки, досягають сталої позитивної динаміки економічного розвитку. Однак недоречним є сліпе копіювання іноземного досвіду, оскільки він не враховує національної специфіки як в освітній сфері, так і у стартових можливостях у різних національних господарських комплексах. У зв'язку із цим історична наука може і повинна приділити належну увагу вивченню економічної історії України; а також і економічної освіти у ній з тим, аби проаналізувати цей процес і виявити ті позитивні складові, що можна використати і на сучасному етапі реформування освітньої галузі. У цьому контексті важливим буде вивчення досвіду заснування і розвитку найстарішого економічного вузу України Київського національного економічного університету, який був заснований 1906 р. під назвою Київські вищі комерційні курси (з 1908 р. – Київський комерційний інститут).

Історіографія цієї теми практично відсутня [1], але вона має достатню джерельну базу у вигляді архіву Київських вищих комерційних курсів та досить повно збереженого архіву Київського комерційного інституту, а також ряду справ з архівів інших установ, що були пов'язані з професорсько-викладацькими кадрами цього навчального закладу [2].

У лютому 1906 р., після тривалих клопотань і змін щодо проекту заснованого навчального закладу, М.В. Довнар-Запольський зрештою отримав «височайший дозвіл» на заснування в Києві приватного навчального закладу економічного профілю – Вищих комерційних курсів [3]. Цікаво, що в одному із листів на адресу Київських вищих комерційних курсів вони названі «Высшие (женские и мужские) курсы профессора Довнар-Запольского», а в іншому – «Высшие экономическо-коммерческие курсы Довнар-Запольского» [4] – дані факти слід розглядати не як зазначення офіційної назви новопосталого навчального закладу, а скоріше як незнання респондентами їх точної назви, що вочевидь могло бути породжено саме існуванням суперечок щодо їх офіційної назви під час заснування.

Ще у пояснювальній записці (поданій до Міністерства торгівлі і промисловості) Довнар-Запольський, як засновник, наголошував на тому, що Київські вищі комерційні курси, по-перше, будуть забезпечувати весь південь імперії кваліфікованими кадрами для різних сфер економічної діяльності; і, по-друге, що вони готуватимуть і викладачів для

комерційних училищ регіону, в яких відчувається гострий дефіцит. «Предполагаемый проект положения о курсах первое условие гарантирует тем, что преподавательский персонал будет состоять из профессоров высших учебных заведений ... Объем преподавания ... должен явиться тождественным с университетским курсом» [5].

Це положення означало, що від самого початку М.В. Довнар-Запольський замірявся перетворити їх на повноцінний вуз економічного профілю, тобто не на вищі курси, а на інститут. Але як людина досвідчена та обережна він усвідомлював, що домогтись від влади таких речей за умов спаду революції і посилення реакційних тенденцій у внутрішній політиці виявилось малоімовірним і тому доцільно було отримати дозвіл на заснування навчального закладу і потому перетворити його на вуз.

Проте фактично Київські вищі комерційні курси від самого початку розглядалися їх засновником як повноцінний вищий навчальний заклад. За статутом Курсів вони були «...высшим учебным заведением социально-экономических и коммерческих наук» [6]. Приналежність новопосталого навчального закладу до розряду вищого засвідчувалась і тим, що його випускники (згідно зі Статутом) отримували диплом «об окончании ими высшего коммерческого образования» [7]. Проте це стосувалось тільки дійсних слухачів, тоді як вільно-слухачі отримували лише свідоцтво про прослухані ними курси і виявлені у них результати. Статус вищого навчального закладу засвідчувався і тим, що викладати на них могли лише особи, що викладають у вузах або відомі своїми науковими працями [8].

Для налагодження роботи Курсів окрім набору студентів необхідно було вирішити ще два завдання: створити викладацький штат і знайти фінансування.

Перше завдання успішно вирішилось завдяки приналежності Довнар-Запольського до професорської корпорації Києва, звідки він залучив осіб, що становили основну частину першого викладацького штату Курсів.

Друге нагальне завдання – матеріальне забезпечення функціонування Курсів також вирішувалось їх засновником. Судячи з усього, Довнар-Запольський мав контакти і з бізнесовими колами міста. Принаймні саме до них він звернувся за допомогою і отримав її: «Купеческий староста Я.В. Рихерт очень отзывчиво отнесшийся к делу, несколько раз в течении 1906/07 учебного года собирал специальные комиссии для обсуждения вопроса о степени возможного участия купечества в деле ведения курсов ... Большинство купечества отнеслось сочувственно к самой идее Коммерческих Курсов» [9].

На цьому фоні відмова Піклувальної ради Першого київського комерційного училища від надання в оренду своїх приміщень для роботи заснованих Довнар-Запольським Курсів, з проханням про що він звернувся до цього училища [10], може бути пояснена небажанням допомагати конкуренту. Хоча паралельно із цим Перше київське комерційне училище здавало в оренду свої приміщення для вечірніх курсів працівників Південно-західної залізниці та ряду інших навчальних закладів [11].

Проте і в бізнесових колах Києва не було одностайності щодо матеріальної підтримки Київським вищим комерційним курсам. Так, чимало підприємців висловлювались скептично щодо самого їх заснування, оскільки «...им казалось необходимым для реального осуществления идеи Высших Коммерческих курсов, затрата нескольких миллионов рублей» [12]. Тож і тут все вирішалося зрештою завдяки старанням Довнар-Запольського, зокрема його неймовірному організаторському хисту та менеджерським здібностям.

Головним джерелом надходження коштів, як засвідчують офіційні звіти, було отримання плати за навчання від студентів. Зокрема, за 1906/07 навчальний рік за цією статтею надійшло 25 289 руб., тоді як інші надходження становили 69 руб. 67 коп. Згідно із поданням Довнар-Запольського до Міністерства торгівлі та промисловості, якому підпорядковувались Київські вищі комерційні курси, влада затвердила обсяги плати за навчання у розмірі 40 руб. за семестр для дійсних слухачів і 20 руб. – для вільно-слухачів «...желающих изучать только два предмета в полугодие, изучающие более двух предметов платят 40 руб. в полугодие», плюс – 5 руб. за вивчення кожної мови за півроку [13]. Окрім цього, Уставом Курсів передбачалось, що як дійсні, так і вільно-слухачі сплачують по 4 руб. за практичні заняття в лабораторії загальної хімії та по 1 руб. за 1 год. необов'язкових

дисциплін [14]. Вільно-слухачі та сторонні слухачі також мали сплачувати по 5 руб. за кожен окремий предмет «за полугодовою час», а за практичні заняття в лабораторіях по 10 руб. за 1 год. [15].

Зміцнення фінансового становища вузу дозволило вдатись до розширення його матеріально-технічної бази. Вже на початку 1907 р. було створено власну бібліотеку, в якій станом на 15 травня 1 цього року зосередилось 985 примірників книг [16], частину з яких Курсам подарував особисто Довнар-Запольський. Було організовано ряд спеціалізованих кабінетів та лабораторій для проведення практичних занять студентів, а саме: – фізичний кабінет, технічна лабораторія, хімічна лабораторія, а також Музей товарознавства.

Головно ж проблемою матеріального характеру, яку вдалось вирішити лише у 1908–1909 рр., було придбання власного приміщення. Відповідно до офіційної кореспонденції, надісланої до Київських вищих комерційних курсів, можна дійти висновку, що їх канцелярія розташовувалась по вул. Рогнідинській у буд. № 1 та по вул. Малій Володимирській у буд. № 45, кв. 17 [17]. Про розміщення канцелярії по вул. Малій Володимирській зазначено і у надрукованому Статуті Київських вищих комерційних курсів [18]. Заняття ж проводились у приміщенні Першого київського комерційного училища, хоча відомо про відмову в задоволенні цього прохання з боку цього навчального закладу за 4 листопада 1906 р. [19]. Тож можна припускати, що початково заняття проводились за тими ж адресами, за якими розміщувалась і канцелярія Курсів. У Статуті Курсів зазначено, що вони розміщуються по вул. Рогнідинській у буд. № 1 [20].

За Статутом завданням Київських вищих комерційних курсів було визначено «...сообщать слушателям познания по предметам коммерческой специальности, подготовлять к практической деятельности в торгово-промышленных учреждениях и к преподаванию специальных предметов в коммерческих учебных заведениях» [21].

Відповідно до Статуту Курсів (п. 9) на них приймаються особи обох статей, що закінчили навчальний заклад не нижче за середній (п. 10) [22], а також вільно-слухачі (тобто заочники) та сторонні слухачі.

Вільно-слухачі поділялись на дві категорії: «имматрикулируемых и неимматрикулируемых». До першої категорії могли бути включені особи, які мали досвід роботи у торгово-промисловій сфері і які вивчали обраний ними цикл предметів на рівні з дійсними слухачами, могли здавати екзамени та отримували свідоцтва «...об изученной ими специальности и оказанных ими в ней успехах». Тоді як другі «...допускаются к слушанию лишь отдельных лекций» [23]. При зарахуванні на Курси перевага віддавалась особам, що служать у торгово-промислових установах [24]. Студенти Курсів чоловічої статі отримували відстрочку від військової служби [25].

Сторонні слухачі допускались до вивчення окремих дисциплін [26]. Від них не вимагалось посвідчень освітнього цензу (а лише записати дані про себе у спеціальний бланк). Також вони не складали перевідних та випускних екзаменів, а й не отримували посвідчення про навчання на Курсах.

Зарахування дійсних слухачів (тобто студентів стаціонару) відбувалось перед початком осіннього семестру, а зарахування вільно-слухачів могло здійснюватись також і у січні (п. 12 Статуту). Навчальний рік поділявся на два семестри, а загальний термін навчання становив 4 роки [27].

Вступники мали подавати на ім'я ректора такі документи: прохання про зарахування, метричне посвідчення, свідоцтва про звання, про освіту, про посаду, яку займає або займав абітурієнт в установах торгово-промислового профілю (останній документ за наявності) [28].

Як слідує зі «Звіту про діяльність Київських вищих комерційних курсів за 1906/07 навчальний рік», до початку першого року їх роботи не вдалось повною мірою обладнати орендовані приміщення, але «...затруднения последнего рода мало отразились на постановке преподавания» оскільки викладачі використовували матеріальну базу університету для розробки відповідних курсів і мали значний досвід у викладанні ввірених їм дисциплін [29]. Попри це з вересня 1906 р. Київські вищі комерційні курси розпочали свою

роботу. У засіданні Навчального комітету Курсів 29 жовтня 1906 р. М.В. Довнар-Запольський був обраний їх директором [30].

У зазначеному звіті також інформувалось, що у 1906/07 навчальному році, «...прием на курсы был объявлен лишь во второй половине августа» [31]. Враховуючи наявність ще бажаючих вступити на курси вже після їх відкриття, Довнар-Запольський звернувся до Навчального комітету Міністерства торгівлі та промисловості з проханням продовжити набір студентів і отримав позитивну відповідь (набір було дозволено продовжити до 10 вересня) [32].

Як засвідчують дані офіційної статистики, подана власне керівництвом вузу, в 1906 р. до Київських вищих комерційних курсів вступило 229 осіб, з них 113 осіб жіночої статі і 116 – чоловічої [33]. Перший набір був досить нестабільним: «...одни поступали на Курсы, не составив себе определенного представления о характере преподавания, другие пытались соединить служебные и другие дневные занятия ... этим объясняется значительный отлив из числа лиц, поступивших в 1906 г.» [34]. Тож уже станом на 27 травня 1907 р. на Курсах лишилось 208 осіб [35]. Другий набір студентів був меншим, але стабільним. Станом на 15 вересня 1907 р. на Курси вступило 239 осіб [36].

У складі Київських вищих комерційних курсів діяли два відділення: комерційне й економічне. Термін навчання на кожному із відділень становив 4 роки. Комерційне відділення мало у своєму складі відділи товарознавства, фінансових обрахунків, рахівництва і комерційної кореспонденції. Економічне відділення мало у своєму складі відділи економічних наук та юридичних наук. Адміністрація здійснювала контроль відвідування студентами поточних занять.

Предмети, що викладались на Курсах, поділялись на обов'язкові та вибіркові. При цьому «...учащиеся сами избирают отделы для изучения и порядок изучения предметов» [37]. Для отримання керівництвом Курсів інформації про обрані студентами дисципліни викладання кожен із них перед початком нового семестру мав подавати на ім'я директора свій матрикул із вписаними до нього предметами, які він вирішив вивчати у поточному семестрі.

За адміністрацією залишалось право коригувати обраний студентом цикл дисциплін. Так, адміністрація рекомендувала вивчення юридичних та економічних наук раніше за спеціальні дисципліни [38]. Також вивчення іноземних мов було обов'язковим для всіх категорій студентів і при цьому обов'язковим визначалось вивчення не менше двох іноземних мов протягом чотирьох семестрів. Враховуючи різний рівень підготовки студентів з іноземних мов, при їх вивченні на Курсах студенти ділились на три групи (по 25–35 осіб) – для початківців, середнього рівня та тих, хто володіє іноземною мовою на достатньому рівні [39].

Обов'язкові дисципліни читали такі викладачі Київського університету: історію політекономії – ректор М.М. Цитовіч, теорію політекономії – приват-доцент К.Г. Воблій, курс кредиту – приват-доцент О.Ф. Одарченко, історію торгівлі Стародавнього світу – професор І.В. Лучицький, енциклопедію права – професор С.А. Єгіазаров, цивільне право – професор О.М. Гуляев, торгове право – професор В.А. Удінцов, російське державне право – професор М.В. Довнар-Запольський, неорганічну хімію – приват-доцент М.М. Володкевич.

Решту предметів обов'язкового циклу читали співробітники інших навчальних закладів: статистику (завідувач міського статистичного бюро Л.М. Морес), економічну географію (професор Політехнічного інституту В.Г. Бажаев), фізика (професор Варшавського університету В.К. Роше, якого пізніше замінив Н.Б. Делоне), комерційна арифметика (викладач Комерційного училища М.О. Герман).

Необов'язкові дисципліни були представлені такими предметами: художня реалізація в літературі та мистецтві XIX ст. (приват-доцент Київського університету Ф.Г. Де-Ла-Барт), гігієна (приват-доцент Київського університету О.В. Корчак-Чепурковський), елементарна математика (приват-доцент Київського університету Ч.О. Бялобрежський).

Заняття з нових мов проводили переважно викладачі Першого київського комерційного училища та Київських вищих жіночих курсів: французька мова (С.Я. Соколова, А.Г.

Руссі та А.Г. Дуруз), німецька мова (Р.А. Берзін та П.І. Ней), англійська мова – Л.І. Ферберн (останній закінчив Педагогічну семінарію при Оксфордському університеті) [40].

У 1907/08 навчальному році кількість предметів викладання розширилась, що спричинило збільшення викладацького складу і зумовлювалось початком навчання на другому курсі, що й вимагало збільшення предметів викладання. Так, викладач Політехнічного інституту О.О. Мікулін був запрошений викладати робітниче питання, приват-доцент Київського університету О.Д. Білімович почав вести курс «Аграрне законодавство в Німеччині», професор П.В. Тихомиров – історію новітньої філософії та психологію, професор І.В. Єгоров – загальну технологію, професори П.Р. Сльозкін та П.Ф. Єрченко – товарознавство, гірничий інженер І.Р. Кобецький – практичну геологію, Р.Р. Якововський – загальне рахівництво, викладач Політехнічного інституту М.І. Петров – практичний курс фотографії [41].

Додались нові предмети й у викладачів, які працювали на Курсах і у перший рік їх функціонування. Зокрема, історію економічного ладу в Західній Європі почав викладати І.В. Лучицький, М.В. Довнар-Запольський – історію суспільних рухів у Росії та вів семінарські заняття з історії економічних поглядів у Росії, Ф.Г. Де-Ла-Барт – психологію творчості, Н.Б. Делоне – електрику та оптику і фізичну механіку [42].

Попри всі складнощі, з якими зіткнулись Київські вищі комерційні курси, вони змогли успішно завершити перший рік своєї роботи, не менш успішно провели другий (основний) набір абітурієнтів і другий рік своєї роботи, що означало наближення до розгортання третього курсу в навчальному циклі. Все це дало підстави М.В. Довнар-Запольському продовжити реалізацію свого початкового задуму – перетворити засновані Вищі комерційні курси на повноцінний вищий навчальний заклад економічного профілю та домогтись для нього всіх прав, що мали державні вузи Російської імперії (при збереженні його приватного статусу, що залишало більше свободи в діях). Реалізація цього завдання почалась наприкінці першого навчального року функціонування Київських вищих комерційних курсів.

По-перше, вже навесні 1907 р. Довнар-Запольський звернувся до Міністерства торгівлі та промисловості (якому підпорядковувались Київські вищі комерційні курси) з пропозицією про їх реорганізацію на Комерційний інститут і подав проект його Статуту [43]. Своє подання Довнар-Запольський мотивував тим, що без вищої комерційної школи не завершеною залишається вся система комерційної освіти в імперії і що одного комерційного інституту (Московського, що виник 1907 р. внаслідок реорганізації місцевих Вищих комерційних курсів) не достатньо. До того ж – один навчальний заклад не спроможний забезпечити величезну імперію достатньою кількістю фахівців із вищою економічною освітою. Паралельно в засіданні Курсів 16 березня 1907 р. було порушено питання про якнайшвидше отримання Курсами прав вузу [45].

23 вересня 1907 р. було відбулося екстрене засідання Ради Курсів, головною метою якого було прийняття постанови про направлення до Петербурга М.В. Довнар-Запольського і П.Р. Сльозкіна з метою затвердження Міністерством торгівлі та промисловості виробленого Радою Курсів Статуту Київського комерційного інституту [44]. А у засіданні 3 квітня 1907 р. було прийнято постанову прискорити вирішення цього питання в Міністерстві [46]. На цьому самому засіданні було визначено обсяг навчання для студентів за чотири роки, що відповідало вузівській програмі (тоді як у початкових програмах термін викладання на Курсах передбачався у три роки).

Однак, у 1907 р. домогтись від влади згоди на реорганізацію Київських вищих комерційних курсів на Комерційний інститут не вдалось, що й не дивно, бо інститут існував навіть менше року і при цьому в імперії почався період реакції.

По-друге, Довнар-Запольський звернувся до місцевих бізнесових кіл з проханням про сприяння і допомогу в справі розвитку заснованого ним навчального закладу, оскільки без належної матеріальної бази (головно ж без власного приміщення) не могло бути й мови про реорганізацію Курсів на повноцінний вуз, бо влада б не пішла на виділення коштів на будівництво такого приміщення. Тож 23 травня 1907 р. Довнар-Запольський виступив із спеціальною промовою на зібранні київського купецтва, в якій, зокрема, на прикладі

Німеччини наголошував на необхідності розвитку вищої комерційної освіти, яка сприятиме більш успішному економічному розвитку держави і забезпечить міцні позиції вітчизняному капіталу як на внутрішньому ринку, так і дозволить вести успішну боротьбу за зовнішній ринок. При цьому він вперше чітко наголосив, що «...коммерческое образования можно считать преимущественно экономическим» [47]. Це чи не перше у вітчизняній науці визнання комерційної освіти в більш широкому тлумаченні як освіти економічної, тобто це перше тлумачення сучасного розуміння економічної освіти. При цьому Довнар-Запольський наголошував, що лише вища економічна освіта здатна надати ті знання, які зазвичай набуваються шляхом багаторічної практики і не може бути отримана у інших навчальних закладах [48]. Саме особами з економічною освітою (Довнар-Запольський у цій своїй промові неодноразово замінює поняття «комерційна» та «економічна» освіта як синонімічні) може успішно виконуватись «...служба по громадному финансовому ведомству ... но особенно необходимо оно в оценочном и статистическом деле» [49]. Всі ці цілі планувалось досягти у програмі Комерційного інституту. При цьому Довнар-Запольський наголошував і на тому, що триваюча економічна криза не в останню чергу спровокована відсутністю фахівців з вищою економічною освітою.

Новацією плану Статуту Комерційного інституту, було і те, що Довнар-Запольський запропонував не загнати новостворені інститути у жорсткі рамки, оскільки «...строгая отчеканенность схемы преподавания были бы чрезвычайно вредны в деле высшего коммерческого образования», бо це сфера, де потрібні гнучкість і пристосування до зміни ситуації [50].

З метою зацікавлення як бізнесових кіл, так і урядовців та професорсько-викладацьких кадрів самих Вищих комерційних курсів у їх подальшому розвитку та реорганізації на Комерційний інститут, Довнар-Запольський вже в травні 1907 р. передав питання управління Курсами Раді, яка складалась як з представників професорсько-викладацьких кадрів, так і з урядовців і приватних осіб (останні представляли київських підприємців) і що така реорганізація не потребуватиме значних капіталовкладень.

Однак проект реорганізації Київських вищих комерційних курсів на Комерційний інститут (Статут), що був поданий на розгляд Міністерства торгівлі та промисловості у травні 1907 р. був затверджений лише 12 травня 1908 р. Проте, вже починаючи з травня 1907 р., Вищі комерційні курси фактично функціонували на основі проекту Статуту Комерційного інституту [51]. Тому вже матеріали Вищих комерційних курсів (плани лекцій, статистичні звіти та ін.), що видавались, починаючи з 1907 р., виходили під грифом «Київський комерційний інститут» [52]. Навіть у звіті за перший рік роботи Курсів було визначено ключовим завданням реорганізація їх на Комерційний інститут, що передбачало відповідну зміну навчальних курсів та ін., що мало відповідати «высокому статусу» [53].

Зрештою 12 травня 1908 р. Міністерство торгівлі та промисловості надало дозвіл на реорганізацію Київських вищих комерційних курсів на Київський Комерційний інститут (правда, без надання прав для його випускників ідентичних до прав випускників державних вузів і без права юридичної особи).

На засіданні Ради 31 травня 1908 р. було оголошено про рішення Міністерства торгівлі та промисловості про надання Курсам статусу Комерційного інституту та заслухано вітальні телеграми з цього приводу [54]. Останній факт засвідчував тривалість вирішення цього питання і зацікавлення у його позитивному вирішенні з боку різних осіб.

На засіданні Навчального комітету Інституту 20 червня 1908 р. М.В. Довнар-Запольського обрано директором Інституту [55], а рішенням Міністерства торгівлі та промисловості від 26 серпня 1908 р. Довнар-Запольський був допущений і до викладання в інституті [56].

Статутом Київського Комерційного інституту, передбачалось передання керівництва навчальним закладом до обраного Радою директора (ректора). Сам склад Ради був представлений трьома почесними членами (керуючий Київською конторою державного банку Г.Є. Афанасьєв, колишній помічник міністра фінансів В.І. Ковалевський, начальник Управління Південно-Західної залізниці К.С. Немешаєв) та 16 викладачами.

Термін навчання в Київському Комерційному інституті становив 4 роки. До інституту приймалися абітурієнти обох статей: студенти поділялись на два факультетські відділення – економічне та комерційне. Навчальний план побудований на засадах предметного викладання і базувався на комплексі трьох груп навчальних дисциплін: економічних, юридичних і комерційно-технічних. Теоретична підготовка мала поєднуватись із практичною, що передбачало часті екскурсії на відповідні види виробництва та інші види господарської діяльності.

Отже, у травні 1908 р. вдалось в основному реалізувати початковий задум М.В. Довнар-Запольського, який передбачав заснування в Києві саме економічного вузу, а не навчального закладу проміжного (між середньою і вищою ланкою освіти) рівня. Хоча юридичне зрівняння Київського Комерційного інституту в правах із державними інститутами відбулось лише у червні 1912 р.

Таким чином, на прикладі історії виникнення та функціонування Київських вищих комерційних курсів можна прослідкувати не лише історію становлення вищої економічної освіти в Україні (бо це був перший на українських теренах вуз економічного профілю), а й роль у цій справі професорської корпорації. Наявний архівний матеріал дозволяє провести реконструкцію професорсько-викладацького штату та студентського контингенту Курсів, що дозволить більш повно реконструювати як історію вищої освіти в Україні загалом, так і студентства та професорсько-викладацької корпорації початку ХХ ст. зокрема. Ця тема допомагає й більш наочно висвітлити політику Російської імперії щодо України не лише у сфері освіти та культури, а й у соціально-економічній сфері загалом. Як наслідок, отримані матеріали прислужаться при дослідженні більш широких тем у рамках історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. – соціально-економічної та інтелектуальної історії.

Література:

1. Київський інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка (до 60-річчя з дня створення). – К., 1972. – 23 с.; Вчені записки Київського національного економічного університету (спеціальний випуск). – К., 2006. – 79 с.; Шляхом до Національного економічного / А.Ф. Павленко, Т.Д. Бондар, М.І. Вакулєнко, С.В. Степанєнко, М.Й. Хорунжий. – К.: КНЕУ, 1998. – 160 с.; Сторічний поступ. – К.: КНЕУ, 2006. – 272 с.
2. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 229, 153; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, ф. II, XXXVII, 56, 159, 167, 184, 230, 240; Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 262.
3. Чуткий А. Київський комерційний інститут: історія заснування / А. Чуткий // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Т. 15. – С. 131-136; Чуткий А.І. До сторіччя першого економічного вузу України / А. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 37. – С. 246-256.
4. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 6, арк. 6, 9.
5. Записка о Киевском коммерческом институте. – К.: Тип. Чоколова, 1910. – С. 4.
6. ДАК, ф. 153, оп. 7, спр. 936, арк. 71.
7. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 8, арк. 3 зв.
8. Там само.
9. Записка о Киевском коммерческом институте. – Киев: Тип. Чоколова, 1910. – С. 6.
10. ДАК, ф. 94, оп. 4 спр. 66, арк. 22 зв.
11. ДАК, ф. 94, оп. 1, спр. 2657.
12. Записка о Киевском коммерческом институте. – Киев: Тип. Чоколова, 1910. – С. 7.
13. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
14. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
15. Там само.
16. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 59.
17. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 6, арк. 6-138.
18. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 8, арк. 3 зв.
19. ДАК, ф. 94, оп. 4, спр. 66, арк. 22 зв.
20. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
21. ДАК, ф. 153, оп. 7, спр. 936, арк. 71.
22. Там само.

23. Там само.
24. Там само.
25. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 36.
26. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 8.
27. Там само.
28. Там само, арк. 1.
29. Там само.
30. ДАК, ф. 16, оп. 1, спр. 52, арк. 21 зв.; ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 9.
31. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 1.
32. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 5.
33. Записка о Киевском Коммерческом институте. – Киев: Тип. Чоколова, 1910. – С. 6.
34. Там само. – С. 37.
35. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 57.
36. Там само, арк. 73.
37. ДАК, ф. 153, оп. 7, спр. 936, арк. 71 зв.-73 зв.
38. Там само, арк. 73 зв.
39. Там само.
40. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 1зв-3; Там само, спр. 12, арк. 1-3.
41. Обзорение преподавания в Киевском Коммерческом институте на 1907/08 академический год. – Киев, 1907. – С. 1-19.
42. Там само.
43. Записка о Киевском Коммерческом институте. – Киев: Тип. Чоколова, 1910. – С. 7.
44. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 47 зв.
45. Там само, арк. 38.
46. Там само, арк. 49.
47. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 129, арк. 121.
48. Там само, арк. 122.
49. Там само.
50. Там само, арк. 21.
51. Записка о Киевском Коммерческом институте. – Киев: Тип. Чоколова, 1910. – С. 7-8.
52. Обзорение преподавания в Киевском Коммерческом институте на 1907 /08 академический год. – Киев, 1907.
53. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 3 зв.
54. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 53.
55. ДАК, ф. 16, оп. 1, спр. 52, арк. 22 зв.; ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 55.
56. Там само, арк. 23 зв.-24.
57. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 55.

Чуткий А.И. Киевские высшие коммерческие курсы: от основания до трансформации в Киевский Коммерческий институт. В статье проводится реконструкция истории функционирования Киевских высших коммерческих курсов. Исследуется вопрос их трансформации в Киевский коммерческий институт. Тема изучается в контексте социально-экономической и интеллектуальной истории Украины начала XX в.

Ключевые слова: Киевские высшие коммерческие курсы, социально-экономическая история, интеллектуальная история, профессорская корпорация.

Chutkiy A.I. Kiev Higher Commercial Courses: from foundation till transformation to Kiev Commercial Institute. The history of the activity of the Kiev higher commercial courses is analysed in the article. The issue of their transformation to the Kiev Commercial Institute is researched. The topic is studied in the context of socio-economic and intellectual history of Ukraine at the beginning of the XX century.

Key word: Kiev higher commercial courses, socio-economic history, intellectual history, professorial corporation.

Автори номера

**Аллахвердієва
Ілгма,**

аспірантка кафедри стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Барматова
Світлана Петрівна,**

доктор соціологічних наук, виконуюча обов'язки декана факультету соціального управління Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (*далі – АПСВ ФПУ*)

**Букало
Анна Миколаївна,**

аспірантка кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Буряк
Руслан Іванович,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі Національного університету біоресурсів і природокористування України

**Вірченко
Ангеліна Анатоліївна,**

аспірантка кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Гуляєва
Людмила Петрівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ

**Дмитрук
Наталія Антонівна,**

старший викладач кафедри соціології та соціального управління АПСВ ФПУ

**Качмала
Вікторія Іванівна,**

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри управління інформаційною безпекою Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій

**Короткевич
Олексій Іванович,**

кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри фінансів Гомельського філіалу Закладу освіти Федерації профспілок Білорусі «Міжнародний інститут трудових і соціальних відносин»

**Короткевич
Лариса Михалівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу Гомельського філіалу Закладу освіти Федерації профспілок Білорусі «Міжнародний інститут трудових і соціальних відносин»

**Котелянець
Віктор Іванович,**

доктор економічних наук, професор кафедри економіки підприємства АПСВ ФПУ

**Куценко
Віра Іванівна,**

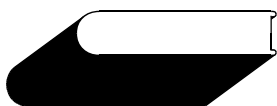
доктор економічних наук, професор

**Купрієнко
Сергій Анатолійович,**

аспірант кафедри стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Коваленко Сергій Миколайович,	кандидат фізико-математичних наук, доцент проректор з науково-методичної роботи АПСВ ФПУ
Кушерець Дарина Василівна,	кандидат економічних наук, доцент Університету сучасних знань (м. Київ)
Князева Оксана Олександрівна,	старший викладач кафедри обліку і аудиту Кременчуцького інституту Дніпропетровського університету економіки і права імені Альфреда Нобеля
Латко Борис Васильович,	кандидат фізико-математичних наук, доцент економіки, доцент кафедри фінансів Гомельського філіалу Закладу освіти Федерації профспілок Білорусі «Міжнародний інститут трудових і соціальних відносин»
Ліпич Людмила Михайлівна,	кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та соціального управління АПСВ ФПУ
Лукашенко Аліса Іванівна,	кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму Київського міжнародного університету
Махмудова Тайля Азер Кизи,	кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів і кредиту Азербайджанської академії праці і соціальних відносин
Найштетік Євген Володимирович,	аспірант кафедри соціології та соціальної роботи Київського політехнічного університету
Ніколаєць Катерина Миколаївна,	кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Нестеренко Людмила Миколаївна,	викладач кафедри теорії та історії музики Луганського державного інституту культури та мистецтв
Пастушенко Сергій Григорович,	кандидат технічних наук, доцент кафедри соціології та соціального управління АПСВ ФПУ
Полюхович Юрій Юрійович,	здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Чуткий Андрій Іванович,	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії господарства Київського національного університету імені Вадима Гетьмана
Яременко Володимир Анатолійович,	кандидат економічних наук, доцент, заступник керівника напрямку «Економіка підприємства» Кременчуцького інституту Дніпропетровського університету економіки і права імені Альфреда Нобеля

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 3) Політика, історія, культура
- 4) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...:

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

2. одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

3. друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторів не повертаються.